

भर्त्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं
दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—अथ—अनु (Nand.)

Prose order.—अथ दाशरथी उपघ्नतरोः छेदात् व्रतत्यौ इव, भर्त्तुः प्रणाशात् शोचनीयं दशान्तरं प्रपन्ने जनन्यौ तत्र समम् अपश्यताम् ।

Exaplanation by use of synonyms.—अथ (उपवनाधिष्ठानानन्तरं) दाशरथी (दशरथपुत्रौ रामलक्ष्मणौ) उपघ्नतरोः (आश्रयवृक्षस्य) छेदात् (कर्त्तनात) व्रतत्यौ इव (लते इव) भर्त्तुः (स्वामिनो दशरथस्य) प्रणाशात् (मरणात्) शोचनीयं (दुःखजनकं) दशान्तरम् (अवस्थान्तरं) प्रपन्ने (प्राप्ते) जनन्यौ (मातरौ) तत्र (तस्मिन् अयोध्योपवने) समं (युगपत्) अपश्यताम् (अवालोकयताम्) ।

Substance.—रामलक्ष्मणौ अयोध्याया उपवनेऽधिष्ठानानन्तरं स्वामिवियोगात् निरालम्बं शोचनीयावस्थं मातृद्वयं सममवलोकयामासतुः। यथा हि आश्रयभूतस्य तरोश्छेदनात लताद्वयं निरालम्बमतएव भुवि पतितं धूलिधूसरितं शोषपर्यन्तं सत् किमप्यवस्थान्तरं प्राप्नोति, तथा आश्रयतरुकल्पपतिवियोगादवलम्बनशून्यं कौसल्यासुमित्राख्यं जननीद्वयं विवर्णं हतप्रभं रूक्षवेशञ्च सत् कामपि शोचनीयामवस्थां भेजे ।

Sanjivani.—सञ्जीवनं मेघि कन्यकायाः सौन्दर्यं विश्वमहाभिधानम् ।
प्रणाम्यपादौ रघुवर्य्योः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्यम् ॥

भर्त्तुरिति। (अथ) उपवनाधिष्ठानानन्तरं (दाशरथी) रामलक्ष्मणौ (उपघ्नतरोः) आश्रयवृक्षस्य,—"उपघ्न आश्रये" (३।३।८५।पा.) इति निपातः—(छेदात्) [कर्त्तनात्] (व्रतत्यौ) लते (इव)—"वल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरः—(भर्त्तुः) दशरथस्य, प्रणाशात् [मरणात्] (शोचनीयं) [शोकोत्पादकं]

(दशान्तरम्) अवस्थान्तरं—"अवस्थायां वस्त्रान्ते स्याद्दशापि"—इति विश्वः— (प्रपन्ने) प्राप्ते (जनन्यौ) कौसल्यासुमित्रे (तत्र) साकेतोपवने (सम) युगपत् (अपश्यताम्) [अवालोकयताम्] दृशेः कर्त्तरि लङ् ॥ १ ॥

Sanjivani Explained.—(1) "उपघ्न आश्रये"—[The word उपघ्न is formed anomalously in the sense of आश्रय (support.

(2) "वल्ली .लता"—The words वल्ली, व्रतति and लता are synonymous which mean a creeper.

(3) "अवस्थायां वस्त्रान्ते स्याद्दशापि"—दशा is also used in the senses of अवस्था (circumstance), and वस्त्रान्त (border of cloth). The force of अपि indicates that the word दशा is here used in feminine singular It is used also in feminine plural.

(3) साकेतोपवने—In the garden of साकेत (Ayodhyá).

Beng li.—অনন্তর দশরথাত্মজ রাম এবং লক্ষ্মণ, আশ্রয়তরুচ্ছেদে ব্রততীদ্বয়ের ন্যায়, পতিবিনাশে শোচনীয় দশান্তর প্রাপ্ত মাতৃদ্বয়কে তথায় যুগপৎ অবলোকন করিয়াছিলেন। ১।

English rendering.—Then the two sons of Dasaratha (*i. e.* Ráma and Lakshmana) there together had an interview with their mothers who had attained a lamentable change of condition in consequence of the death of their husband like a pair of creepers at the felling of the tree which was their support. (1)

Grammatical notes, &c. &c.

Sans'k .—(1) प्रकर्षेण ना . प्रणाशः (प्रादिः) तस्मात् (2) अन्या दशा दशान्तरम् (मयूरव्यंसकादित्वात् समासः) [*V.* रसान्तराणि, X, 17.] (3) दाशरथिश्च दाशरथिश्च तौ दाशरथी (एकशेषद्वन्द्वः) (4) जननी च जननी च ते जनन्यौ (एकशेषद्वन्द्वः) (5) उपघ्नश्चासौ तरुश्चेति उपघ्नतरुः (कर्मधा) तस्य (6) व्रतती च व्रतती च ते व्रतत्यौ (एकशेषद्वन्द्वः) ।

Case-ending.—(1) भर्त्तुः— कृद्योगे कर्त्तरि षष्ठी—घञ् is a कृत affix which is admitted to the root नश् of प्रणाश । भर्त्ता प्रणश्यति भर्त्तु. प्रणाशः—"कर्त्तृकर्मणोः कृति" (*V.* कार्य्यसिद्धेः, X, 6.) (2

कुमुद्वतीशीतमरीचिलेखे
दिवेव रूपान्तरदुर्विभाव्ये" ॥

☞This Canto is composed in the metre उपजाति (V. XII, I.) The last S'loka of this Canto is composed in मन्दाक्रान्ता ।

Remark—In the garden outside of Ayodhyá which had been fixed for the temporary abode of Ráma and Lakshmana, the two brothers together met their mothers. A lamentable change was noticed in their appearance in consequence of the death of their father. The poet compares their condition to that of a pair of creepers which fall to the ground, torn and helpless when the tree that was their support is cut down. The comparison is beautiful.

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी
यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
विस्पष्टमस्रान्धतया न दृष्टौ
ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—सुतस्पर्शसुखो—सुतस्पर्शरसो, मुखस्पर्शसुखो (Nand.) विस्पष्टमस्रान्धतया—बिदि ष्टमश्रान्ततया (Vijay.) ।

Prose order.—यथाक्रमं प्रणतौ हतारी विक्रमशोभिनौ तौ उभौ उभाभ्यां (मातृभ्याम्) अस्रान्धतया विस्पष्टं न दृष्टौ, (किन्तु) सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ज्ञातौ ।

xaplanation by use of ynonyms.—यथाक्रमं (स्वस्वमातृपूर्ब्बक) प्रणतौ (नमस्कृतवन्तौ) हतारी (विध्वस्तशत्रुकौ) विक्रमशोभिनौ (पराक्रमविराजिनौ) तौ उभौ (द्वौ रामलक्ष्मणौ) उभाभ्यां (द्वाभ्यां मातृभ्याम्) अस्रान्धतया (अश्रुनिर्दृष्टिरोधतया) विस्पष्टं (समीचीनतरं) न दृष्टौ (नावलोकितौ), किन्तु, सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् (पुत्रगात्रस्पर्शानन्दानुभवात् ज्ञातौ (बुद्धौ) ।

ubstance.—विध्वस्त शत्रुकौ शौर्य्येण जगति प्रथितौ तौ रामलक्ष्मणौ यदा

स्वस्वमातरं नमस्कुर्वतोस्तदा कौशल्यासुमित्रे वाष्पाकुललोचनतया एवमुपरुद्धदृष्टी जाते यत्ते स्वस्वतनय द्रष्टुं न शेकतुः, परं तद्गात्रस्पर्शजसुखानुभावात् स्वस्वपुत्र इति बुबुधाते ।

anjivani.—उभाविति । (यथाक्रमं) स्वस्वमातृपूर्व्वकं (प्रणतौ) नमस्कृतवन्तौ (हतारी) हतशत्रुकौ (विक्रमशोभिनौ) [शौर्य्येण जगति प्रसिद्धौ] (ताउभौ) रामलक्ष्मणौ (उभाभ्यां) मातृभ्याम्, अस्रैः, अश्रुभिः अन्धतया हेतुना [अ न्धतया] [अश्रुभि. दृष्टिरोधतया]—"अस्रमश्रु च शोणितम" इति यादव.—(विस्पष्ट) [सम्यक्] (न दृष्टौ) [नावलोकितौ], किन्तु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्य उपलम्भात्, अनुभवात् [सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्] [पुत्रगात्रस्पर्शजानन्दानुभवात्] (ज्ञातौ) [बुद्धौ] ॥ २ ॥

anjivani xplained.—(1) 'अस्रमश्रु च शोणितम्'—अस्र means अश्रु (tears) as well as शोणित (blood).

Beng li.—যথাক্রমে প্রণত হতশত্রুক এবং বিক্রমশোভী তাঁহাদিগের উভয়কে, মাতৃদ্বয়, নেত্রনীরে দৃষ্ট্যন্ধতাহেতু সুস্পষ্ট অবলোকন করিতে পারেন নাই, (কিন্তু) সুতস্পর্শসুখানুভবহেতু (স্ব স্ব পুত্র বলিয়া) জানিতে পারিয়াছিলেন ।২।

nglish rendering.—The two (brothers) who had killed their enemies and were resplendent with (the glory of) their prowess while respectively bowing down (to their mothers) were not distinctly seen by them both (the mothers), in consequence of tears blinding thir eyes but they were recognised (as such) by reason of their feeling a delightful sensation caused by the touch of a son. (2).

Grrmmatical notes, &c. &c.

am s —(1) हताः अरयः याभ्यां तौ हतारी (बहु) (2) क्रममनतिक्रम्य यथाक्रमम् (अव्ययीभावः) (3) विक्रमेण शोभेते इति विक्रमशोभिनौ (उपपद) (4) स च स च तौ (ए शेषद्वन्द्वः) (5) विशेषे स्पष्टं विस्पष्टम् (प्रादि) (6) अ ैः अन्धं अस्रान्धं(तृतीयातत्) तयोर्भावः अस्रान्धता, तया (7)

सुतयो स्पर्शः सुतस्पर्शः (षष्ठीतत्) तेन सुख सुतस्पर्शसुखम् (तृतीयातत्) तस्य उपलम्भ. सुतस्पर्शसुखोपलम्भ. (षष्ठीतत्) तस्मात् ।

Case-ending—(1) उभौ—उक्ते कर्मणि प्रथमा (2) यथाक्रमम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (3) उभाभ्याम्—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (4) प्रणतौ, हन्तारौ, विक्रमशोभिनौ and तौ qualify उभौ (5) विस्पष्टम्—क्रियाविशेषणं 'दर्शन' क्रियाया. (6) अश्राम्यतया—हेतौ तृतीया (7) सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्—हेतौ पञ्चमी ।

Different meanings.—(1) अस्र—'अ : को ̀ कचे पुंसि क्लीवमश्रुणि शोणिते' । (मे०) ।

Derivation.—(1) प्रणतौ—प्र + नम् + क्तः (कर्त्तरि, 1st c dual) (2) विक्रमशोभिनौ—वि + क्रम् + घञ् (भावे) = विक्रम.—The penultimate vowel of the root is not lengthened by the rule—"नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" (७।३।३४पा०) [The roots that are उदात्तोपदेश do not get their penultimate vowels lengthened in alliance with the affix चिण्, and such कृत् affixes whose ञ् or ण् elides. This is not applicable to the root चम् with आ] This rule is not enforced in the case of the root गम् because it is not उदात्तोपदेश । विक्रम + शुभ् + णिनिः (ताच्छील्ये, 1st c. dual) (3) विस्पष्टम्—वि + स्पश् + णिच् + क्त. (निपात्यते)—पक्षे विस्पाशितम by the rule—"दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः" (७।२।२७ पा०) (4) ज्ञातौ ज्ञा + क्त (कर्मणि, 1st c. dual) (5) उपलम्भ.—उप + लभ् + घञ्—नुम् comes to the root by the rule,—"उपसर्गात् खल्घञोः" (P. X, 2.) ।

Conjugation.—(1) ज्ञा (to know) जानाति, जानीते (लट्) जज्ञौ, जज्ञे (लिट्) अजानात्, अजानीत (लङ्) ज्ञास्यति-ते (लृट्) अज्ञासीत्, अज्ञासिष्ट (लुङ्) जिज्ञासते (सन्-लट्) जाज्ञायते (यङ्-लट्) ज्ञापयति (णिच्-लट्) अजिज्ञपत् (णिच्-लुङ्) ज्ञातः (क्तः) ।

Change of voice. .. .. उभे.. .. दृष्टवत्यौ, ...ज्ञातवत्यौ ।

Remark.—The idea is this: As soon as Ráma and Lakshmana made their appearance before their mothers, and saluted them respectively, the eyes of the ladies filled with

tears of joy and were literally blinded, which prevented them from seeing them distinctly. But they recognised them to be their sons from the agreeable sensation which they experienced when they touched them with their hands, as mothers generally do The mere touch of a son causes a delightful sensation in the mind, and the experience of this delightful sensation convinced them that the two who were bowing down before them were their respective sons.

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्प-
स्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं
हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

मूलस्य पाठान्तम्—निस्यन्द—निस्पन्द (He. Chá. Din. Va. Su. Vijay. Dhar.) ।

Prose order.—तयोः आनन्दजः शिशिरः वाष्पः शोकजम् अशीतम् अश्रु, गङ्गासरय्वोः उष्णतप्तं जलम् अवतीर्णः हिमाद्रिनिस्यन्द इव, बिभेद । Mallinátha places 'उष्णतप्तम्' before 'गङ्गासरय्वोः' ।

Exaplanation by u e of synonyms:—तयोः (मात्रोः) आनन्दजः (पुत्रदर्शनहर्षाज्जातः) शिशिरः (शीतलः) वाष्पः (नयनवारि) शोकजं (शोकाज्जातम्) अशीतम् (उष्णम्) अश्रु (नेत्रनीरं) गङ्गासरय्वोः, उष्णतप्तं (निदाघोष्णं) ज (वारि) अवतीर्णः (अवरूढः) हिमाद्रि-निस्यन्द इव (हिमाचलनिर्भर इव), बिभेद (भित्त्वा प्रससार) ।

ubstance.—यथा हि शीतं निर्झरवारि हिमाचलात् निर्ग गङ्गासरय्वोर्निदाघतप्तं जलं भित्त्वा प्रसारं लभते, तथा पुत्रमुखचन्द्रदर्शनात् कौशल्यासुमित्रयोः आनन्दजं सुशीतलं नयननीरं सवेगं निर्गत्य शो जमुष्णं वाष्पं दूरीकृत्य प्रसृतिं मे । पुत्रमुखदर्शनेन तयोर्मात्रोः शोक नेत्रजलं दूरीभूयानन्दजास्रु निर्जगामेति ।

Sanjivani.—आनन्द इति । (तयो.) मात्रोः (आनन्दजः),

[हर्षाज्जात:] (शिशिर:) [शीतल:] (वाष्प) [नेत्रनीरं] (शो जं) [शोकजातम्] (अ शीतम्) उष्णम् (अस्रु) [नयनजलम्] (उष्णतप्तं) शीष्मतप्तं (गङ्गासरय्वोः ज ं) [नीरं] कर्म (अवतीर्ण:) [अवरूढ़] हिमाद्रे· निस्यन्द निर्झर इव [हिमाद्रिनिस्यन्द इव] [हिमाचलनिर्झरवत्] (विभेद) [भित्त्वा प्रससार] आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

njiv ni plained:—(1) 'आनन्देन . तिरस्कृत'—Their grief was chastised *i. e.* driven away, as it were by their joy.

eng li.—তাঁহাদিগের আনন্দজনিত শীতলনেত্রাম্বু, শোকজনিত উষ্ণ অশ্রুকে, গঙ্গাসরযূর নিদাঘোত্তপ্ত সলিলমধ্যে প্রবিষ্ট হিমাদ্রিনির্ঝরের ন্যায়, ভেদ করিয়াছিল। ৩।

ngli h r ndering.—Their cool tears of joy displaced the hot tears of sorrow, just as the fountain-flow of the Himálaya (the snowy mountain), descending into the Ganges and the Jamuna, pierces through (*i. e.* pervades over) their summer-heated waters (3).

r m tical notes, &c., &c.,

s .—(1) आनन्दात् जात आनन्दज: (उपपद) (2) शोकात् जातं शोकजम् (उपपद) (3) न शीतम् अशीतम् (नञ्तत्) (4) गङ्गा च सरयूश्च गङ्गासरय्वौ (द्वन्द्व:) तयो (5) उष्णे, निदाघे तप्तम् उष्णतप्तम् (सप्तमीतत्) (6) हिमस्य अद्रि· हिमाद्रि (षष्ठीतत्) तस्य निस्यन्द: हिमाद्रिनिस्यन्द· (षष्ठीतत्)।

Cas -ending.—(1) वाष्प.—This is उद्देश्य and उपमेय कर्त्ता having for its विधेय and उपमानकर्त्ता, हिमाद्रिनिस्यन्द: (2) अस्रु—This is उद्देश्य and उपमेयकर्म्म having for its विधेय and उपमान र्म, जलम् (3) तयोः—शेषे षष्ठी 'वाष्प and अस्रु' इत्येताभ्यां सम्बन्ध:—This is उद्देश्य and उपमेयपद, having for its विधेय and उपमानपद, गङ्गासरय्वोः which is शेषे षष्ठी 'जलम्' इत्यनेन . म्बन्ध· (4) आनन्द . and शिशिर: qualify वाष्प: (5) अशीतं and शोकजम्

qualify अश्रु which is the object of विभेद (6) उष्णतप्तम् qualifies जलम् (7) अवतीर्ण. qualifies हिमाद्रिनिस्यन्द. ।

Different meanings.—(1) उष्ण—'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गक' (मे०)।

Derivaion.—(1) आनन्दज —आनन्द + जन् + ड. (कर्त्तरि, भूते) (2) अशीतम्—श्यै + क्त (कर्त्तरि) श्यै changes into शी by the rule—"द्रवमूर्त्तिस्पर्शयो श्य." (६।१।२४।पा०) [In the senses of condensation of a liquid matter and touch the root श्य gets सम्प्रसारण, *i. e.* it is changed into शी] न + शीतम् (3) शिशिर.— श् + किरच्—The penultimate vowel of the root changes into इ by निपातन (4) विभेद—भिद् + लिट्-णल् (5) उष्ण —उष् + नक्—In the sense of the summer season this word in masculine, but in the senses of दक्ष and अशीत it is of the same gender as its noun (6) निस्यन्द —नि + स्यन्द् + अच् (7) अवतीर्ण —अव + तॄ + क्त: (कर्त्तरि)।

Conjugation.—(1) भिद्—(*V.* X, 82.)।

Change of voic .—.... आनन्दजेन शिशिरे वाष्पे .... अवतीर्णेन हिमाद्रिनिस्यन्देन. बिभिदे।

imile.—Here वाष्प is compared to हिमाद्रिनिस्यन्द, अश्रु to जलम् and कौशल्या and सुमित्रा to गङ्गा and सरयू। Their common virtue is भिन्नता। As the cold torrent of melted snow descending from the Himálaya enters into the hot waters of the Ganges and the Sarayu, in summer, and displaces them, so the cool tears of joy of the two mothers overpowered the scalding tears of grief. At the sight of their sons, tears of joy gushed out from the eyes of the mothers, thereby displacing, as it were, their tears of grief.

Remark:—Kálidása is fond of similes, and his comparisons are always very happy. Kausalyá and Sumitrá had been hitherto shedding tears of grief in consequence of the death of their husband and the exile of their sons; but their

grief suddenly changed into joy when they both saw their sons return from exile. This is the plain meaning But mark, how the poet brings it home to the reader's mind by means of his beautiful similes.

ते पुत्रयोर्नैरृतशस्त्रमार्गा-
नार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां
न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—Nandargikara cites from his manuscript this S'loka in a slightly different way —

"ते पुत्रयोर्नैरृतशस्त्रमार्गान्
स्थिरप्ररूढानपि वत्सलत्वात् ।
आर्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ
भूयस्तयोर्जन्म समर्थयताम्" ॥

मार्गान्—व्रातान्, अकामयेताम्—अकारयेताम्, अपाकरोति (Nand.)

Prose order.—ते पुत्रयोः अङ्गे नैरृतशस्त्रमार्गान् आर्द्रान् इव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानाम् ईप्सितम् अपि वीरसूशब्दं न अकामयेताम् ।

Explanation by use of synonyms.—ते (मातरौ) पुत्रयोः (रामलक्ष्मणयोः) अङ्गे (गात्रे) नैरृतशस्त्रमार्गान् (राक्षसशस्त्रव्रणान्) आर्द्रानिव (सरसानिव) सदयं (धीरं) स्पृशन्त्यौ (परामृशन्त्यौ) क्षत्रकुलाङ्गनानां (क्षत्रवंशीयरमणीनाम्) ईप्सितमपि (अभिलषितमपि) वीरसूशब्दं (वीरमातेति शब्दं) न अकामयेतां (न प्रार्थितवत्यौ) ।

Substance.—चिराद्वनवासात् प्रत्यागतौ प्रणतौ राजकुमारावुत्थाप्य तौ मातरौ तयोरङ्गेषु राक्षसायुधप्रहारक्षतचिह्नान्यविशुष्काणीव मत्वा सदयं तयोः शरीरं परामृष्टवत्यौ । यद्यपि वीरधर्म्मः क्षत्रकुलरमणीनां नितरामभिलषितस्तथापि तयोः कुमारयोः सुकोमलाङ्गेषु तादृशानि क्षतचिह्नान्यालोक्य ते पुत्रवात्सल्यात् वीरमातेति शब्दं न कामयाञ्चक्राते । वीरप्रसवो दुःखहेतुरिति ते बुबुधाते ।

Sanjivani.—ते इति । (ते) मातरौ (पुत्रयो) [सुतयो] (अङ्गे) शरीरे, नैर्ऋतशस्त्राणां, राक्षसशस्त्राणां, मार्गान्, व्रणान् [नैर्ऋतशस्त्रमार्गान्] [राक्षसायुधप्रहारक्षतानि] (आर्द्रान्) सरसान् (इव), (सदयं स्पृशन्त्यौ) [धीरं परामृशन्त्यौ] (क्षत्रकुलाङ्गनानां) [क्षत्रवंशीयरमणीनाम्] (ईप्सितम्) इष्टम् (अपि) वीरसू. वीरमातेतिशब्दं [वीरसूशब्दं] (न अकामयेतां) [न प्रार्थितवत्यौ]—वीरप्रसवौ दुःखहेतुरिति भाव ॥४॥

Bengali.—তাঁহারা পুত্রদ্বয়ের অঙ্গে রাক্ষসশস্ত্রাঘাতজনিত ক্ষত-সমূহকে যেন সরস (তাজা) জ্ঞান করিয়া অতিধীরে স্পর্শ করিতে করিতে, 'বীরপ্রসবিনী' এই শব্দটী ক্ষত্রকুলাঙ্গনাগণের অভিলষিত হইলেও, (উহা) প্রার্থনা করেন নাই। ৪।

English rendering—While touching with tenderness the scars inflicted by the weapons of the demons on the bodies of their sons, as if they were still fresh, they did not long for the title of "mothers of heroes", though it is (highly) coveted by all women of the Kshatriya race. (4).

ram tic l notes, &c, &c.

Sama'sa.—(1) सा च सा च ते (एकशेषद्वन्द्वः) (2) पुत्रश्च पुत्रश्च तौ पुत्रौ (एकशेषद्वन्द्वः) तयोः (3) नैर्ऋतानां शस्त्राणि नैर्ऋतशस्त्राणि (षष्ठीतत्) तेषां मार्गाः नैर्ऋतशस्त्रमार्गाः (षष्ठीतत्) तान् (4) दयया सह वर्त्तमानं सदयम् (बहु) (5) क्षत्राणां कुलं क्षत्रकुलम् (षष्ठीतत्) तस्य अङ्गनाः क्षत्रकुलाङ्गनाः (षष्ठीतत्) तासाम् (6) वीरान् सूते इति वीरसूः (उपपद) वीरसूरितिशब्दः वीरसूशब्दः (कर्म्मधा) तम् ।

Case-ending.—(1) पुत्रयोः—शेषे षष्ठी 'अङ्ग' इत्यनेन सम्बन्ध. (2) आर्द्रान् qualifies नैर्ऋतशस्त्रमार्गान् which is the object of स्पृशन्त्यौ which is formed by शतृ (3) सदयम्—Adverb qualifying the verb स्पर्शन (4) क्षत्रकुलाङ्गनानाम्—"वर्त्तमानविहितमत्यर्थक 'क्त' प्रत्ययान्तस्य 'ईप्सितम्' इतिपदस्य योगे कर्त्तरि षष्ठी—'क्तस्य च वर्त्तमाने" 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" (*V.* तद्ध, X, 55.) ईप्सितम् qualifies वीरसूशब्दम् which is the object of अकामयेताम् ।

Derivation.—(1) नैर्ऋतः—(*V.* X, 34.) (2) आर्द्रान्—

अह् + र (2nd c. p)—अ of the root is lengthened. 'अर्हेर्दीर्घश्च' (उ. २।१८) (3) सृशन्तौ—स्पृश् + शतृ + ङीप् (1st c. dual) (4) ईप्सितम्—आप् + सन् + क्त (कर्मणि) (5) अङ्गना—अङ्ग + न (प्राशस्त्ये) + टाप् (6) वीरसू:—वीर + सू + क्विप् (कर्त्तरि) (7) अकामयेताम्—कम् + लङ्—आताम् ।

Conjugation.—(1) कम् (to desire) कामयते (लट्) कामयाञ्चक्रे, चकमे (लिट्) कामयिता, कमिता (लुट्) कामयिष्यते, कमिष्यते (लृट्) अचीकमत, अच मत (लुङ्) चिकामयिषते, चिकमिषते (सन्-लट्) चङ्कम्यते (यङ्-लट्) कामयति (णिच्-लट्) कान्तः (क्त.) ।

Change of voice.—ताभ्यां स्पृशन्ती (ती) भ्याम् . . ईप्सित ... ... वीरसूशब्द .. .. ..अकाम्यत ।

R m rk.—There is a tender touch in this S'loka, which makes it highly pathetic. Kshatriya mothers always covet and are highly proud of the title of "mothers of heroes". Kausalyá and Sumitrá also were not exceptions to this rule. But when they saw the scars of the wounds inflicted on the bodies of their sons by the weapons of the demons, and touched them tenderly, as if they were still fresh, their hearts were so much moved that they did not like to be called "the mothers of heroes" though this title was highly coveted by all Kshatriya women. In other words, the poet means to say that motherly tenderness got the better of the stern and proud feeling that makes every Kshatriya woman covet the title of "mother of heroes."

क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहं
सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महि ा-
वभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—उदीरयन्ती—उदाहरन्ती (Chá. Va. Su.) स्वर्गप्रतिष्ठस्य—स्वर्गं प्रतिष्ठस्य (Nand)

Prose order.—भर्त्तुं क्लेशावहा अ लक्षणा अहं सीता इति स्वं नाम उदीरयन्ती वधू स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरो महिष्यौ अभक्तिभेदेन ववन्दे।

Explanation by use of synonyms.—भर्त्तुः (पत्युः) क्लेशावहा (क्लेशकारिणी) अलक्षणा (अशुभचिह्नयुक्ता) अहं, सीतेति स्वं नाम (सीतेति स्वकीयाख्याम्) उदीरयन्ती (उच्चारयन्ती) वधू (स्नुषा) स्वर्गप्रतिष्ठस्य (स्वर्गतस्य) गुरोः (श्वशुरस्य) महिष्यौ (कृताभिषेके राज्ञौ श्वश्र्वाविल्यर्थः) अभक्तिभेदेन (तुल्यया भक्त्या) ववन्दे (अभिवादयाञ्चक्रे)।

Substance.—विवाहानन्तर पत्युर्वनवासस्तेनैव शोकेन श्वशुरस्य स्वर्गमनं तेनैव भवत्यो क्लेशावहं निदारुणं वैधव्यञ्च—एतेषां सर्व्वेषामनर्थानां मूलमहमलक्षणा सीता—इति स्वकीयं नामोच्चार्य्य पुत्रवधूर्जानकी स्वर्गतस्य श्वशुरस्य महिष्यौ कौशल्यासुमित्रे नाम श्वश्रू तुल्यया भक्त्या अभिवादयाञ्चक्रे।

anjivani.—क्लेशावहेति। आवहतीति आवहा, (भर्त्तुः क्लेशावहा) पत्युः क्लेशकारिणी, अतएव (अलक्षणा) [अशुभचिह्नयुक्ता] (अहं सीतेति स्वं नाम) [जानकीति स्वकीयाख्याम्] (उदीरयन्ती) [उल्लिखन्ती] स्वर्गः प्रतिष्ठा, आस्पदं यस्य तस्य [स्वर्गप्रतिष्ठस्य] स्वर्गस्थितस्य (गुरोः) श्वशुरस्य (महिष्यौ) श्वश्र्वौ (वधूः) स्नुषा—'वधूः स्नुषा वधूर्जाया" इत्यमर — (अभक्तिभेदेन) [तुल्यया भक्त्या] (ववन्दे) [अभिवादयाञ्चक्रे]—स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्रूवैधव्यदर्शनदुःख सूचितम्॥ ५॥

anjivani xplained—(1) "वधूः .. जाया"—वधू means स्नुषा (daughter-in-law) and जाया (wife)।

(2) "स्वर्गप्रतिष्ठस्य सूचितम्"—By the word स्वर्गप्रतिष्ठस्य the grief at the sight of the widowhood of the mothers' in-law is indicated.

Bengali.—পতির ক্লেশদায়িনী (অতএব) অলক্ষণা আমি সীতা,—এই বলিয়া স্বকীয় নাম উল্লেখপূর্ব্বক বধূ (জানকী) স্বর্গত গুরুর মহিষী-দ্বয়কে তুল্যভক্তির সহিত অভিবাদন করিয়াছিলেন। ৫।

nglish rendering.—"Here am I, the ill-omened Sitá who brought troubles on my husband," thus uttering her

own name, the daughter-in-law (Sitá) saluted, with equal degree of respect, both the queens of her father-in-law, who had been living in heaven. (5).

Grammatical notes, &c., &c.

ama'sa.—(1) आवहतीति आ. हा, क्लेशस्य आवहा क्लेशावहा (षष्ठीतत्) (2) अविद्यमानं लक्षणं यस्या सा अलक्षणा or अविद्यमानलक्षणा (बहु) 'प्रादिभ्यो धातुजस्य'—(V प्राञ्जलिना, X, 13.) (3) स्वर्गप्रतिष्ठस्य—(V. Sanji.) (4) महिषी च महिषी च ते महिष्यौ (एकशेषद्वन्द्व) (5) भक्त्या or भक्तेः भेदः भक्तिभेदः (षष्ठीतत्) न भक्तिभेद अभक्तिभेद (नञ्तत्) तेन ।

Case-ending.—(1) भर्त्तुः—कृद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी—घञ् is a कृत् affix which is admitted to the root क्लिश् in क्लेश । भर्त्ता क्लिश्यति, भर्त्तुः क्लेश— "कर्त्तृकर्मणोः कृति" (V कार्य्यसिद्धेः, X, 6) (2) सीता—निपातनिर्दिष्टेनेतिनाभिहितत्वात् प्रथमा—In alliance with इति which is formed by निपातन, सीता gets प्रथमा (3) इति अव्यय—क्रियाविशेषणम् (4) नाम—शतृप्रत्ययान्तस्य 'उदीरयन्ती' इत्यस्य योगे द्वितीया (5) अभक्तिभेदेन—प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया (6) गुरोः- शेषे षष्ठी 'महिष्यौ' इत्यनेन सम्बन्धः (7) क्लेशावहा, अलक्षणा and उदीरयन्ती qualify अहम् which is the same case with सीता (8) स्वम् qualifies नाम (9) स्वर्गप्रतिष्ठस्य qualifies गुरोः (10) महिष्यौ—Object of the finite verb ववन्दे ।

Differeneut meanings.—(1) स्व—'स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' । (मे०) (2) गुरु—(V. X, 64.) ।

Derivation.—(1) क्लेशावहा—क्लिश् + घञ् (भावे) क्लेशः । क्लेश + आ + वह् + अच् (कर्त्तरि) + टाप् (2) भर्त्तुः—भृ + तृच् (6th c. s.) (3) सीता—सि + क्त (कर्मणि) + टाप्—पृषोदरादित्वात् । The short vowel इ of the root is elongated. भरणि uses तालव्य श for the dental, i. e. शीता, both are used in the same sense. (4) नाम—म्ना + मन्—म्नायते, कीर्त्त्यते इति (5) उदीरयन्ती- उत् + ईर् (चुरादि) + शतृ + ङीप् (6) गुरोः—(V. X, 64.) (7) महिष्यौ—मह् + टिषच् + ङीष् (2nd c. dual) (8) वधूः—वह् + ऊः (कर्मणि)

—ह् of the root changes into भ् by the rule—'वहोधश्च' (उ० ११८३।) (9) ववन्दे—वन्द्+लिट्-ए।

Conjugation.—(1) वन्द् (to salute) वन्दते (लट्) ववन्दे (लिट्) वन्दिता (लुट्) वन्दिष्यते (लृट्) अवन्दिष्ट, अवन्दिषाताम्, अवन्दिषत (लुङ्) विवन्दिषते (सन्-लट्) वावन्द्यते (यङ्-लट्) वन्दयति (णिच्-लट्) अववन्दत् (णिच्-लुङ्) वन्दित: (क्त.)।

Change of voice.— . . उदीरयन्त्या वध्वा... ववन्दाते।

Remark.—There is a delicate touch of the artist's pencil in this S'loka. Sitá was thinking of how to introduce herself to her mothers'-in-law who seemed much affected by the scars of the wounds inflicted on the bodies of Ráma and Lakshmana by the demons Sitá felt vividly in her mind that it was only for her sake that her husband and Lakshmana had to pass through serious troubles, and suffer great physical and mental pain Naturally, she regarded herself as ill-omened; and while in that frame of mind, she advanced towards Kausalyá and Sumitrá, and said 'Here is the ill-omened Sitá who brought so much trouble on her husband."

उत्तिष्ठ वत्से ! ननु सानुजोऽसौ
वृत्तेन भर्त्ता शुचिना तवैव।
कृच्छ्रं महत् तीर्ण इति प्रियार्हां
तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥

Prose order.—ननु वत्से! उत्तिष्ठ, असौ सानुज: भर्त्ता तव एव शुचिना वृत्तेन महत् कृच्छ्रं तीर्ण:, ते प्रियार्हां ताम् इति प्रियम् अपि अमिथ्या ऊचतु:। Mallinátha places 'ते' after 'अमिथ्या'।

Explanation by use of synonyms—ननु (भो:) वत्से! (पुत्रीस्थानीये!) उत्तिष्ठ (उत्थिता भव), असौ (पुरतो दृश्यमान:) सानुज: (सकनिष्ठ:) भर्त्ता (पति:) तवैव (भवत्या एव) शुचिना (पवित्रेण) वृत्तेन

(चरितेन) महत् (विपुलं) कृच्छ्रं (कष्टं) तीर्ण (उत्ततार) ते (श्वश्र्वौ) प्रियार्हां (प्रियभाषणयोग्यां) तां (वधूम्) इति (पूर्व्वोक्तरूपं) प्रियमपि [सुमिष्टमपि] अमिथ्या (स म्) ऊचतु: (कथयामासतु:)।

ubstanc —'अलक्षणाहं पत्युर्वनवासस्य श्वशुरस्य परलोकगतेर्भवत्योर्वैधव्यस्य च कारणम्' इति व्याहृत्य गीताया अभिवादनात् परं ते श्वश्र्वौ—'अयि वत्से जानकि ! 'उत्तिष्ठ' इति तां सादरमुत्थाप्य ऋतमधुरं वच: प्रोचतु — अयि सीते ! तवैव विशुद्धेन चरितेन हेतुना सानुजस्ते पतिर्दुर्द्धर्षनिशाचरसमरोदधिरूपं विपुलं कृच्छ्रमवलीलया समुत्तीर्य्य पुनरयोध्यां प्रत्यावृत्ते—तव पवित्रचारित्रबलमेव ते भर्त्तुर्विशालविपदुदधितरणहेतुरतस्त्वया 'अलक्षणा' इति वाक्यं मा व्याह्रियताम्।

anjiv ni.—उत्तिष्ठेति। (ननु वत्से !) [भो: पुत्रीस्थानीये !] (उत्तिष्ठ) [उत्थिता भव], (असौ) [पुरतो दृश्यमान.] (सानुज) [सकनिष्ठ:] (भर्त्ता) [पति.] (तव एव) [भवत्या एव] (शुचिना) [विशुद्धेन] (वृत्तेन) [चरितेन] (महत् कृच्छ्रं) दु.खं (तीर्ण:) तीर्णवान्—(इति) [एवंरूपां] (प्रियार्हां) [प्रियभाषणयोग्यां] (तां) वधूं (प्रियमपि) [मधुरमपि] (अमिथ्या) सत्यं (ते) श्वश्र्वौ (ऊचतु.) [व्याजह्रतु.] उभयं दुर्व्वचमिति भाव. ॥ ६ ॥

anjivani pl in d ·—(1) 'उभयं दुर्व्वचम्'—Both sweet and true words are spoken hardly.

Ben li.—অয়ি বৎসে। উঠ, (তোমার) ঐ পতি অনুজের সহিত তোমারই বিশুদ্ধ চরিত্রহেতু মহাসঙ্কট উত্তীর্ণ হইয়াছেন। তাঁহারা প্রিয়বচনপাত্রী তাঁহাকে এইরূপ প্রিয় অথচ সত্য কথা বলিয়াছিলেন। ৬।

English r nd ring.—"Rise, Oh daughter. It was only through your virtuous conduct that yonder your husband, along with his younger brother, (safely) tided over the great difficulty." Thus spoke they pleasant yet true words to her who deserved kind treatment. (6)

Gra ımatical note , &c., &c.

am ́s .—(1) अनु (पश्चात्) जात: अनुज. (उपपद) तेन सह

वर्त्तमानः सानुजः (वहु) (2) अर्हतीति अर्हा, प्रियस्य अर्हा प्रियार्हा (षष्ठीतत्) ताम् (3) न मिथ्या अमिथ्या (नञ्तत्)।

Case-ending.—(1) वृत्तेन—हेतौ तृतीया (2) इति—अव्यय, क्रियाविशेषणम् (3) सानुजः and असौ qualify भर्त्ता (4) प्रियम् qualifies अमिथ्या which is the direct object of the verb जचतुः। The indirect object is ताम्। The root ब्रू governs double objects. It is under दुहादि class. So in the passive form, the indirect objects shall have प्रथमा विभक्ति।

Different meanings.—(1) वृत्त—" वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढ़निस्तले '। (अ०)।

Derivation.—(1) उत्तिष्ठ—उत् + स्था + लोट्—हि। When 'rising up' is meant, the root स्था with the prefix उत् adopts the परस्मैपदीय form.—"उदोऽनूर्द्ध्वकर्म्मणि" (*V*. X. 3.) (2) वत्से—वद् + स + टाप्, तत्सम्बुद्धौ (3) अनुजः—अनु + जन् + ड: (कर्त्तरि, भूते) (4) वृत्तेन—वृत् + क्त (भावे, 3rd c. s.) (5) तीर्थः—तॄ + क्तः (कर्त्तरि) (6) प्रियार्हाम्—प्री + कः (कर्त्तरि) = प्रियम्। प्रिय + अर्ह् + अच् + टाप् (2nd c. s.) (7) जचतुः—ब्रू or वच् + लिट् + अतुस् (8) कृच्छ्रम्—कृत् + रक (औणादिकः) च comes after the final letter of the root, and, then, by *Sandhi* त् of the root changes into च् (9) शुचिना—शुच् + इन् (औणादिकः, 3rd c. s.)।

Conjugation.—(1) ब्रू or वच्—(*V*. X. 35.) (2) स्था—(*V*. X. 3.) (3) तॄ—(*V*. XII. 60.)।

Ch nge of voice.—...उत्थीयताम्, असुना सानुजेन भर्त्रा...... तीर्णम्; ताभ्यां प्रियार्हा सा...जचे।

ननु has the force of आमन्त्र here. " सावधारणातु ननयामन्त्रणे ननु"—Amara.

प्रियमपि—अपि indicates the sense of गर्हा। The words that are generally complementary, are not always true. So अपि between प्रिय and अमिथ्या mutually indicates censure. "गर्हासु यमश्च ह्रासम्भावनास्वपि'—अमरः। Manu says :—" ब्रूयात् प्रियं ब्रूया ब्रूयात् सत्यमप्रियम्। प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादे धर्म्मः सनातनः"॥

R m rk.—The queens spoke truely when they said that it was Sitá's virtuous conduct that enabled Ráma and Lakshmana to get through the crisis safely, of what avail would have been their troubles, if Sitá had been a fickle-minded woman and surrendered herself to Rávana ?

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः
प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
मासु निर्वर्त्तयामासुरमात्यवृद्धा-
स्तीर्थाहृतैः ाञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—तीर्थाहृतैः—तीर्थाभृतैः (Nand.)

Pros rd r.—अथ अमा वृद्धाः जनन्योः आनन्दजलैः प्रारब्धं रघु-वंशकेतोः अभिषेकं तीर्थाहृतैः ाञ्चनकुम्भतोयैः निर्वर्त्तयामासुः । Mallinátha places 'अमात्यवृ ाः" after "अभिषे म्" ।

plan tion by us of synonyms —अथ (अनन्तरम्) अमा वृद्धाः (वृद्धसचिवाः) जनन्योः (मात्रोः ौशल्यासुमित्रयोः) आनन्दजलैः (हर्षजलनेत्राम्बुभिः) प्रारब्धं (प्रक्रान्तं) रघुवंशकेतोः (रघुकुलध्वजस्य) अभि-षेकं (राजसिंहासनोपवेशनाय माङ्गलिकं स्नानं) तीर्थाहृतैः (गङ्गाप्रमुखेभ्य आनीतैः) काञ्चनकुम्भतोयैः (सुवर्णकलसजलैः) निर्वर्त्तयामासुः (सम्पादित-वन्तः) ।

ubstanc .—राजकुमारयोर्दर्शनेन ौशल्यासुमित्रयोर्यानि हर्षजानि नेत्राम्बूनि राममूर्द्धि निपतितानि, तेनैव प्रथमं तस्याभिषे ः सूचितः—ततो वृद्धामात्या गङ्गाप्रमुखेभ्यो बहुतीर्थे ः समाहृतैः का नकुम्भपूर्णै रघुवंशकेतो रामस्याभिषेकक्रियां सानन्दं निष्पादयामासु. ।

anjiv ni.— थेति । (थ) [अनन्तरं] (जनन्योः) [ौ ल्या-सुमित्रयोः] (ानन्दजलैः) आनन्दवाष्पैः (प्रारब्धं) प्रक्रान्तं (रघुवं केतोः) [र ुकुलध्वजस्य] रामस्य (अभिषेकं) [रा सिंहासनोपवेशनाय माङ्गलिकं स्नानम] (अमात्यवृद्धाः) [वृद्धसचिवाः] तीर्थेभ्यः, गङ्गाप्रमुखेभ्यः आहृतैः, आनीतैः [तीर्थाहृतैः] (काञ्चनकुम्भतोयैः) [सुवर्ण लसजलैः] (निर्वर्त्तयामासुः) निष्पादयामासुः ॥ ७ ॥

Bengali.——অনন্তর বৃদ্ধসচিবগণ, জননীদ্বয়ের হর্ষজনিতনেত্র-জলে আবদ্ধ রঘুবংশকেতু (রামের) অভিষেক, বহুতীর্থ হইতে আনীত স্বুবর্ণকলশস্থিত সলিলে সম্পাদন করিয়াছিলেন। ৭।

nglish nd ring.—Then, with waters brought in golden jars from the sacred places (of pilgrimage), the old ministers performed the coronation ceremony of the banner of Raghu's race, which had been (already) commenced by the (shedding of) tears of joy of the two mothers. (7.)

Gr mm ti al not s, &c., &c.

ama´sa.—(1) रघोर्वंश: रघुवंश: (षष्ठीतत्) तस्य केतु: (षष्ठीतत्) तस्य (2) आनन्दजानि ज ानि आनन्दजलानि (शा पार्थिवादित्वान्मध्यपद-लोपीकर्म्मधा) तै: (3) अमा ेषु वृद्धा. अमा वृद्धा: (सप्तमीसमास:) (4) तीर्थभ्य. आहृतानि तीर्थाहृतानि (पञ्चमीतत्) तै: (5) काञ्चननिर्म्मिता. कुम्भा: काञ्चनकुम्भा: (शाकपार्थिवादि.) or, काञ्चनस्य कुम्भा: काञ्चनकुम्भा: (षष्ठीतत्) तेषां तोयानि काञ्चनकुम्भतोयानि (षष्ठीतत्) तै:।

Cas - nding.—(1) रघुवंशकेतो:—कृद्योगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी—Here घञ् is a त् affix, and in alliance with that "केतो:" gets षष्ठी in the place of कर्म्म। This affix is admitted to the root सिच् in अभिषेक। रघुवंशकेतुमभिषिञ्चन्ति—तस्याभिषेक: (2) आनन्दजलै: —अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया "प्रारब्धम्" इत्यस्य (3) जनन्यो:—शेषे षष्ठी (4) काञ्चनकुम्भतोयै:—कर े तृतीया (5) तीर्थाहृतै: qualifies काञ्चनकुम्भतोयै.।

Differ nt m ning .—(1) केतु—"केतुर्ना द पताकारि-ग्रहोत्पातेषु ल्लक्ष्मणि" (मे०) (2) तीर्थ—"तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरज:सु च। वतारर्षिजुष्टा पात्रोपा ायमन्त्रिषु" ॥ (मे०)

D riv tion.—(1) अभिषे म्—अभि+सिच्+घञ् (भावे, 2nd c. s.) (2) ेतु:—चाय्+तु:—चाय् changes into कि (3) प्रारब्धम् प्र+आ+रभ्+क्त: (र्म्मणि) (4) जनन्यो:—(V. S'1. 1.) (5) निर्वर्त्त-यामासु:—निर्+वृत्+णिच्+लिट्-उ (6) अमा :—अमा+ प्—अमा, सह, मीपे वा भव:—"अव्ययात्त्यप्" (४।२।१०४। पा०) The minister who keeps company with king, and performs royal duties, is called अमात्य (7) तीर्थम्—तॄ+थक्।

Conjug tion.—(1) वृत्—(*V*. XI, 30.) ।

Chang of voice.—......अमात्यवृद्धै......प्रारब्धः...अभिषेकः......निर्वर्त्तयामासे ।

Rem rk.—अभिषेक is literally the pouring down of holy water on the head of the king at the time of his coronation. The poet says that this ceremony in the case of Ráma was commenced by the tears of joy that the mothers shed over his head, and the ministers only brought it to a close by pouring down water brought from sacred places in golden jars.

सरित्समुद्रान् सर ांसि गत्वा
रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन् मूर्द्धि जलानि जिष्णो-
र्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—सरित्समुद्रान्—सरित. समुद्रान् (Su.)

Pros ord r.—रक्षःकपीन्द्रैः सरि मुद्रान् सरसीश्च गत्वा उपपादितानि ज ानि जिष्णोः तस्य मूर्द्धि, विन्ध्यस्य (मूर्द्धि) मेघप्रभवाः आप इव, अपतन् ।

E pl nation by us of syn nyms—रक्षः पीन्द्रैः (राक्षसवानराधिपैः) सरि मुद्रान् (गङ्गाद्याः, पूर्व्वादिसागरान्) सरसीश्च (मानससरोवरादींश्च) गत्वा (प्रयाय) उपपादितानि (आहृतानि) जलानि (सलिलानि) जिष्णोः (जयशीलस्य) तस्य (राम) मूर्द्धि (शिरसि), विन्ध्यस्य (विन्ध्याद्रेः) मूर्द्धि, मेघप्रभवाः (ज धरविनिर्मुक्ताः) आप इव (तोयानीव), अपतन् (पतितवन्ति) ।

ubst ce.—वर्षासु यथा मेघवृन्दैः तान्यम्बूनि उत्तुङ्गे विन्ध्याद्रेः शिरसि धाराभिर्नि पतन्ति, तथा राक्षसवानरश्रेष्ठैः पूर्व्वादिसागरगङ्गादिपवित्र ोत-स्वतीमानसादि रोभ्यः काञ्चन ंभै ानि. प्रपूर्य्य मानीतानि—तानि र्व-तीर्थपूतोदकानि रघुकुलति कस्य राघवस्या चै मूर्द्धनि निपे ः ।

Sanjivani.—सरिदिति। (रक्षःकपीन्द्रैः) [राक्षसवानराधिपः] सरितः, गङ्गाद्याः, समुद्रान्, पूर्व्वादीन् [गङ्गाद्याः, पूर्व्वादिसागरान्] (सरसीः) मानसादीन् (च) (गत्वा) [प्रयाय] (उपपादितानि) उपनीतानि (ज ानि) [तोयानि], (जिष्णोः) जयशीलस्य—"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" (३।२।१३९। पा०) इति ग्स्नु प्रत्ययः—(तस्य) रामस्य (मूर्द्ध्नि) [शिरसि] (विन्ध्यस्य) विन्ध्याद्रेः मूर्द्ध्नि (मेघप्रभवाः) [जलधरविनिःसृताः] (आप इव) [तोयानीव] (अपतन्) [निपेतुः] ।

ajivani Explained—(1) "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः"—[The roots ग्लै, जि and स्था admit the affix ग्स्नु in the sense of habit.]

Bengali.—নদী, সমুদ্র এবং সরোবরসমূহে গমন করিয়া রক্ষঃশ্রেষ্ঠ এবং কপীন্দ্রগণকর্ত্তৃক সমানীত জল, জয়শীল সেই রামের মস্তকে, বিন্ধ্যগিরির (শীর্ষদেশে) মেঘবিনিঃসৃত বারিধারার ন্যায়, নিপতিত হইয়াছিল। ৮।

English r nd ring.—The waters fetched by the chiefs of the demons and monkeys who went to rivers, seas and lakes (for the purpose), fell on the head of him who was victorious, like waters poured down by clouds on the head of the Vindya mountain. (8.)

Gr mmatical notes, &c., &c.

ama a.—(1) सरितश्च समुद्राश्च सरित्समुद्राः (द्वन्द्वः) तान् (2) रक्षांसि च कपयश्च ते रक्षःकपयः (द्वन्द्वः) तेषामिन्द्राः रक्षःकपीन्द्राः (षष्ठीतत्) तैः (3) मेघः प्रभवो यासां ताः मेघप्रभवाः (बहु) or मेघात् प्रभवः, उत्पत्ति-र्यासां ताः (व्यधिकरणबहु) "अव र्गि हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद" (*V.* ri वृत्तिः, ५ अधि, २ अध्यायः, १९ सू०) Vámana and others do not acknowledge व्यधिकरण बहुव्रीहि, except when जन्मन्, भव, प्रभव, उत्पत्ति &c. are उत्तरपद। The latter expression is preferable after Vámana.

C - nding.—(1) रक्षःकपीन्द्रैः—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (2 त —शेषे षष्ठी 'मूर्द्ध्नि' इ नैव ग्वः (3) मूर्द्ध्नि—आधाराधिकरणे सप्तमी

(4) विन्ध्यस्य— This is विधेय and उपमान, having for its उद्देश्य and उपमेय, तस्य (5) मेघप्रभवाः qualifies आपः which is विधेय and उपमान having for its उद्देश्य and उपमेय, जलानि (6) उपपादितानि qualifies जलानि (7) सरित्समुद्रान् and सरसीः—Objects of गत्वा (8) जिष्णोः qualifies तस्य (9) आप and जलानि are the nominatives of the finite verb अपतन् ।

Derivation.—(1) सरित्—सृ + इतिः (औणादिकः) (2) समुद्रः —सम् + उन्द् + रक् (3) सरसी.—सृ + असुन् + ङीष् (2nd c. p.) The word सरस् is neuter, but the feminine form is रसी—The addition of ङीष् to रस् is anomalonsly formed (4) रक्षः—रक्ष् + असुन् (औणादिकः) (5) कपिः—कम्प् + इन्—न् of the root कम्प् elides by the rule,—' कुकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४।) (6) उपपादितानि—उप + पद् + णिच् + क्त (भौवि, 1st c. p.) (7) अपतन्—पत् + लङ्-दिप् (8) मूर्द्धि—(*V.* X, 73.) (9) जिष्णोः—जि + ग्स्नु: (भौलार्थ, 6th c. p.) "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" (*V.* Sanji. Exp.) (10) प्रभवः—प्र + भू + अप् (अपादाने, or भावे) (11) आपः—आप् + क्विप् (1st c. p.) 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५८।) The long vowel आ of the root is shortened. The word अप् is always feminine plural.

Conjug tion.—(1) पत्—(*V.* XI, 76.) ।

Ch ng of v ic .— .. उपपादितैः ......मेघप्रभवाभिः अद्भिः ...अपत्यत ।

Rem rk.—As rains fall on the head of the Vindhya mountain, so waters brought by the chiefs of demons and monkeys from rivers, seas, and lakes poured down on the head of Râma at the time of his installation.

तपस्विवेशक्रिययापि तावद्
यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
शोदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥ ६ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—पुनरुक्तदोषा—पुनरुक्तिदोषा (Nand.)

Pr s ord r.—यः तपस्विवे क्रियया अपि सुतरां प्रेक्षणीयः तावत् बभूव, तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधान शोभा उदिता पुनरुक्तदोषा सीत् ।

Expl n ti n by us of ynonym :—यः (रामः) तपस्विवेशक्रियया अपि (ताप वेशरचनयापि) सुतराम् (अत्यन्तं) प्रेक्षणीय. तावत् (निश्चितं दर्शनीयः) बभूव (आ ीत्), तस्य (रामस्य) राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा (नृपतिवरवेशरचनाश्रीः) उदिता (प्रकाशिता) पुनरुक्तदोषा (उक्तस्य पु रुक्त-वद् द्विगुणा) आसीत् (अभूत्) ।

ub t nce.—निसर्गसुन्दरो रामो वनप्रयाणकाले जटावल्कलादिकं ताप वेशं धृत्वापि परमरमणीयदर्शनोऽभूत्—कथितस्य कथनं यथा पुनरुक्तदोष. तथैव स्वभावसुन्दरश रीयाकृते रामस्य राजेन्द्रवेशविधानशोभा । निसर्गसुन्दर-रामशरीरे राजवेशविधानं निष्प्रयोजनमिति भावः ।

anjiv ni.—तपस्वीति । (य·) रामः (तपस्विवेशक्रियया अपि) [तापसवेशधारणेनापि] (सुतराम्) अत्यन्तं (प्रेक्षणीयः) (तावत्) द र्शनीयः एव (बभूव) [भूत्], (त) [राघवस्य] राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन (उदिता) [उत्पन्ना] या शोभा [राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा] [नृपवरवेशरचनाकान्तिः] सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा (पुनरुक्तदोषा) [उक्तस्य पुनरुक्तदोषदुष्टा] द्विगुणा (आसीत्) [बभूव] ॥ ९ ॥

n ali.—যিনি তপস্বিবেশক্রিয়াতেও অত্যন্ত দর্শনীয় হইয়াছিলেন, তাঁহার রাজেন্দ্রবেশবিধানোৎপন্না শোভা পুনরুক্তদোষের ন্যায় লক্ষিত হইয়াছিল । ৯ ।

ngli h r nd ring.—In the case of him who, even by putting on the dress of an ascetic, assuredly looked very beautiful, the beauty arising from the wearing of royal robes, when exhibited, had the fault of repetition. (9).

Gr m tic l not , &c., &c.

.—(1) तपस्विनः वेशः तपस्विवेशः (षष्ठीतत्) त क्रिया तपस्विवे क्रिया (ष ीतत्) तया (2) राजा इन्द्र इव रा न्द्रः (उपमित :) or राज्ञाम् इन्द्रः (षष्ठीतत्) त पथ्यं राजेन्द्रनेपथ्यम् (षष्ठीतत्) त विधा

राजेन्द्रनेपथ्यविधानम् (षष्ठीतत्) तेन शोभा राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा (तृतीयातत्) (3) पुन. उ ' पुनरुक्तम् (सुप्सुपा) तत् दोषः यस्याः सा पुनरुक्तदोषा (बहु)।

C s - nding.—(1) तपस्विवे क्रियया—करणे तृतीया (2) सुतराम्—अ यं, क्रियाविशेषणम् (3) पुनरुक्तदोषा and उदिता qualifies राजेन्द्र ..शोभा।

Diffe nt meanings.—(1) 'नैपथ्य—नेपथ्यं तु प्रसाधनं। रङ्गभूमौ वेषभेदे' (मे.)।

Deriv tion.—(1) 'नैपथ्यम्—नी + क्विप्=नै। पथिन् + यत् (अनपेतार्थे) निनः नेतृस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम्—Bhánuji. (2) सुतराम्—सु + तरप्—आमु is admitted, because द्रव्यप्रकर्ष (quality of a thing) is not intended. प्रेक्षणीय is an adjective word and not a thing. Therefore, सुतराम् does not qualify a thing, so आमु is admitted. (3) क्रिया—कृ + श (भावे) + टाप् (4) प्रेक्षणीयः—प्र + ईक्ष् + अनीयर् (कर्मणि) (5) शोभा—शुभ् + अङ्—भिदादित्वात् (6) उदिता—उत् + इ + क्तः (कर्तरि) + टाप्। Or in the sense of 'spoken' it may be derived thus —वद् + क्तः (कर्मणि) + टाप—उदिता means कथिता (7) बभूव—भू + लिट्—णल् (8) आसीत्—अस् + लङ्—तिप्।

C njug ti n.—(1) भू— (*V.* X, 36.) (2) अस् (*V.* X, 57)।

Ch ng f v ic .—येन...प्रेक्षणीयेन बभूवे, उदितया राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभया पुनरुक्तदोषया अभूयत।

F rc f अपि in तपस्विवेशक्रिययापि, is गर्हा। The garb of an anchorite can mar one's beauty, but Ráma was so naturally charming and beautiful that the dress of an anchorite could not change his natural beauty at the time of his exile. So censure (गर्हा) is in the part of तपस्विवेशक्रिया।

तावत् indicates अवधारण। Certainly Ráma's natural beauty was not changed by the garb of an anchorite. In that state he looked very beautiful.

rk.—The idea is this : Ráma was naturally beau-

tiful. Even in the garb of an ascetic, he looked charming. The putting on of royal robes did not add anything to his naturual beauty.

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्य-
स्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः।
विवेश सौधोद्गतलाजवर्षा-
मुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यः—मौलरक्षोहरिमिश्रसैन्यः (He. Vijay. Va.) पौरवर्गः—पौरवर्गाम् (Su. Vijay. Va. Din.) राजमार्गम् (Nand.)

Prose order.—स ससैन्यः तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः मौलरक्षोहरिभिः (सह) सौधोद्गतलाजवर्षाम् उत्तोरणाम् अन्वयराजधानीं विवेश।

Explanation by use of synonyms.—सः (रामः) ससैन्यः (सबलः) तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः (मङ्गलवाद्यध्वनिना प्रमोदितनागरिकनिचयः) मौलरक्षोहरिभिः (मन्त्रिवृन्दैः राक्षसकपिभिश्च सह) सौधोद्गतलाजवर्षां (सुधाधवलितहर्म्यनिचयेभ्यः विसृष्टलाजवृष्टिम्) उत्तोरणाम् (उच्छ्रितवाह्यद्वाराम्) अन्वयराजधानीं (रघुकुलराजनगरीम्, अयोध्यामिति यावत्) विवेश (प्राविशत्)।

Substance.—अयोध्याया उपवनपटभवनेषु रामस्याभिषेकानन्तरं रघुनन्दनः सबलः सन् वृद्धामात्यैः राक्षसैः कपिभिश्च सह कुलराजधानीमयोध्यां प्रविवेश—तदा मङ्गलवाद्यध्वनिभिः पुरवासिनो विपुलम् आनन्दं भेजुः—राजवर्त्मानि उन्नतैः तोरणैः समलङ्कृतान्यासन्—पौराङ्गनाश्च मङ्गललाजाञ्जलिं सुधाधवलितहर्म्यशिखरेभ्योऽवाकिरन्।

Sanjivani.—स इति। (सः) रामः (ससैन्यः) [सबलः] तूर्यस्वनैः आनन्दितपौरवर्गः [तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः] [मङ्गलवाद्यध्वनिभिः प्रमोदितनागरिकचयः] मूल—मूले भवाः मौलाः, मन्त्रिवृद्धाः तैः रक्षोभिः हरिभिश्च [मौलरक्षोहरिभिः] [मन्त्रिभिः राक्षसकपिभिः] सह, सौधेभ्यः उद्गता लाजवर्षा [सौधोद्गतलाजवर्षां] [सुधाधवलितहर्म्यनिचयविसृष्टलाजवृष्टिम्] (उत्तोरणाम्)

[उच्छ्रितवाद्यगोपुराम्] (अन्वयराजधानी) [कुलराजनगरीम्] अयोध्यां (विवेश) प्रविष्टवान् ॥ १० ॥

n li.—তিনি সসৈন্যে এবং মন্ত্রিবৃদ্ধ রাক্ষস ও কপিবৃন্দের সহিত (মঙ্গল) বাদ্যধ্বনিদ্বারা পৌরবর্গের আনন্দবিধান করিয়া কুলরাজধানী (অযোধ্যা) প্রবেশ করিয়াছিলেন—(তৎকালে উক্ত রাজধানী) উন্নত তোরণ সমূহে অলঙ্কৃত হইয়াছিল এবং (পৌরাঙ্গনাকর্তৃক) সৌধশিখর হইতে লাজাঞ্জলি বৃষ্ট হইয়াছিল। ১০।

ngli h r nd ring.—Accompanied by aged ministers, demons and monkeys, escorted by his army, and gladdening the cityzens by the sound of trumpets, he entered the capital of his fore-fathers, in which triumphal arches had been erected, and from the white washed houses of which *la'jas* were being showered. (10.)

Gr tic l not s, &c., &c.

m ´ .—(1) ैन्यैः सह वर्त्तमानः ससैन्यः or सहसैन्यः (बहु) (2) तूर्य्याणां ॱनाः तूर्य्यस्वनाः (षष्ठीतत्) तैः आनन्दितः तूर्य्य ॱनानन्दितः (तृतीयातत्) पौराणां वर्गः, पौरवर्गः (षष्ठीतत्) तूर्य्यस्वनानन्दितः पौरवर्गः येन स तूर्य्यस्वनानन्दितपौरवर्गः (बहु) (3) मौलाश्च रक्षांसि च हरयश्च ते मौलरक्षोहरयः (द्वन्द्वः) तैः (4) ध्वं गतानि उन्नतानि (प्रादिः) लाजानां वर्षाणि लाजवर्षाणि (षष्ठीतत्) ौधे उन्नतानि ौधोन्नतानि (पञ्चमीतत्) ताद ानि लाजवर्षाणि यस्यां सा सौधोन्नतलाजवर्षा (बहु) ताम् (5) उन्नताः तोरणाः यस्यां सा उन्तोरणा (बहु) ताम् (6) धीयतेऽस्यामिति धानी, राज्ञो धानी राजधानी (षष्ठीतत्) ___ यस्य रा धानी अन्वयराजधानी (षष्ठीतत्) ताम् ।

C - ndi .—(1) सौधोन्नतलाजवर्षाम् and उन्तोरणाम् qualify अन्वयराजधानीम् which is the accusative of the verb 'विवेश' (2) स ैन्यः and तूर्य्य ॱनानन्दितपौरवर्गः qualify : which refers to Ráma (3) तै रक्षोहरिभिः—' ' योगे तृतीया—'सह' is understood here.

Different m ning .—(1) हरि—(*V*. XIII. 72.) (2) लाज—लाजः स्यादार्द्रतण्डुले। नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षते' (मे०)।

Derivation.—(1) ैन्यम्—सेना + ष्यञ् (2) तूर्य्यम्—तूर् + यत् (कर्म्मणि) (3) आनन्दितः—आ + नन्द् + णिच् + क्तः (र्म्मणि) (4) पौरः —पुरे भव इति पुर + अण् (5) मौलाः—मूले भवा इति मूल + अण् (6) सौधम्—सुधा, लेपोऽस्यास्ति इति सुधा + अण्—ज्योत् ादिलात्। The word सौध is both masculine and neuter. (7) लाजाः—लज् + घञ् (र्म्मणि) The word लाज is always masculine and plural. Some words are always used as masculine plural :—प्राण, असु (life),दार (wife), लाज (fried paddy, 'खइ' इति भाषा), बल्वज (a kind of grass), गृह (house, wife) सक्तु (barley-powder) &c. (8) तोरणः—तुर् + ल्युट् (अधिकर) The word तोर is both masculine and neuter as says Amara—"तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्"(9) न्वयः—अनु + इ + अच् (कर्म्मणि) (10) विवे —वि + लिट् + णल्।

C nju tion.—(1) विश्—(to enter) विशति (ट्) विवे विवेशिथ (लिट्) वेष्टा (लुट्) वेक्ष्यति (ट्) अविक्षत्, अविक्षताम्, अविक्षन् (लुङ्) वेशयति (णिच्-लट्) अवीविशत् (णिच्-ुङ्) विविक्षति (सन्—लट्) वेविश्यते (यङ्-लट्) विष्टः (क्तः)।

Change of voice.—तेन ससैन्येन तूर्य्यस्वनानन्दितपौरवर्गेण... सौधोद्गत लाजवर्षा उत्तोरणा अन्वयराजधानी विविशे।

R mark.—Ráma made a royal entry into his capital, accompanied by his aged ministers, monkeys and demons and escorted by his army. There were flourishes of trumpets, announcing to the people the arrival of the royal party, which greatly pleased the mind of the populace. Triumphal arches were erected over streets, welcoming the Royal party, and *lájas* (fried paddy) were being showered as the royal procession passed. The strewing of *lájas* is regarded by Hindus to be an auspicious act.

सौमित्रिणा सावरजेन मन्द-
माधूतबालव्यजनो रथस्थः।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षा-
दुपायसङ्घात इव प्रवृद्धः॥ ११॥

मूलस्य पाठान्तरम्—प्रवृद्ध—प्रसिद्धः (Vijay. Su.) प्रवृत्त. (Va.)।

Prose order.—सावरजेन सौमित्रिणा मन्दम् आधूतबालव्यजन· रथ ·भरतेन धृतातपत्र (राम.) प्रवृद्ध· साक्षात् उपायसङ्घात इव (विवेश)।

planation by use of synonyms:—सावरजेन (नुजयु न) सौमित्रिणा (लक्ष्मणेन) मन्दं (शनैर्यथा तथा) आधूतबाल-व्यजनः (ईषत्कम्पितचामर) रथस्थ (स्यन्दनासीन·) भरतेन (कैकेयीनन्द-नेन) धृतातपत्रः (धृतच्छत्रः) रामः, प्रवृद्धः (वृद्धिं प्राप्तः) साक्षात् (विग्रहवान्) उपायसङ्घात इव (सामाद्युपायचतुष्टयमिव) विवे ।

Subst nce.—रामः स्यन्दनासीन आसीत्। लक्ष्मणशत्रुघ्नौ शनै· शनैश्चामरं वीजयामासतुः—भरतस्तु अग्रजस्य शिरसि आतपत्रं धृतवान्—इत्थं रामादयश्चत्वारोभ्रातरः परस्परयोगात् प्रकर्षेण वृद्धिं गत. धृतविग्रहः सामाद्यु-पायसमूह इव शुशुभे। तथा दृश्यमानो रघुनन्दनो राजधानीं प्रविवेश।

njiv ni.—सौमित्रिणेति। (सावर न) अनुजयुक्त न (सौमि-त्रिणा) लक्ष्मणेन (मन्दम्) [धीरं यथा तथा] आधूते बालव्यजने, चामरे यस्य स. [आधूतबालव्यजनः] [ईषत्कम्पितचामरः] (रथस्थ.) [स्यन्दनासीनः] (भरतेन) [कैयीनन्दनेन] (धृतातपत्रः) [धृतच्छत्रः] एवं चतुर्व्यूहो रामः (प्रवृद्धः) [प्र र्षेण वृद्धिं गतः] (साक्षात्) [मूर्त्तिमान्] उपायानां सामादीनां सङ्घातः, मिष्टः [उपायसङ्घात] [सामादिसम्मिष्ट.] (इव)—विवेशेति पूर्व्वे सम्बन्धः॥ ११॥

li.—রাম রথস্থ, সানুজ সৌমিত্রি ধীরে ধীরে চামর ব্যজন করিতেছিলেন। ভরত (ম ্তকোপরি) আতপত্রধারণ করিয়াছিলেন—এইরূপে যেন রাম প্রবৃদ্ধ মূর্ত্তিমান্ উপায়সমষ্টির ন্যায় (অযোধ্যাপ্রবেশ করিয়াছিলেন)। ১১।

li h r nd rin .—He, seated on the chariot, with

Lakshmana, and his younger brother (Satrughna) slowly moving two fans, and Bharata holding (over his head) the (royal) umbrella, looked, (or entered the city) like the (four) political expedients in visible shape. (11.)

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) अवरस्मिन् काले जात: अवरज: (उपपद) तेन सह वर्त्तमान सावरज: (बहु) तेन (2) बालाना व्यजने बालव्यजने (षष्ठीतत्) ईषत् धूते आधूते (नित्यसमास:) 'नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवौचितत्वात्' (V. तत्त्वबोधिनी on २।४।८४। पा०) [The samása is नित्य or obligatory. The resulting word of a नित्यसमास is a whole which can not be broken into two. To show that at no time this was so, in the समासवाक्य the one of the components and a word conveying the sense of the other are shown. In the समासवाक्य of आधूत therefore, only the component धूत is shown and ईषत् is re-placed by the word आ] आधूते बालव्यजने यस्य स आधूतबालव्यजन: (बहु) (3) रथे तिष्ठतीति रथस्थ: (उपपद) (4) आतपात् त्रायते इत्यातपत्रम् (उपपद) छतम् आतपत्र यस्य स छतातपत्र: (बहु) (5) उपायानां सङ्घात: उपायसङ्घात: (षष्ठीतत्) (6) प्रकर्षेण व्रड: प्रव्रड: (प्रादि:)।

Case-ending.—(1) सौमित्रिणा—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया 'आधूत' इत्यस्य (2) सावरजेन qualifies सौमित्रिणा (3) मन्दम्—क्रियाविशेषणम् 'आधवन' क्रियाया: (4) आधूतबालव्यजन:, रथस्थ: and छतातपत्र: qualify राम: which is understood, and which is उद्देश्य and उपमेयकर्त्ता, having for its विधेय and उपमानकर्त्ता, उपायसङ्घात: (5) साक्षात् and प्रव्रड. qualify उपायसङ्घात:—The former is अव्यय।

Derivation.—(1) सौमित्रिणा—सुमित्रा + इञ् (अपत्यार्थे, 3rd c. s.) (2) अवरजेन—अवर + जन् + ड: (कर्त्तरि, भूते, 3rd, c. s.) (3) आधूतम्—आ + धू + क्त: (कर्मणि) (4) व्यजनम्—वि + अज् + ल्युट् (करणे) Here the root अज does not change into वी. (5) रथ. :—रथ + स्था + क: (कर्त्तरि) (6) आतपत्रम्—आतप + त्रै + क: (कर्त्तरि) (7) उपाय:—उप + इ + घञ् (कर...) (8) सङ्घात:—सम् + हन् + घञ् (भावे). हन् changes into घात in alliance with घञ्।

Conjugation.—(1) धू (to shake) धवति—ते, धुवति, धूनोति धुनुते, धुनाति, धुनीते (लट्) अधवत—त, धुवत्, अधूनोत्, अधूनुत, अधुनात्, अधुनीत (लङ्) दुधाव, दुधुवे (लिट्) अधावीत्, अधाविष्टाम्, धाविषुः । अधोष्ट, अधविष्ट (लुङ्) धोता, धविता (लुट्) धोष्यति-ते, धविष्यति-ते (लृट्) दुधूषति-ते (सन्-लट्) दोधूयते (यङ्-लट्) धूनयति, धावयति (णिच्-लट्) धूतः (भा. स्था. तु.— :) धू : (क्रा.—क्तः) ।

Ch ng of voic .—...आधूतबालव्यजनेन रथ न...छत्रातपत्रे ण (रामेण) प्रवृद्धे न...उपायसङ्घातेन...(विविशे) ।

R m rk.—Ráma, Lakshmana, Bharata and Satrughna are compared to the four political expedients, viz; *Sáma*, *Dána*, *Bheda*, and *Danda*. The poet says that the four brothers, at the time of their entry into the City, looked like these four political expedients.

प्रासादकालागुरुधूमराजि-
स्तस्याः पुरो वायुवशेन भि ा ।
वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन
मुक्ता स्व वेणिरिवावभासे ॥ १२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—धूमराजिः—धूपराजि : (Nand.) वायुवशेन—वायुवशा (Nand.) वायुवशात् (Din. Chá.) भिन्ना—विभिन्ना (He Chá. Din. Va. Su. Dhar. Vija.) रघूत्तमेन—रघूद्वहेन (He. Chá. Din. Va. Su, Dhar. Vija. Vijay.) ।

Pr s rder.—वायुव भिन्ना प्रासादकालागुरुधूमराजिः वनात् निवृत्तेन रघूत्तमेन यं मुक्ता तस्याः पुरः वेणिरिव आवभासे ।

xpl n tion by u f yn nym :—वायुवशेन (पवनताडनेन) भिन्ना (प्र तीर्णा) प्रासादका ागुरुधूमरा : (राजभवनोत्थित-कृष्णागुरुधूमरेखा) वनात् (अरण्यात्) नि त्तेन (प्रत्यागतेन) रघूत्तमेन (रघु-े) स्वयम् (आत्मना) मुक्ता (बन्धनवियुक्ता) तस्याः पुरः (अयोध्यायाः) वेणिरिव (संयतकेश इव) आवभासे (प्रतिबभौ) ।

ub tanc .—सानुजस्य रामस्यायोध्यायां प्रवेशेन तन्मङ्गलार्थं प्रासादे कृष्णागुरुचन्दनमग्नौ दह्यमानमासीत्—तस्य धूमरेखा वायुना सन्ताड्यमाना खे उत्पपात—कविरुत्प्रेक्षते यत् प्रोषितभर्तृका अयोध्यानायिका चतुर्द्दशवर्षाणि नायकस्य रामस्य विरहे एकवेणीधरासीत्—अधुना वनात्प्रत्यावृत्तेन रामेण तस्याः वेणिबन्धनं विनिर्मुक्तम्—गगने समुत्थितकृष्णागुरुचन्दनधूमराजिरेव तस्याः वेणिरिति।

njivani —प्रासादेति। (वायुवशेन) [पवनविताड़नेन] (भिन्ना) [विकीर्णा] प्रासादे यः कालागुरुधूमः तस्य राजिः, रेखा [प्रासादकालागुरुधूमराजिः] [राजभवनोत्थितकृष्णागुरुचन्दनधूमरेखा] (वनात्) [अरण्यात्] (निवृत्तेन) [प्रत्यावृत्तेन] (रघूत्तमेन) रामेण (स्वयम्) [आत्मना] (मुक्ता) [बन्धनवियुक्ता] (तस्याः पुरः) पुर्य्याः [अयोध्यानायिकायाः] (वेणिरिव) [यतके इव] (आबभासे) [प्रतिबभौ]—पुरोऽपि पतिव्रतासमाधिरुक्तः—"न प्रोषिते तु संस्कुर्य्यान्न वेणीञ्च प्रमोचयेत्" इति हारीतः॥ १२॥

njiv ni xpl in d .—(1) "पुरोऽपि...उक्ताः"—The City also has been likened to a virtuous wife (2) "न प्रोषिते ......प्रमोचयेत्"—Hárita says that when the husband lives away from home in foreign lands, no wife should make any toilette nor dishevel her braid of hair.

B n li.—পবনতাড়নে বিকীর্ণ রাজভবনোত্থিতকালাগুরুধূমরাজি, বন হইতে প্রত্যাগত রঘুশ্রেষ্ঠ (রাম) কর্ত্তৃক স্বয়ং উন্মুক্ত সেই নগরীর বেণির ন্যায় প্রতিভাত হইয়াছিল। ১২।

ngli h r nd rin .—The line of smoke rising the incense of *Ka'la'guru* burnt in the palace, being scattered by the force of the wind, looked like the braid of hair of that city, set free by the best of the Raghus himself who had returned from the forest. (12).

Gramm tic l n t , &c , &c.

am —(1) अविद्यमानं गुरु यस्मात् तत् अगुरु (बहु) कालम् अगुरु कालागुरु (कर्म्मधा) तस्य धूमः कालागुरुधूमः (षष्ठीतत्) तस्य राजिः कालागुरुधूमराजिः (षष्ठीतत्) प्रासादे कालागुरुधूमराजिः प्रासादकालागुरुधूमराजिः (सप्तमीतत्) (2) वायोः वशः वायुवशः तेन (षष्ठीतत्) तेन (3) रघूणाम्

उत्तमः रघूत्तमः (षष्ठीतत्) This is according to Kaiyata, but after Vopadeva &c it should be रघुषु उत्तमः (सप्तमीतत्) ।

Case-ending.—(1) प्रासादकालागुरुधूमराजिः is उद्देश्य and उपमेयकर्त्री having for its विधेय and उपमानकर्त्री, वेणिः, both are the nominatives of आबभासे (2) भिन्ना qualifies प्रासादकालागुरुधूमराजिः (3) वायुवशेन—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया 'भिन्ना' इत्यस्य (4) पुरः—शेषे षष्ठी "वेणिः" इत्यनेन सम्बन्धः (5) वनात्—अपादाने पञ्चमी—"ध्रुवमपायेऽपादानम्" (१।४।२४। पा.) [(ध्रुवम्=अवधिभूतकारकम्, the fixed point which forms the limit, अपायः=विश्लेषः, separation.) The *Sutra* means when separation is signified whatever forms the boundary of separation, i, e. that from which the agent is separated, is अपादानकारक, and takes the पञ्चमी ending.] (6) रघूत्तमेन—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया 'मुक्ता' इत्यस्य (7) स्वयम्—अव्ययं, प्रकृत्यादिभ्य ृतीया ।

Differ nt meanings.—(1) वेणि—" वेणिः सेतुप्रवाहयोः । देवताड़े केशबन्धे " (हे०) ।

D riv tion.—(1) वेणिः—वेण् + इन् (औणादि ;) The alternative form is वे ी by the Várttika—"कृदिकारादक्तिनः" (४।१।४८। पा० वा०) [Words formed by a कृत् affix, and ending in इ, except those that are formed by the कृत् affix क्तिन्; admit ङीष् optionally, e. g अवनि, अवनी, भूमि, भूमी &c. The words formed by the affix क्तिन्, are always feminine, and except the words पद्धति and शक्ति (weapon) do not admit ङीष् । The word पद्धति and शक्ति admit ङीष् optionally, e. g पद्धति, पद्धती, शक्ति, शक्ती] (2) प्रासादः—प्र + सद् + घञ् (अधिकरणे) The final vowel of the prefix प्र is lengthened by the rule—"उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" (६।३।१२२। पा.) [In alliance with घञ् to a root preceded by an उपसर्ग, the final vowel of the prefix, becomes दीर्घ optionally ; as परिपाक, परीपाक । In the case of a word signifying a human being, the *Sutra* does not apply ; e. g. निषादः which never becomes नीषाद । The बहुलम् in the *Sutra* indicates

that sometimes the *Sutra* is obligatory, sometimes it is optional, and sometimes it is not applicable at all.] (3) राजिः—राज्+इन् (औणादिकः) The alternative form is राजी by the Várttika 'दिकारादक्तिनः' (see वेणि) (4) वायुः—वा+उण् (5) भिन्ना—भिद्+क्तः (मन्थि)+टाप् (5) बभासे—भा+भास्+लिट्-ए।

C njug tion.—(1) भास् (to shine) भासते (ट्) बभासे (लिट्) भासिता (लुट्) भासिष्यते (लृट्) अभासिष्ट, अभासिषाताम्, अभासिषत, (लुङ्) अभासि (भावे-लुङ्) भासयति (णि ट्) ोभसत्, अबभासत् (णिच्- ङ्) भासितः (:)।

Chang f v ic .—...भिन्नया प्रासादकालागुरुधूमराज्या...मुक्तया...वेण्या...।

Rh toric.—The figure of speech here is समा ोक्ति ल-ङ्कार। The condition of a wife whose husband lives away from home has been attributed to the city of Ayodhyá. The line of smoke is compared to the wife's braid of hair, and Ráma to the husband himself. The figure of speech, therefore, is समासोक्ति tinged with उत्प्रेक्षा।

Rem rk.—For erly, when a husband had to leave home on a sojourn to a foreign country, he used to braid up the wife's hair with his own hands. The wife, during the absence of her lord, never dishevelled her hair nor performed any toilette. It was the husband who set free the braid on his return home. The city of Ayodhyá is here compared to a virtuous wife and Rá a to her husband. The poet says that the city, during the absence of her lord, passed her life in the same manner as a wife does during the absence of her husband. The smoke is compared to the braid of hair, and the scattering of it by the wind, is to the dishevelling of the braid by the husband's own hands, on his return home.

श्वश्रूज नानुष्ठितचारुवेशां
कर्णीरथ ां रघुवीरप त्नीम् ।
प्रासादवातायनदृ बन्धैः
ाकेतनार्य्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—प्रासाद—विमान (Vijay. Va.) ।

Pro rd r.—साकेतनार्य्यः श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां कर्णीरथ ां रघुवीरपत्नीं प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः अञ्जलिभिः प्रणेमुः । Mallinátha places 'ाकेतनार्य्यः' after 'रघुवीरपत्नीम्' ।

pl n ti n by us f yn ny s.— ाकेतनार्य्यः (अयो ापुर्य्यङ्गनाः) श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां (श्वश्रूभ्यां विहितसुन्दरनेपथ्यां) कर्णीरथस्थां (ीवाहनयोग्ययानविशेषवि तां) रघुवीरपत्नीं (रामजायां) प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः (सौधगवाक्ष चाग्रपुटैः) अ लिभिः (बद्धकरैः) प्रणेमुः (अभिवादयाञ्चक्रिरे) ।

ubstance.— योध्याप्रवेशकाले कौ ल्यासुमित्राभ्यां कृतनेपथ्यरचनां ीवाहनयोग्ययानाधिरूढ़ां रामभार्य्यामालोक्य अयोध्यापुर्य्यङ्गनाः सौधवातायनस्थिताः सत्यः बद्धकरसम्पुटैः ां प्रणतवत्यः—तासां कराञ्जलयः वातायने स्पष्टा चक्रिरे ।

Sanjivani.—श्वश्रूजनेति । श्वश्रूजनैः अनुष्ठितचारुवेशां, तत्सौम्यनेपथ्याम् [श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां] [श्वश्रूजनैः कृतसुन्दरनेपथ्यरचनाम्] " ाकल्पवेषौ नेपथ्यम्" इत्यमरः— ीरथः स्त्रीयोग्यः अल्परथः—" ीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भकः" इति यादवः—तत्रस्थां [कर्णीरथ ां] [ीवाहनयोग्यरथवि तां] (रघुवीरपत्नीं) सीतां (साकेतनार्य्यः) [अयोध्यापुर्य्यङ्गनाः] प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैः चाग्रपुटैः [प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः] [सौधगवाक्ष चाग्रपुटैः] (अ लिभिः) [बद्ध रैः] (प्र ेमुः) [प्रणतवत्यः] ॥ १३ ॥

njiv i pl i d.—(1) "आकल्पवेषौ नेपथ्यम्"—आकल्प, वेष and पथ्य are synonymous words indicating the decoration of body by ornaments &c. The full lexicon of Amara is "आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्" ।

(2) " ीरथः...रथगर्भकः— ीरथ, प्रवहण, डयन and रथगर्भक are

synonyms of the conveyance of women borne on en's shoulders.

Bengali.—অযোধ্যানারীবৃন্দ, শ্বশ্রূজনগণকর্ত্তৃক কৃতচারুবেশা কর্ণীরথস্থা (স্ত্রীবাহনযোগ্য মনুষ্যবাহ্যযান বিরূঢ়া) রঘুবীরপত্নী (সীতাকে) অঞ্জলিবন্ধনপূর্ব্বক প্রণাম করিয়াছিল—তাহাদিগের অঞ্জলিবন্ধন সৌধবাতায়নদ্বারা লক্ষিত হইয়াছিল। ১৩।

nglish rendering.—With folded hands, the folding of which was visible through the windows of the palaces, the women of Sáketa (Ayodhyá) saluted the wife of the bravest of the Raghus, who was seated in a lady's conveyance, and whose beautiful dress had been adjusted by her mothers-in-law. (13.)

Gr mmatic l notes, &c., &c.

ama's .—(1) श्वश्रू एव जना: श्वश्रूज ा: (रूपककर्मधा) तै: अनुष्ठित: श्वश्रू नानुष्ठित: (तृतीयातत्) चारु: वे : चारुवेश. (कर्मधा) श्वश्रूजनानुष्ठित: चारुवेशो यस्या: सा श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवे ा (बहु) ताम् (2) र्णसाध्या श्रवणक्रिया उपचारात् क :। र्ण: अस्यास्ति इति इनि:। ीं रत्नौ रथस्य त्वमात्रे रथ: न तु वस्तुतो रथ.। यद्वा सामीप्यात् र्ण त्वेन न्धो लच्यते —क र्ण: स्कन्ध:—सोऽस्तास्य वाहकत्वेन—स्कन्धवाह्य: चासौ र थ र्णीरथ: (कर्मधा) तस्मिन् तिष्ठति इति कर्णीरथस्था (उपपद) ताम्। In fact, it was not a car, but people heard it to be so called. This explanation of Bhánuji is not preferable. The second explanation of the samása in कर्णीरथ is that the conveyance was so called, because it used to be borne on men's shoulders. This explanation is, more satisfactory and trust-worthy.

(3) रघूणां वीर: रघुवीर: (षष्ठीतत्) तस्य प ी रघुवीरपत्नी (षष्ठीतत्) ताम् (4) वातस्य अयनं, गति: एभिरिति वातायनानि, प्रासादानां वातायनानि प्रासादवातायनानि (षष्ठीतत्) तै: दृश्य: प्रासादवातायनदृश्य: (तृतीयातत्) तादृश: बन्ध: येषां ते प्रासादवातायनदृ बन्धा: (बहु) तै:(5) साकेतस्य, अयोध्याया: नार्य्य: सा ेतनार्य्य: (षष्ठीतत्)।

C s -endin —(1) श्वश्रूजना छितचारुवेशाम् and कर्णीरथस्थाम् qualify रघुवीरपत्नीम् which is the accusative of the verb प्रचेमुः (2) प्रासादवाताय दृश्यबन्धैः qualifies लिभिः which is करणे तृतीया (3) साकेतनार्थः—Nominative of the finite verb प्रचेमुः ।

De iv tion.—(1) कर्णीरथस्थाम्—कर्णीरथ + स्था + क: (कर्त्तरि) + टाप् (2nd c. s.) (2) पत्नी—पति + ङीष्—न् comes to पति by the rule—"पत्युर्नो य ज्ञसंयोगे" (४।१।३३ पा.) [A न् is added to पति when the feminine affix is added to it, and a relation with यज्ञ is meant.] Thus the feminine form of पति is पत्नी when it is meant that the wife gets a share of the sacrifice. The wedded wife gets a share of the husband's sacrifice.

☞When यज्ञसंयोग is not meant ङीष् is optionally added to पति, as ग्रामपति, ग्रामपत्नी (A possessor of village.)

(3) प्रासादः—प्र + सद् + घञ् (अधिकरणे) The final vowel अ of the prefix प्र is optionally lengthened, so the alternative form is प्रासाद । The difference between the two is—प्रासाद (mansion) and प्रसाद (favour) The rule is "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" (4) वाताय म्—वात + इ + ल्युट् (करणे) (5) दृश्यः—दृश् + क्यप् (कर्मणि) (6) अ लिभिः—अ + अलि च् (औ दि :) 3rd c. p. (7) प्रचेमुः—प्र + म् + लिट्—उस् ।

Conju ti .—(1) म् (to salute) नमति (ट्) ननाम, नेमतुः नेमिथ, , नेमिव (लिट्) &c. अनंसीत्, अनंसिष्टाम्, नंसिषुः (लुङ्) नामि (कर्मणि-लुङ्) नंस्यति (लृट्) नन्ता (लुट्) निनंसति (सन्-लट्) नं म्यते (यङ्- ट्) नमयति, नामयति (णिच्-लट्) In alliance with prefixes the form is प्रणमयति &c. by the Várttika —' ज्वलह्वलह्मलनमामनुपस र्गाद्वा' ।

Ch f v ic .—साकेतनारीभिः श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषा कर्णीरथस्था रघुवीरपत्नी...प्रणेमे ।

R rk.—Sitá was being carried in a lady's conveyance, and her beautiful dress had been adjusted by her mothers-in-law for this special occasion. As her conveyance passed,

the ladies of the city bowed down to her with folded hands, which were visible through the windows of the palaces.

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं
सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्य्यै
सन्दर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥ १ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—आनसूयम्—आनुसूयम् (He. Chá. Din. Vijay. Va. Su. Dhai. Vija.) अङ्गरागम्—अङ्गरङ्गम् (Nand.) स्वपुर्य्यै—स्वपुर्य्याः (Nand.)

Pro d r.—स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनसूयं शाश्वतम् अङ्गरागं बिभ्रती सा भर्त्रा स्वपुर्य्यै शुद्धा इति न्दर्शिता पु : वह्निगता इव रराज।

E pl n ti by us of y ony —स्फुरत्प्रभामण्डलं (दीप्तिमत्किरण लम्) आनसूयम् (अनसूयाप्रदत्तं) शाश्वतं (सदातनम्) अङ्गरागं (गात्रविलेपनद्रव्यं) बिभ्रती (दधाना) सा (सीता) भर्त्रा (मिना रामेण) स्वपुर्य्यै (स्वनगर्य्यै, अयोध्यावासिभ्यः प्रजाभ्यः इति यावत्) शुद्धेति (पतचरित्रेति) सन्दर्शिता (प्रदर्शिता) पुनः (भूयः) वह्नि ता इव (अग्निमध्यं प्रविष्टेव) रराज (शुशुभे)।

ubstance.—जानकी त्रितपोवनवासकाले तत्पत्न्या सूयया दत्तं दीप्तिमत्किरण लमङ्गरागं साम्प्रतं धारयामास। राव विनिहते सा प्रथमं लङ्कायां सर्वेषां सुग्रीवविभीषणादीनां समक्षं स्वचरित्रशुद्धिविज्ञापनाय दग्निमध्यं प्रविवेश—कविरुत्प्रेक्षते यदधुना सा दीप्तिमदङ्गरागेण विलिप्तदेहा सती आत्मशुद्धि पनाय पुनरग्निम प्रविष्टेव। भर्त्ता च तच्चरित्रविशुद्धिं पुरवासि : प्रदर्शय व।

njiv i.— रदिति। (रत्प्रभाम i) [दीप्तिमत्किरणजालम्] (आनसूयम्) अनसूयया दत्तं (शाश्वतं) सदातनम् (अङ्गरागं) [त्रवि - द्रव्यं] (बिभ्रती) [दधाना] (सा) सीता (र्त्रा) [मिना] (पुर्य्यै) [स्वनगर्य्यै अयो वासि : प्र ति :] (इति) [पू रि ति]

(सन्दर्शिता) [प्रदर्शिता] (पुन) [भूयः] (वह्निगता इव) [अग्निमध्यं प्रविष्टेव] (रराज) [शुशुभे] ।

Bengali.—প্রভামণ্ডলকর্তৃক দীপ্যমান অনসূয়াপ্রদত্ত অক্ষয় অঙ্গরাগ ধারণ করিয়া তিনি (সীতা) যেন পুনরায় বহ্নিমধ্যগতার ন্যায় শোভা প্রাপ্ত হইয়াছিলেন। আর (তাঁহার) স্বামী (তিনি) বিশুদ্ধ চরিত্রা ইহা পৌরগণের সমক্ষে প্রতিপাদন করিতেছিলেন। ১৪।

nglish rendering.—Bearing the permanent cosmetic given by Anasuyá, which was casting a halo of light, she appeared as if she was in the midst of the fiery flames again, being shown by her husband to the people of his own city that she was pure. (14.)

Gr mm tical not s, &c., &c.

.—(१) प्रभायाः मण्डलं प्रभामण्डलम् (षष्ठीतत्) स्फुरत्प्रभामण्डलं यस्य स स्फुरत्प्रभामण्डलः (बहु) तं स्फुरत्प्रभामण्डलम् (2) अङ्गानां रागः अङ्गरागः (षष्ठीतत्) तम् (3) स्वस्य पुरी स्वपुरी (षष्ठीतत्) तस्यै (4) वह्निं गता वह्निगता (द्वितीयातत्) ।

C s - ndi g.—(१) रत्प्रभामण्डलम्, शाश्वतम् and आनसूयम् qualify अङ्गरागम् which is the object of बिभ्रती (2) बिभ्रती, शुद्धा, स -र्शिता and वह्निगता qualify सीता which is the nominative of the finite verb रराज (3) पुनः—अव्ययं, क्रियाविशेषणम्—'सन्दर्शन' क्रियाया. (4) स्वपुर्यै—क्रियाग्रहणात् चतुर्थी—'क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्'—पा. वा.(5) भर्त्रा—अनु तरि तृतीया 'प्रदर्शिता' इत्यस्य (6) शु ा—निपातनिर्दिष्टेन इतिनाभिहितत्वात् प्र मा—In alliance with 'इति' प्र माविभक्ति is admitted.

riv ti .—(१) आनसूयम्—अनसूया + (2nd c. s.) (2) बिभ्रती—भृ + शतृ + ङीप् (3) शाश्वतम्— शश्वत् + (2nd c. s.) (4) अङ्गरागम्—अ · + र + घञ् (रञ्जे) न् of the root elides by निपातन (5) रराज —राज् + लिट्— (6) सन्दर्शिता— न् + दृश् + णिच् + (र्मणि) + टाप् (7) वह्निः—वह् + नि (करणे, औणादिः) उह्यतेऽनेन इति (8) र्त्ता—भृ + तृच् (कर्त्तरि, 3rd c. s.) ।

Conju tion.—(१) रा (to shine) राजति-ते (ट) रराज, रराजतुः रेजतुः, रराजिथ, रेजिथ। रेजे, रराजे &c. (लिट) अराजीत्, अराजिष्ट (ङ) राजिता (ट) राजिष्यति-ते (लृट) रा यति (णिच्-लट) अरराजत् (णि च्-ङ) राजितः (क्तः)।

Ch of voi .—...विभ्राज्या तया...सन्दर्शितया.. वह्निगतया... रर or रेजे।

आनसूयम् अङ्गरागम्—When Ráma went to the hermitage of the great sage *Atri*, with Lakshmana and Sitá, the wife of the sage offered to Sitá a fragrant cosmetic, a wreath of flowers and ornaments —

"इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च।
अङ्गरागञ्च वैदेहि! महार्हमनुलेपनम्॥
मया दत्तमिदं सीते! तव गात्राणि शोभयेत्।
अनुरूप संक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति॥
ङ्गरागे दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्म े।
शोभयि सि भर्त्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम्॥
सा वस्त्रमङ्गरागञ्च भूषणानि स्रजस्तथा।
मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम्"॥

[Rámáyanam, Ayodhyá kandam, Ch. 118.]

Forc of इव is उत्प्रेक्षा।

R rk.—The permanent cosmetic given to Sitá by Anasuyá used to cast a halo of light around her. The poet says that as Sitá, besmeared in that cosmetic, was being carried in her vehicle through the city, she appeared as if she was sitting in the midst of fiery flames, (as she did at Lanka when she had to pass through the fiery ordeal, under the behest of Ráma) and was being pointed out to the people of Ayodhyá by her husband that she was pure. The idea is beautiful.

वेश्मानि रामः परिवर्हवन्ति
विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।
वाष्पायमाणो बलिमन्निकेत-
मालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥

Pros rder.—सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः परिवर्हवन्ति वेश्मानि विश्राण्य आलेख्यशेषस्य पितुः बलिमन्निकेतं वाष्पायमाणः विवेश ।

Expl ti by f y y s:—सौहार्दनिधिः (सौजन्याधारः) रामः (रघुनन्दनः) सुहृद्भ्यः (सुग्रीवादिभ्यः मित्रे .) परिवर्हवन्ति (सोपकरणानि) वेश्मानि (भवनानि) विश्राण्य (दत्त्वा) शेषस्य (चित्रमात्रावशेषस्य) पितुः ( ) बलिमन्निकेतं (पूजायुक्तं) निकेतं (गृहं) वाष्पायमाणः (श्रूणि विसृजन् न्) विवेश (प्रविष्टवान्)।

ubst c .—सौजन्याधारो राम. सुग्रीवादिभ्यः सुहृद्भ्यः सनादिबहुविधोपकरणसमन्वितानि भवनानि वासार्थं प्रदाय स्य पूजोपहारान्वितं भवनं अश्रूणि विमुञ्चन् प्रविवेश । तत्र गृहे पिता नासीत्, स्वर्गत.—तस्य चित्रमात्रमवशिष्टं जातम् ।

njiv ni.—वेश्मानीति । सुहृदः भावः सौहार्दं, सौजन्यम्,—"हृद्भगसि न्ते पूर्व्वपदस्य" (७।३।१९ पा.) इत्युभयपदवृद्धिः—(सौहार्दनिधिः) [सौजन्याधारः] (रामः) [राघवः] (सुहृद्भ्यः) [मित्रे :] सुग्रीवादिभ्यः (परिवर्हवन्ति) उपकरणवन्ति (वेश्मानि) [गृहाणि] (विश्राण्य) दत्त्वा (आ ख्यशेषस्य) चित्रमात्रशेषस्य (पितुः) [जनकस्य] बलिमन्तं, पूजायु निकेतं, गृहं [बलिमन्निकेतं] (वाष्पायमाणः) वाष्पम् उद्वमन् (विवेश) [प्रविष्टवा] "वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने" (३।१।१६ पा.) इति क्यङ्प्रत्ययः ॥ १५ ॥

anjiva i pl d—(1) "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य"—Words ending in हृद्, भग and सिन्धु get their vowels of the former and the latter पद s lengthened in alliance with the तद्धित suffixes having an indicatory , and क, as सौहार्दः, सौभागिनेयः, भवः.

(2) "वाष्पो भ्यामुद "—When the words वाष्प and उ stand as an object of the root उद् + वम् (to vomit), the nominal affix is admitted to them, as, वाष्पमुद्वमति वाष्पायते, उ मुद्वमति . यते ।

ng li.—সৌজন্যাধাব রাম সুহৃদ্গণকে উপকবণসমন্বিত গৃহসকল প্রদান কবিযা চিত্রমাত্রাবশিষ্ট পিতাব পূজোপহাবান্বিত ভবনে নেত্রজল বিসর্জ্জন কবিতে করিতে প্রবেশ কবিয়াছিলেন। ১৫।

nglish r nd ing.—Having alloted to his friends houses, provided with all necessaries, Ráma, the abode of good-heartedness, with tears in his eyes, entered the palace, containing articles of worship, of his (late) father, whose only remnant was (now) a portrait. (15.)

Gr mm tical not , &c., &c.

a .—(1) निधीयतेऽस्मिन् इति निधि:। सौहार्दस्य निधि: सौहार्दनिधि: (षष्ठीतत्) (2) शोभ हृदयं येषां ते सुहृद: (बहु) तेभ्य:— "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो:" (५।४।१५०। पा.) [हृदय changes into हृद् when it is compounded with सु and दुर् in बहुव्रीहि समास in the senses of a friend and a foe respectively] (3) आलेख्यं शे यस्य स आले शेष. (बहु) तस्य (4) बलिमान् निकेत: बलिमनि केत: (कर्मधा) तम् ।

Cas -ending.—(1) सौहार्दनिधि: and वाष्पायमाण: qualify राम: which is the nominative of विवेश (2) सुहृद्भ्य:—सम्प्रदाने चतुर्थी (3) परिवर्हवन्ति qualifies वेश्मानि which the object of विश्राण्य (4) आलेख्यशेषस्य qualifies पितु: which is शेषे षष्ठी having सम्बन्ध with निकेतम् which is the object of the verb विवेश ।

Diff r nt m ning .—(1) परिवर्ह—"परिवर्ह राजार्हवस्तुन्यपि परि दे" (वि०) (2) बलि—"बलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयो:। उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि" ॥ (मे०)

D iv ti n—(1) सौहार्दम्—सुहृद् + —"हृद्भग—" (*V.* Sanji. Exp.) (2) परिवर्हवन्ति—परि + वर्ह् + अच् or घञ्=परिवर्ह + मतुप् 2nd c. p.) (3) वेश्मानि—विश् + मनिन् (2nd c. p.) (4) विश्रा वि + (चुरादि:) + (5) आलेख्यम्— + लि + ण्यत् (कर्मणि) (6) नि म्—नि + कि + घञ् (अधिकरणे) (7) वाष्पायमाण:—वा + (उद्वम) + शानच् (8) विवेश—वि + लिट् (अ)।

Conjug ti n—(१) विश्—(*V.* Sl. 10)।

Ch ng f v ic .— पैत्रादीनिधि । रामे ...बलिमन्निकेत: वाष्पाय-माणेन विविशे।

Rem rk.—After arranging for the comfortable accommodation of his friends, the monkeys and demons, Ráma with tearful eyes entered the palace of his late father, whose only remnant was now his portrait.

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब ा-
भ्रश्यत स्वर्गफलाद् गुरुर्नः।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति
जहार लज्जां भरतस्य मातुः॥ १६॥

Pros order.—तत्र (रामः) कृताञ्जलिः (सन्) अम्ब ! नः गुरुः स्वर्ग लात् स ात् न अभ्रश्यत (इति) यत्, तत् चिन्त्यमानं तव सुकृतम् इति भरतस्य मातुः लज्जां जहार।

Explan tion by us f ynonym —तत्र (तस्मिन् भवने रामः, कृता लिः (ब रसंपुटः सन्) म्ब ! (हे मातः) नः (अ) गुरुः (पिता) स्वर्गफलात् (स्वर्गपरिणामात्) त्यात् (अङ्गीकारात्) न अभ्रश्यत (न च ा) इति यत्, तत् (अस्मं) चिन्त्यमा (विचार्यमाणं) तव (ते) सुकृतं (पुण्यम्) इति (अनेन प्रकारेण) भरतस्य मातुः (कैकेय्याः) लज्जां (त्रपां) जहार (निराकृतवान्)।

Subst nc .—रामः पितुर्निकेतनं प्रविश्य भरतस्य मातरमालोक्य च कृताञ्जलिः न् तां प्रोवाच—भो मातः ! अ ा पिता वरदानरूपमङ्गीकारं प्रतिपाल्य यत् तत् ल स्वर्गं लेभे, तस्मिन् भवती एव मुख्यं कारणम्—अतो राज्ञो मरणे मद्विवासने च भवती एव निदानमिति विचार्य तोऽप्यनुतापः कापि ा वा मानुभूयताम् इति रघुनन्दनः कैकेय्या लज्जामपाकृतवान्।

njiv ni.— ता लिरिति। (तत्र) निकेतने (ताञ्जलिः) [बद्धकरसंपुटः] सन् रामः, हे (अम्ब) [ातः] (नः) [स्मा] (गुरुः) पिता स्वर्गः य त ात् [स्व त्] [परिण ात्] (त्यात्) [अ ी-

कारा] (न अ त) न भ्रष्टवान् इति (यत्), (तत्) अभ्रंशनं (चिन्त्यमानं) विवा 'मा ' (तव) [भवत्याः] (सुकृतं) [पु ग्यम्] (इति) एवंप्रकारैः (भरतस्य मातुः) कैय्याः (लज्जां) [त्रपां] (जहार) अपानयत्—राज्ञां प्रतिज्ञा-परिपालनं स्वर्गसाधनम् इ र्थः। भरतग्रह ' तदपेक्षयापि कैय्यनुसरणद्योतनार्थम् ॥ १६ ॥

anjiv ni pl in d—(1) "राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्ग-साधनम्"—The keeping of promises by kings has for its result the enjoyment of heavenly bliss.

(2) "भरतग्रह '. द्योतनार्थम्"—The expression of भरतस्य मातुः is used here because Ráma showed more respect to Kaikeyi than her own son Bharata.

en li.—(রাম) সেই নিকেতনে (প্রবিষ্ট হইয়া) কৃতাঞ্জলিপুটে "হে মাতঃ। আমাদিগের পিতা স্বর্গফলপ্রদ সত্য হইতে যে ভ্রষ্ট হন নাই, বিচার করিয়া দেখিলে তাহা আপনারই পুণ্যবল" ইহা বলিয়া ভরত-জননীর লজ্জা অপনীত করিয়াছিলেন। ১৬।

Engli h r nd ring.—There, with folded hands, he removed the embarrassment of Bharata's mother, saying "Mother, that our father did not swerve from truth was due to your own good action, if properly considered." (16).

Gr mm tic l t , &c., &c.

am s .—(1) कृतः अ लिः येन स कृताञ्जलिः (बहु) (2) स्वर्ग. फ 'य तत् स्वर्ग म् (बहु) त त् (3) सुष्ठु कृतं सुकृतम् (सुप्सुपा)।

C - din .—(1) यत्—सर्व्व म, कर्त्तृ रकम्—'भवति' is the verb understood (2) तत्—उद्दे श्य कर्त्तृ having for its विधेयकर्त्तृ, सुकृतम् (3) चिन्त्यमानम् qualifies तत् (4) तव—भावे 'क्त' प्रत्ययान्त 'सुकृत' शब्दयोगे र्त्तरि षष्ठी पाक्षिकी— 3rd case is also admissible— "भावे तु वा' (5) इति—अ यं, क्रियावि षणम् (6) मातुः—कृद्योगेऽनु र्त्तरि षष्ठी—'अ' is the त् affix which is added to the root सृज and by the addition of which 'मातुः' gets the 6th case. माता लज्जते,

मा : ज्ञा—" तुंकर्मणो: कृति"—पा. (7) गुरु:—Nominative of अभ्र-श्यत (8) सत्यात्—"ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यपादाने पञ्चमी (9) स्वर्गफलात् qualifies तृ ।

i erent e i .—(1) गुरु—'गुरु: पिता गुरुर्ज्येष्ठो गुरु: सुरपितामह: । इभेरोऽपि गुरु: प्रोक्तो गुरु: शिष्याभिषेच :" (अ. धृ. म.) ।

D riv ti .—(1) अभ्रश्यत— न_ + लङ्-त—The root भ्रन्श् when भ्वादि adopts आत्मनेपदीय form, but when दिवादि, it is परस्मैपदी । Here, it is used as दिवादि आत्मनेपदी so it is a poetical license (2) गुरु:—गॄ + उ. (तैणादिक:) (3) चिन्त्यमानम्—चिन्त् + ानच्_(र्मणि) (4) सुकृतम्—सु + + क्त: (भावे) (5) हार—हृ + लिट्— _(6) ाम्—लज्ज्_+ (भावे) + टाप्_ (2nd c. s.)

C ju tio —(1) नृश्— (*V*. XIII, 36.) (2) हृ—हरति-ते (ट_) जहार, जह्रतु:, जह , जह्रिव । जह्रे (लिट्_) अहार्षीत्, अहृत (ङ्_) हर्ता (लुट्_) हरिष्यति-ते (ऌट्_) अहारि (र्मणि —लुङ्_) हारयति (वि च्- ट_) अजीहरत् (णिच्- ङ्_) त: (क्त:) ।

Ch f voi .—...(रामेण) कृता लिना...गुरुणा...श्येन (भूयते), तेन चिन्त्यमानेन...सुकृतेन (भूयते),...लज्जा जह्रे ।

rk.—The idea is this: Bharata's mother felt great embarrassment when Ráma came to salute her. It was she who was the cause of Ráma's exile, and all the troubles consequent thereon; and but for her, Dasáratha would not have died. All these thoughts passed in her mind, as Ráma came to salute her, and she naturally felt greatly embarrassed. But the good-souled Ráma was equal to the occasion. He removed her embarrassment, saying "Mother, not to deviate fro the path of truth is the highest virtue which leads to the enjoyment of heavenly bliss. It was you who kept our father on the path of truth. There is, therefore, not the least doubt that you are a lady of virtuous actions and deserve praise.

तथैव सुग्रीवविभीषणादी-
नुपाचरत् कृत्रिमसंविधाभिः ।
सङ्कल्पमात्रोदितसि द्धयस्ते
क्रान्ता यथा चेतसि वि येन ॥ १७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—उदित—उचित (Nand.)

Pr order.—सुग्रीवविभीषणादीन् कृत्रि विधाभिः तथा एव उपाचरत्, यथा सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयः ते चेतसि विस्मयेन क्रा ाः ।

E pl nation by u of yn nyms—सुग्रीवविभीष ा-दीन् (कपीश्वरराक्षसेन्द्रप्रभृतीन्) कृत्रिम विधाभिः (मनुष्ययत्नविहितभोग्यवस्तुभिः) तथैव (तेन प्रकारेणैव) उपाचरत् (सिषेवे, राम इति शेषः) यथा (ये उपचारेण) संकल्पमात्रोदितसिद्धयः (इच्छामात्रेणैव प्राप्ताभीष्टाः) ते (सुग्रीवादयः) चेतसि (मनसि) वि येन (आश्चर्य) क्रान्ताः (ाविष्टाः) ।

ub t n .—रामः लङ्कासमरसहायान् सुग्रीवविभीषणादी् भोग्य-वस्तुभिः तथा शुश्रूषाञ्चक्रे, यथा ते सुग्रीवादयः यदा यानि वस्तूनि अभिलिषु दा तान्येवाधिगम्य रामस्य परिचर्य्यापाटवेन मनसि परं विस्मयं भेजु. ।

njiv ni.—तथेति । (सुग्रीवविभीषणादीन्) [कपीश्वरराक्षसेन्द्र-प्रभृतीन्] संविधीयन्ते इति संविधाः, भोग्यवस्तूनि (कृत्रि विधाभिः) [मनु - यत्नविहितभोग्यवस्तुभिः] (तथा) तेन प्रकारे (एव) (उपा रत्) [सिषेवे] (यथा) [येन उपचरणे] मात्रे , इच्छामा उदितसिद्धयः [सङ्क मा-त्रोदितसि द्धयः] [इच्छामात्रे प्राप्ताभीष्टाः] (ते) सुग्रीवादयः (चेतसि) [मनसि] (विस्मयेन) [आश्चर्य्ये] (क्रान्ताः) व्याप्ताः ॥ १७ ॥

ng li.—(রাম) সুগ্রীববিভীষণ প্রভৃতিকে কৃত্রিমভোগ্যবস্তু দ্বারা এ প্রকার পরিচর্য্যা করিয়াছিলেন যে, তাঁহারা ইচ্ছামাত্রই অভীষ্টলাভান্তে চিত্তে বিস্ময়বোধ করিয়াছিলেন । ১৭ ।

n li h d i .—(Ráma) entertained Sugriva, Vıbhishana and others with artificially created articles of luxury in such a way that they who had everything accomplished at tl e mere desire, were struck with wonder in heart. (17.)

Gra m tic l not s, &c., & .

am —(१) सु (शोभना) ग्रीवा यस्य सुग्रीवः (बहु) भीषयते इति भीषणः, विशिष्टः भीषणः विभीषणः (प्रादिः) सुग्रीवश्च विभीषणश्च तौ सुग्रीवविभीषणौ (द्वन्द्वः) तौ आदौ येषां ते सुग्रीवविभीषणादयः (बहु) तान् (२) विधीयन्ते इति विधाः । कृत्रिमाः संविधाः कृत्रिमविधाः (कर्मधा) ताभिः (3) संकल्प एव संकल्पमात्रम् (मयूरव्यंसकादित्वात् समासः) संकल्पमात्रेण उदिताः संकल्पमात्रोदिताः (तृतीयातत्) तादृशः सिद्धयः येषां ते संकल्पमात्रोदितसिद्धयः (बहु) ।

Ca e- ndin .—(१) कृत्रिम संविधाभिः—करणे तृतीया (2) तथा—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (3) यथा—अव्ययम्, used in the 3rd case. It means येन उपचरणेन हेतुना—हेतौ तृतीया (4) संकल्पमात्रोदितसिद्धय. qualifies ते (5) चेतसि—अत्र छेदाधिकरणे सप्तमी (6) विस्मये —अत्र कर्तरि तृतीया ।

D riv ti n.—(१) विभीषण— (*V.* XIII, 69.) (२) कृत्रिमा—कृ + क्त्रि:—मप् (म) comes after क्त्रि । So we get the word कृत्रिम + टाप् (3) संविधाभिः—सम् + वि + धा + अङ्—वाहुलकात्—3rd c. p. (4) उपाचरत्—उप + चर् + लङ्—तिप् (5) उदिता—उत् + इ + क्त (कर्त्तरि) + टाप् ।

Q. What other root yields the form उदित in alliance with the affix क्त except the present ?

Ans. वद् + क्तः = उदितः ।

(6) विस्मयेन—वि + स्मि + अच् (भावे, 3rd c. s.) (6) क्रान्ताः—क्रम् + क्तः (कर्मणि, 1st c. p.) ।

C nju ti n.—(१) चर् (to roam, to eat, to practise) चरति (लट्) चचार, चेरतुः, चेरिथ (लिट्) चरिता (लुट्) चरिष्यति (लृट्) अचारीत् (लुङ्) चारयति (णिच्-लट्) अचीचरत् (णिच्-लुङ्) चरितम् (क्तः) चूर्त्तिः (क्ति) (२) क्रम् (to step, to attack) क्रामति, क्राम्यति (लट्) चक्राम, चक्रमतुः (लिट्) अक्रमीत् (लुङ्) क्रमिष्यति (लृट्) क्रमयति (णिच्-लट्) अचिक्रमत् (णिच्-लुङ्) क्रान्तः (क्तः) क्रमित्वा, क्रान्त्वा, क्रन्त्वा (क्त्वा) ।

Ch ng f v ic .—(रामेण) सुग्रीवविभीषणादयः... उपाचर्यन्त, संकल्पमात्रोदितसिद्धीन् तान्..., विस्मयः क्रान्तवान् ।

Rem rk.—The idea is this: Ráma entertained his friends Sugriva &c. with all articles of luxury in such a manner that he left nothing to be desired, and this filled their minds with wonder.

भाजनायोपगतान् दिव्यान्
मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः।
शुश्राव ते : प्रभवादि वृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—आदधानम्—आदधान (He. Chá. Din. Va. Su. Vijay Dhar. Vija.)।

Pr o d .—स सभा नाय उपगतान् दिव्यान् मुनीन् पुरस्कृत्य स्वविक्रमे गौरवम् आदधानं हत शत्रो प्रभवादि वृत्तं तेभ्यः शुश्राव। Mallinátha places "हतस्य ीः प्रभवादि" after "पुरस्कृ" and 'वृत्तम्' after आदधानम।

pl nati n by u of synonym —सः (रामः) भाजनाय (भिनन्दनाय) उपगतान् (उपस्थिता) दिव्यान् (दिवि भवान्) मुनी (अगस्त्यादिमहर्षीन्) पुरस्कृ (सत्कृत्य) विक्रमे (निजपौरुषे) गौरवम् (उत्कर्षम्) आदधानं (प्रकटयत्) हतस्य (लङ्कासमरे विनाशितस्य) शत्रोः (रिपो रावण) प्रभवादि (मादिकं) वृत्तं (चरितं) तेभ्यः (मागते : मुनि :) शुश्राव (आकर्णयामास)।

ub t c .—अभि कका पार्थिवा दिव्याश्च अगस्त्यादयो बहवो मुनयः राममभिनन्दितुमयोध्यायामाजग्मु। रामस्तान् यथाविधि सत्कृत त्रिभुवनविजयिनो लङ्कासमरे निहतस्य शत्रो रावणस्य जन्मादिवृत्तान्तं तेषां मुखात् श्रुतवान्—तेन हि रघुनन्दनस्यात्मपौरुषमतिगौरवान्वि तं चक्रे।

njiv i.—सभाजनायेति। (:) रामः (सभाजनाय) अभिनन्द ाय (उपगतान्) [उपस्थि तान्] (दिव्यान्) दिवि भवान् (मुनीन्) अगस्त्यादीन् (पुर) [सत्] (हतस्य) [लङ्कासमरे वि ाशि] (शत्रोः) राव (प्रभवादि) जन्मादिकं, (स्वविक्रमे) [स्वपौरु] (गौरवम्)

उत्कर्षम् (आदधा) [प्रकटयत्] (ब्रह्म) [चरितं] (तेभ्यः) मुनिभ्यः (शुश्राव) श्रुतवान्—विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्ष इत्यर्थः ॥१८॥

njiv ni E pl ined.—(1) 'विजितोत्कर्षात् जेतुरुत्कर्षः'—The greatness of the conquered Rávana indicates that of the conqueror Ráma.

ngali.—তিনি (বাম) অভিনন্দনেব নিমিত্ত সমাগত দিব্য ঋষি-বৃন্দের সংকাব কবিয়া নিজ বিক্রমেব গৌরববিধাযক নিহত শত্রু (রাবণের) জন্মাদি বৃত্তান্ত তাঁহাদিগের (মুখ) হইতে শ্রবণ করিযাছিলেন। ১৮।

li h r d in .—Having honoured the celestial sages who had come to congratulate him, he heard from them the story beginning with the birth of the enemy (*i. e.* Rávana) he had slain, which reflected glory on his own prowess. (18.)

Gra m tic l n t , & ., &c.

m ´ .—(1) प्रभव. आदिः यस्य तत् प्रभवादि (वस्तु) (2) स्व विक्रमः विक्रमः (षष्ठीतत्) तस्मिन् ।

C s - ndin .—(1) सभाजनाय—"तुमर्थाद् भाववचनात्" इति सूत्राच्चतुर्थी—सभाजयितुम् इति सभाजनाय (2) तेभ्यः—"आख्यातोपयोगे" इत्यपादानत्वात् पञ्चमी—The rule means that when knowledge (विद्या) is earned from a teacher, with proper method the teacher becomes अपादान and adopts the 5th case. But when proper method is not adopted, the 5th case is not admissible. Cf. उपाध्यायात् अधीते । Here, अध्ययन is made with proper method, so उपाध्याय adopts the 5th case, and becomes अपादान । नट गाथां शृणोति—Here the गाथा of नट (minstrel) is not heard with proper method, so नट does not get the 5th case, and become अपादान । In the present instance Ráma heard the story of the birth of Rávana and his control over the three worlds &c., from the *Rishis* which were quite unknown to him. So here उपयोग is meant. Therefore, the 5th case is admissible to ते . :, and it beco es पादान । (3) उपगतान् and विद्या . qualify

मुनीन् which is the object of शुश्रुवे। (4) अवनेः—शेषे षष्ठी 'वृत्तम्' इत्यनेन सम्बन्धः (5) स्वविक्रमे—विषयाधिकरणे सप्तमी 'विक्रम विषये' इत्यर्थः (6) प्रभवादि and आदधानम् qualify वृत्तम् (7) गौरवम् is the object of आदधानम् which is formed by शानच्।

Diff r nt ning.—वृत्त—"वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढ़-निस्तले" (अ.)।

Derivation.—(1) सभाजनाय—सभाज + ल्युट् (भावे, 4th c. s.) (2) दि न्—दिव् + यत् (भवार्थे, 2nd c. p.) (3) शुश्राव—श्रु + लिट्—णल् (4) प्रभवः—प्र + भू + अप् (भावे) (5) गौरवम्—गुरु + (भावे) (6) आदधानम्—आ + धा + शानच् (2nd c. s.)।

Conjug ti n.—(1) श्रु (to hear) शृणोति (ट्) अशृणोत् (लङ्) शुश्राव, शुश्रुवतुः, शुश्रोथ, शुश्रुव &c. (लिट्) अश्रौषीत्, अश्रौष्टाम्, अश्रौषुः (लुङ्) अश्रावि (र्मणि- ङ्) श्रोता (लुट्) श्रोष्यति (लृट्) श्रावयति (णिच्- ट्) अशुश्रवत्, अशिश्रवत् (णिच्- ङ्) शुश्रूषते (सन्- ट्) शोश्रूयते (यङ्-लट्) श्रुतः (क्तः)।

Ch n f v i .—तेन .....शुश्रुवे।

Rem rk.—The story in connection with the birth of Rávana and his conquest of the three worlds was wonderful, pointing to his greatness. To have killed such a great monarch in battle only reflected glory on Ráma's prowess and added to his greatness.

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु
सुखादविज्ञातगतार्द्धमासा ।
सीतास्वहस्तोपहृता पूजां
रक्षःकपीन्द्रान् विससर्ज रामः ॥ १९ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—स्वाज्ञा—वृताग्रा (Vijay.)

Pr der.—तपोधनेषु तियातेषु रामः सुखात् अवि तगतार्द्ध-

मासान् सीता स्वहस्तोप ताग्र्यपूजान् र :कपीन्द्रान् विससर्ज। Mallinātha places 'रामः' before 'विससर्ज'।

E pl ti n by u f y y :—तपोधनेषु (मुनिषु) प्रतियातेषु (प्रतिनिवृत्तेषु सत्सु) रामः (राघवः) सु त् (आनन्दात्) अविज्ञातं ताऽर्द्धमासान् (अ ातातीताऽर्द्धपक्षान्) सीता स्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान् (जानक्याः स्वहस्तदत्तसाधुसत्कारान्) रक्षःकपीन्द्रान् (राक्षसवानरमुख्यान्) विस (स्वदेशान् प्रजिघाय)।

ub t nc .—तपोधनानां प्रस्था न्तरं राक्षसवानरेन्द्राणां मनांसि अपि कौतुकजनितसुखसमुद्रे तथा निमग्न यथा तैः मासार्द्धं सु समपि स तीतमिति नं तम्। विदेहराजनन्दिनी यं बहुविधैरुपहारैस्तान् आर्चितवती—दृत्थमभिषेकमहोत्सवे सुखेन मासि गते राम तान् कपिवरान् राक्षसश्रेष्ठा दे न् गन्तुम् अनुमेने।

ujiv ni.—प्रतीति। (तपोधनेषु) मुनिषु (प्रतियातेषु) प्रति- गते, सत्सु (सुखात्) [आनन्दात्] अविज्ञातः एव तः र्द्धमासः येषां ता [विज्ञातगतार्द्धमासान्] [अविदितातीतपक्षान्] नन्तरं सीतायाः स्वह न उपहृता दत्ता अग्र्यपूजा उत्तमसम्भावना येभ्यः तान् [सीता- स्वह तोपहृताग्र्यपूजान्] [जानकीस्वभुजदत्तोत्तमसत्कारान्] एतेन सौहार्दातिः उक्तः—(रक्षःकपीन्द्रान्) [राक्षसकपिमुख्यान्] (रामः) [राघवः] (विस- र्ज) विसृष्टवान्॥१९॥

li.—তপোধনগণ প্রস্থান করিলে, যাঁহারা সুখে মাসার্দ্ধকাল অজ্ঞাতসারে অতিবাহিত করিয়াছিলেন, এবং সীতা স্বয়ং যাঁহাদিগের পূজো- পহার আনিয়া দিতেন, রাম সেই রাক্ষস এবং বানরেন্দ্রগণকে বিদায় দিয়াছিলেন। ১৯।

ngl h r d in .—The sages having departed, R ma dismissed (*i. e.* bade adieu to) the chiefs of the demons and the monkeys who had let half a month pass unc sciously in happiness, and to who Sit had presented the highest ifts with her own hands. (19).

ti l t , c., .

.—(1) तपः एव धनं येषां ते तपोधनाः ( ) (2) अर्द्ध

मासस्य इत्यर्द्धमासः (एकदेशीतत्) "अर्द्धं नपुं ."—पा० [The word अर्द्ध which is neuter meaning equal half of a thing, is compounded with the words of singular number (अवयवी), and अर्द्ध which is neuter is placed first, as अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली, but when र्द्ध is masculine, meaning a portion of a thing, when compounded, is placed after the word with which it is co pounded, as ग्रामस्य अर्द्धः ग्रामार्द्धः । In महाविभाषाधिकार the word अर्द्ध which is neuter, is also placed after the word with which it is compounded, and then the samása becomes षष्ठी—"अपूपार्द्धं मया . भवि × ."— राघ त् । Also "पश्चार्द्धक्रीततताम्बूलचर्वणाद् गर्वितानना: । अन ासाद् ग ा यान्तीह्रते वारयावि :" ॥ (3) विज्ञातम् अविज्ञातम् (न्तत्) वि ातं य ा तथा गत: अवि ातगत: (सुप्सुपा) ताद . अर्द्धमासः ये ां ते अविज्ञातगतार्द्धमासा. (बहु) तान् (4) स्वस्याः ह ौ स्वह ौ (षष्ठीतत्) ीतायाः . ह ौ सीतास्वह ौ (षष्ठीतत्) ताभ्याम् उपहृता सीतास्वह ोपहृता (तृतीयातत्) अग्रा पूजा, ग्रापू ा (धा) सीतास्वहस्तोपहृता अग्रपूजा ये ां ते सीतास्वहस्तोपहृताग्रपूजाः (बहु) तान् (5) रक्षांसि च कपयश्च ते रक्षःकपयः (द्वन्द्वः) तेषाम् इन्द्राः, ाः रक्षःकपीन्द्राः (ष ीतत्) तान् ।

C s di g.—(१) तपोवनेषु—भावाधि रणे सप्तमी (२) सुखात् हेतौ पञ्चमी (3) अविज्ञात ... मासान् and सीता ... पू . qualify रक्षःकपीन्द्रा which is the object of वि ।

D riv tion.—(1) प्रतियातेषु—प्रति + या + क्त (रि, 7th c.p.) (2) अग्रा— अ + त् (भवा) + टाप् (3) पूजा—पूजि + ङ् (4) विससर्ज —वि + + लिट्-णल् ।

C nju ti n.—(1) सृज् (to create) जति, सृज्यते (लट्) , ससर्ज (लट्) असाक्षीत्, ष्टाम्, अस्राक्षुः । अस्रष्ट, क्षाताम्, असृक्षत (लुङ्) सर्जि (कर्मणि- लुङ्) स्रक्ष्यति-ते ( ) ष्टा (लुट्) स्रष्टः (:) । सृज् with वि means त्याग, मोचन, दान and रण ।

Ch n f v i .— ... रामेण... विज्ञातग र्द्धमासाः सीतास्वहस्तोपहृताग्रपूजाः रक्षःकपीन्द्राः वि जिरे ।

k.—The chief of the demons and the monkeys passed their time in the enjoyment of such pleasures and mer-

ıment that they did not know how half a month slipped away so quickly. When the time for bidding them adieu arrived, they were honoured by the best gifts which Sitá presented with her own hands.

त ा चिन्तासुलभं विमानं
हृतं सुरारेः ह जीवितेन ।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः
पु ं दिवः पुष्पक न्व ं स्त ॥ २० ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—अन्वमंस्त—अन्वयुङ्क्त (Nand.)।

Pr s rd r.—आत्मचिन्तासु भं सुरारेः जीवितेन ह हृतं तत् दिवः पुष्पं पुष्प ं विमानं भूयः ै ासनाथोद्वहनाय अन्वमंस्त च। Mallinátha places 'त ' at the beginning of his prose order.

Expl n ti by u f synony —आत्मचिन्ता-सुलभं (स्वेच्छामात्रलभ्यं) सुरारेः (देवशत्रो रावणस्य) जीवितेन ह (प्राणैः सार्द्धं) तं (गृहीतं) तत् (प्रसि ं) दिवः (स्वर्ग) पुष्पं (पुष्पवदाभर भूतं) पुष्पकं विमानं (स्वनामख्यातं रथं) भूयः (पुनः) ैलास ाथोद्वहनाय (कुबेरस्य वहनार्थम्) अन्वमं च (अनु ातवांश्च)।

ubst c .—अमररिपोर्दशकन्धरस्य जीवित ा ेन ैव दिवः पुष्प-सदृशं कर्तुः स्मरणमा ैव सुलभं प्रसि ं पुष्पकविमानं गृहीतं रामे —अधुना न्यायपरो राघवः पुनरस्याधिपतिं कुबेरं वोढुमिदमनुज्ञातवान्। द ाननः पूर्वं वैमात्रेयभ्रातरं युद्धे निर्जि तस्मात् पुष्पकविमानं हार, साम्प्रतं रामे तस्मिन् विनिहते तत् पुष्प ं रामाधीनतां गो। यद्यपि राघवस्तु परद्रव्या-हरणानिच्छुस्तस्य पूर्वाधिपतिसविधे तत् प्रेषितवान्।

njiv i.—त ेति। (त) [प्रसि द्धम्] (त्मचिन्तासुलभं) स्वेच्छामा ं (सुरारेः) रावणस्य (जीविते) [प्रा ैः ं] (त) [गृहीतं] (दिव) [स्वर्ग] (पुष्पं) पुष्पवत् आभ भूतं (पुष्प ं विमानं) स्वनामख्यातं रथं (भूयः) पुनरपि, ै ासस्य, बेरस्य द्वहनाय

[कै ासनाथोद्वहनाय] [कुवेर वहनार्थम्] (अ स्त) अनु ातवान्—
मन्यतेर्लुङ्। भूयो ग्रहणे पूर्वमप्येतत् कौवेरमेवेति सूच्यते ॥ २० ॥

njiv ni xpl in d:—(1) 'भूयो ग्रहणेन . सूच्यते'—By the word 'भूय' it is indicated that formerly it was uuder the possession of Kuvera.

e ali.—(এবং তিনি) স্বেচ্ছামাত্রই লভ্য, অমবারি (রাবণের) জীবনের সহিত গৃহীত স্বর্গের পুষ্পভূত সেই পুষ্পক বিমানকে কৈলাসপতি (কুবেরের) উদ্বহনের নিমিত্ত অনুজ্ঞা করিয়াছিলেন । ২০ ।

n lish r nd in .—And he permitted the celestial car, Pushpaka, which was like unto a flower of heaven, and was available at his merest wish, and which had been snatched away with the life of the enemy of the gods, to become again the eans of conveyance of the lord af Kailása. (20.)

Gr ti l t s, c., &c.

.—(1) आत्मनः चिन्ता आत्मचिन्ता (षष्ठीतत्) तया सुलभम् आत्मचिन्तासुलभम् (तृतीयातत्) (2) विगतं मानम् उपमा यस्य तत् विमानम् (बहु) (3) सुराणाम् अरिः सुरारिः (षष्ठीतत्) तस्य (4) के ी ं समृद्ध. कैलम्, तेन आ तेऽत्र इति लासः तस्य नाथः ला ाथ. (षष्ठीतत्) तस्य उद्वहनम् कैलासनाथोद्व म् (षष्ठीतत्) त ।

C -ending.—(1) तत्, तम् and आत्मचिन्तासुलभम् qualify पुष्पकम् which is उद्देश्यकर्म having for its विधेयकर्म वि ानं and पुष्पम् (2) सुरारेः—शे षष्ठी 'जीवित' इत्यनेन सम्बन्धः (3) ीवितेन— सहयोगे तृतीया (4) कैलासनाथोद्वहनाय—"तुमर्थाच ाववचनात्" इति चतुर्थी—लासना म् उद्वोढुम् : (5) भूयः—क्रियाविशे षम् (6) दिवः—शेषे षष्ठी 'पुष्पम्' इत्यनेन म्बन्धः।

Di r nt me nin s.—(1) विमान—'विमानं व्योमयाने ात् सार्वभौम ऽपि च। घोटे यानमात्रे च पु पु योर्मतम्' ॥ (मे०)

Deri tion.—(1) सुलभम्—सु + + (कर्मणि) (2) चिन्ता—चि + (3) विमानम्—वि + मा + ल्युट् (अधि) (4) पुष्प म्— पुष्प् + त् (औ ादिकः) or पुष्पमि इति पुष्प + — इवे तिकौ"

(५।३।६८। पा०) (5) जीवितेन—जीव् + : (भावे, 3rd c. s.) (6) कैला :—केलि + (समूहार्थे)= । + गम् + ञ (अधि र) (7) अन्वमं —अ + मन् + ङ्-त ।

C nju ati .—(1) न् (to regard) मन्यते (ट्) मेने (लिट्) अमंस्त, अमंसाताम्, त (लुङ्) मानि (मंथि-लुङ्) मन्ता (ट्) मंस्यते (ट्) मतः (:)

Ch g f v ic —...अन्वमानि (तेन) ।

सुरारेः जीवितेन सह हृतम्—The पुष्पक (aerial car) formerly belonged to Kuvera who was the step brother of Rávana. Rávana having defeated Kuvera in battle snatched away the car. That car oved at the desire of its owner. Ráma having killed Rávana took possession of it. Now Ráma ordered the car to go to Kuvera who had been its former possessor. This shows that Rá a was a just and right minded man.

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं
निस्तीर्य रामः प्रतिप राज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे
यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—एवम्—इ (Din.) माम्—समम् (Su.) ।

Pr s rd r.—रामः एवं पि. नियोगात् वनवासं निस्तीर्य प्रतिपन्नराज्यः (सन्) धर्मार्थकामेषु यथा एव वृत्तिं पेदे ।

pl ti by f y y :—रामः (राघवः) एवम् (इत्थं) पि : ( ) नियोगात् (शासनात्) वनव म् (अरण्यवसतिं) नि तीर्य (उत्तीर्य) प्रतिपन्नराज्यः (प्राप्तराज्यः सन्) धर्मार्थकामेषु (त्रिवर्गे) यथा (याद) तथैव (तादृगेव) अवरजेषु (षु भ्रातृषु) समां (तुल्यां) वृत्तिम् (आ रणं) प्रपेदे (प्राप्तवान्) ।

b t n —पित्रा इत्थं चतु र्षां ...

अयोध्यां प्राप्य च रा ा भिषि . सन् रामः य ाविधि ार्थकामा . ।
धर्मा मेषु त याद्दगाचारः अनु ि पि ताद्द व्यवहारं प्रद ।

njiv i.—पितुरिति। (राम) [राघव] (एवम्) [इत्थम्]
(पितुः) [ ] (नियोगात्) आसनात् (वनवासं निस्तीर्य) [-
वा मुत्तीर्य्य] न्तरं (प्रतिपन्नराज्यः) [प्राप्तराज्य] . (धर्मार्थकामे)
[त्रिव] (ा) [ाद्द] (त व) [ताद्दगेव] (अवर) अनुजेषु (समां)
[तुल्यां] (वृत्तिं) [व्यवहारं] (प्रपेदे) [प्राप्तवान्] अवे व्यव तवान्
इ : ॥ २१ ॥

li.— বাম এইরূপে পিত্রাজ্ঞায় বনবাসোত্তরণান্তে লব্ধরাজ্য
হইযা ধর্ম্মার্থকামের প্রতি যেরূপ অনুরাগ, অনুজগণের প্রতিও তদ্রূপ ব্যবহার
প্রদর্শন করিয়াছিলেন। ২১।

li h d ring.—Ráma, having thus passed the period of exile in the forest at his father's command, and got the kingdom, had the same equal dealing with his youn er brothers as with Virtue, Wealth and Desire. (21.)

G ti 1 not , & ., .

.—(1) वने वासः वनवा : (सप्तमीतत्) तम् ( ) प्रतिपन्नं
राज्यं येन प्रतिपन्नराज्यः (बहु) (3) धर्मश्च श्च ते धर्मार्थकामाः
(द्वन्द्वः) तेषु (4) अवरवि न् . जाताः अवरजाः (उपपद) तेषु ।

C - din .—(1) पितु— द्योगे कर्त्तरि षष्ठी—घञ् is a त् affix which is admitted to the root युज् in नियोग। In alliance with it 'पितुः' gets the 6th case. पिता नियोजयति, तस्य नियोगः—"कर्त्तकर्मणोः कृति"—पा० (2) नियोगात्—हेतौ पञ्चमी or ल्यब्लोपे पञ्चमी—नियोगमवलम्ब्य। 'ल्यब्लोपे मण्यधि च'—पा० वा० [When ल्यब-न्तपद elides, the objective and the locative cases get the 5th case] (3) एवम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (4) धर्मार्थकामेषु—This is उपमान and विशेषणपद, विषयाधि सप्तमी having for its उपमेय and इह पद . . . न् —विषयाधिकरणे सप्तमी।

i nt in .—(1) वृत्ति—'वृत्तिर्विवरणाजीवे वैशि-
कादिषु . . के (वि०)

D riv tion—(1) निस्तीर्य—निर् + तॄ + ल्यप् (2) राजत्रम्—रा न् + ष्यञ् (भाव र्थाः) (3) प्रतिप —प्रति + पद् + क्त (कर्मणि) (4) प्रपेदे—प्र + पद् + लिट्-ए (कर्त्तरि) (5) अवरजेषु—अवर + जन् + ड (कर्त्तरि, भूते, 7th c. p.)

C **njug tion.**—(1) पद् (to get) पद्यते (ट्) पेदे (लिट्) पादि, अपत्साताम्, अपत्सत (ङ्) पादयति (णिच्-लट्) अपीपदत् (णिच्-लुङ्) पत्ता (लुट्)) पत्स्यते (ऌट्) पन्न• (क्तः) ।

Ch ng of voic .—रामे ..प्रतिपन्नराजेरन समा वृत्ति ।

R rk.—Virtue, Wealth and Desire are here compared to the three younger brothers of Ráma. A man, in order to be perfect, ought to have a regard for these three things and the emancipation of the soul, which constitute चतुर्व्वर्ग । The idea is that Ráma had the same regard for his three brothers as to the three Vargas aforesaid.

वांसु मातृष्वपि वत्सलत्वात्
निर्विशे प्रतिपत्तिरा ीत् ।
षड़ाननापीतपयोधरासु
नेता चमूनामिव त्तिकासु ॥ २२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—अपि— ति (Su. He.) ।

r s rd r.—स वत्सलत्वात् वांसु मातृ अपि चमूनां नेता षड़ाननापीतपयोधरासु कृत्तिकासु इव निर्विशेषप्रतिपत्तिः आसीत् । Mallinátha renders prose order in an explanatory way.

pl ti by us f y y s.— : राम व त्वात् (स्निग्धत्वात्) सर्वासु (समस्तासु) मातृ पि (गोष्वपि), चमू ां (न्यानां) नेता (: कुमारः) षड़ाननापीतपयोधरासु (आननषट्केनापी सु) त्तिकासु इव (स्वनामख्याततारकास्विव) निर्विशेषप्रतिपत्तिः (भिन्नभक्तिः) आसीत् (बभूव) ।

b ta .—शरव गृहीतजन्मा देवसेनानीः, गंगा की देवे

प्रेषितानां ष क्रत्तिकानां क्षीरं वदनैः षड्भिः पीत्वा मातृ यथा अभिन्न-भक्तिं प्रदर्शयामास, तथा रामो हृदयस्य भाविकेन हेन सर्वास्वपि मातृषु समां भ प्रदर्शितवान्। त स्व न्यां ी या यथा अचला भक्तिरासीत् अन्यासु मातृ पि तथैवाभूत्।

njivani.——सर्वास्विति। (:) रामः (वत्सलत्वात्) स्निग्धत्वात् नतु लोकप्रतीत्यर्थम्—"स्निग्धस्तु वत्सल" इत्यमर.। (वासु मातृषु अपि) [स तासु जननीष्वपि] (निर्विशेषप्रतिपत्तिः) तुल्यसत्कार. (सीत्) [बभूव] कथमिव ? (चमूनां नेता) षण्मुखः, षड्भि. आननैः पीताः पयोधरा स्तना यासां तासु [षडाननापीतपयोधरासु] [नषट्केनापीतस्तनासु] (क्रत्तिकासु इव) [तन्नामकतारकास्विव]॥ २२॥

eng li.— দেবসেনানী (কার্ত্তিকেয) যেরূপ ছযমুখে কৃত্তিকা-গণের স্তন্যপান কবিযা তাঁহাদিগের প্রতি অভিন্নভক্তি প্রদর্শন কবিয়াছিলেন, তদ্রূপ বাম নিজ বাৎসল্যহেতু সমস্ত মাতৃগণেব প্রতি সমভাবে ভক্তি প্রকাশ করিযাছিলেন। ২২।

n lish r nd ri .—To all his mothers also, he was respectful without distinction, from natural affection, as the leader of the (heavenly) hosts is to the Krittikás whose breasts he sucked with his six mouths. (22.)

Gr m tic l ot s, &c.,

.—(1) निर्गतः विशेषः यस्याः सा निर्विशेषा (बहु) The alternative form is निर्गतविशेषा by the Várttika 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः'—पा० वा० निर्विशे प्रतिपत्तिर्यस्य स निर्विशेषप्रतिपत्तिः (बहु) The alternative form is निर्विशेषप्रतिपत्ति . by the rule "शेषाद् विभाषा" (*V.* पाकयासनतेजसः X., 1.) (2) षड्वयवम् आननम् षडाननम् (शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समा .) धर तीति धरा., पयसां धरा. पयोधरा. (षष्ठीतत्) षडाननेन आपीताः षडाननापीताः (तृतीयातत्) तादृशाः पयोधराः यासाम् ताः षडाननापीतपयोधराः (बहु) तासु or षड्भिः ननैः आपीताः ष ान पीताः (उत्तरपदद्विगुः) तादृशाः पयोधराः यासां ताः—'तद्धि-तार्थोत्तरपद समाहारे च" (*V.* सप्तसामोपगीतम् X, 21.)।

C s - ndin .—(1) मातृषु—उद्देश्य and उपमेयपद having for its विधेय and उपमानपद, त्तिकासु—In both the cases विषयाधि रणे सप्तमी (2) :—उद्देश्य and उप यकर्त्ता having for its विधेय and उपमानकर्त्ता, नेता (3) नि विशेषप्रतिपत्तिः quali es both स: and नेता (4) चमूनाम्— द्योगे अ कर्मणि षष्ठी। 'तृन्' is a त affix which is added to the root नी and in alliance with it चमूनाम् gets the 6th case. चमूः यति—चमूनां नेता। (ç) व त्वात्—हेतौ पञ्चमी (6) षडाननापीतपयोधरासु qualifies कृत्तिकासु (7) सर्वासु qualifies मातृषु।

D riv tio .—(1) वत्सलत्वात्—वत्स+लच्=वत् :, तस्य भावः इत्यर्थे त्व—5th c. s. (2) आसीत्—अस्+लङ्—दिप् (3) तिपत्तिः—प्रति+पद्+क्तिन् (भावे) (4) पयोधरः—पयस्+धृ+अच् (कर्त्तरि) In alliance with , the form should be पयोधार—"कर्मण्यण्"—पा० (5) नेता—नी+तृन् (कर्त्तरि, 1st c. s.) (6) चमूनाम्—चम् (to eat) +ऊ (णादिकः, 6th c. p.) The word चमू which means army is feminine and declined like वधू।

C nju tion.—(1) भू (to be) अस्ति, स्तः, सन्ति (ट्) एधि (लोट्-हि) बभूव (लिट्) अभूत् (लुङ्) अभावि (भावे- ुङ्) भविता (लुट्) भवि ति (लृट्) भावयति (णि च्- ट्) भूतः (:)।

Ch ng f voic .—तेन ..नेता...नि विशेषप्रतिपत्तिना अभूयत।

कृत्तिकासु—Amongst the 27 stars the constellation कृत्तिका is the 3rd, but it consists of 6 stars. When kárttikeya was born in शरवण, Indra and the other gods engaged कृत्तिका to nurse up the child. The boy with his six mouths sucked the breasts of the Krittikás.

It is thus stated in the Rá áyanam :—

"तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सह मरुद्गणाः।
 ीरसम्भावना यि त्तिकाः समयोजयन्॥
* * * *
प्रादुर्भूतं ततः ीरं कृत्तिकानामनुत्तमम्।
 ां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः"॥

Also in the Mahábháratam :—

"धरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम्।
म यमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचुक्रुशुः ॥
तासां विदित्वा भावं तं मातृ ं भगवान् प्रभुः।
प्र तानां पय:षड्भिर्वदनैरपिवत् तदा ॥
तं प्रभावं समा च तस्य बालस्य कृत्तिकाः।
परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः" ॥

e rk.—Ráma was equally respectful to all his mothers from sincere affection, and not by way of show. As the leader of the army of gods, who had been nursed up by the six Krittikás, was equally respectful to all of them, so was Ráma to all his mothers, without any distinction.

तेनार्थवान् लोभपराङ्मु न
न घ्नता विघ्नभयं क्रियावान्।
तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा
तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

Prose rder.—लोकः लोभपराङ्मुखेन ते र्थवान्, विघ्नभयं घ्नता तेन क्रियावान्, विनेत्रा तेन पितृमान्, शोकापनुदेन तेन एव पु त्री आस।

pl n ti n by u f yn ym :—लो : (जनः) लोभपराङ्मुखेन (लोभशून्येन) तेन (रामे) अर्थवान् (धनिकः) वि भयं (बहुविधेभ्यः राये : आतङ्कं) घ्नता (नाशयता) तेन (रामे) क्रियावान् (अनुष्ठानवान्), विनेत्रा (नियामकेन) तेन (रामे) पितृमान् (जनकवान्) शोकापनुदेन (शोकनाशकेन) तेनैव (रामे व) पु त्री (पुत्रवान्) स (बभूव)।

b t nce.—रामस्य लोभपराङ्मुखत्वात् प्रजा अर्थ शेनैव विपुलं धन-सञ्चयं :—त सुशासनगुणेन लोकानां धर्म्मक्रियानुष्ठाने किमपि वि भयं सीत्। विमार्गप्रवि तानां प्रजानां सन्मार्गानयनात् तासां इवाभूत्। प्र तीनां शोकदुःखापनोदनात् एव तासां पुत्रवत् कार्य्यं विदधे।

jiv i.—तेनेति। (ो :) [ ] (लोभपराङ्मुखेन), बदान्ये न

(तेन) रामेण (र्थवान्) धनिकः आस, बभूव—तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत्। विघ्नेभ्यः भयं [विघ्नभयं] [बहुविधे : अन्तरायेभ्यः भीतिं] (हता) नुदता (तेन) [रामे] (क्रियावान्) अनुष्ठानवान् आस—(विनेत्रा) नियामकेन (तेन) [रामेण] (पितृमान्) [नकवान्] आस, पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः—शोकमपनुदतीति, शो पनुदः, दुःखस्य हर्त्ता तेन [शोकापनुदेन] [दुः शोक-नाशकेन]—"तुन्दशोकयो परिमृजापनुदोः" (३।२।५। पा.) इति प्रत्ययः—(तेन) [रामे] (पुत्री) पुत्रवान् (आस) [बभूव]—पुत्रवदानन्दयती र्थः ॥ २२ ॥

S njivani pl ined —(1) "तिङन्त.. अव्ययमेतत्"—' ' is अव्यय and stands in the form of a तिङन्त word. According to Vallabha, this form is wrong, because the root अस् gets the form बभूव in लिट्, but not आ by the rule "अ भूः"—पा॰ Vámana says that the root अस् here means गति, दीप्ति and दान, and it is भादि। So the लिट् form of it is आस। In the present case, the root अस् means दीप्ति, so आस means दिदीपे।

The words रि , अस्मि, अस्ति, आह, ब्रूहि, मन्ये, अस्तु, म्रियते, आस &c., are used as अव्यय, and they stand in the form of तिङन्त words.

(2) "तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः"—The root मृज् with the prefix परि adopts the affix when तुन्द standing as an उपपद becomes its object, and the root नुद् with अप gets the affix when शोक standing as its उपपद becomes its object, as, तुन्दं परिमार्ष्टि इति तुन्दपरि :। शोकम् अपनुदति इति शोकापनुदः।

en li.—তিনি লোভবিবর্হিত হওযাতে লোকসকল অর্থবান্ হইয়াছিল। তিনি বিঘ্নভয়ের নিবাসক হওযাতে তাহারা ক্রিযাবান হইয়াছিল। তিনি নিয়ামক (অসন্মার্গ হইতে সন্মার্গপ্রবর্ত্তক) হওয়াতে প্রজাপুঞ্জের পিতৃতুল্য হইযাছিলেন এবং শোকাপনোদনহেতু তিনি তাহাদিগের পুত্রস্বরূপ হইয়াছিলেন। ২৩।

E li h r n i .—The people beca e wealthy,

through his being averse to avarice; they performed the religious rites, through his destroying the fear of obstacles; they were blessed with a father in him who was (their) ruler, and with a son in him, who removed their griefs. (23.)

Gram tic l note , &c., &c.

a sa.—(1) परा मुखं यस्य स पराङ्मुः (बहु) लोभात् पराङ्मुखः लोभपराङ्मुखः (पञ्चमीतत्) तेन (2) विघ्नैः भयं विघ्नभयम् (पञ्चमीतत्) (3) विशेषेण नेता विनेता (प्रादिः) तेन (4) शोकान् अपनुदति इति शोकापनुदः (उपपद) तेन।

Ca e-ending.—(1) The 3rd case in तेन in the 1st and 2nd lines is used in करण; but the 3rd case in तेन in the 3rd and the 4th lines is used in अभेदकरण।

Derivation.—(1) अर्थवान्—अर्थ + तुप् (1st c. s.) म of मतुप changes in to व (2) पराक्—परा + अञ्च् + क्विन् (3) घ्नता—हन् + शतृ (3rd c. s.) (4) विघ्नः—वि + हन् + (घञर्थे) (5) भयम्—भी + अच् (6) विनेत्रा—वि + नी + तृ (3rd c. s.) (7) शोकापनुदेन—शो + अप + नुद् + क (कर्त्तरि, 3rd c. s.) (8) पुत्री—पु + त्र—पुत्री ह्रस्वः पुत्र + इनि (अस्त्यर्थे, 1st c. s.)। पुत्र मस्यास्तीति पुत्री

Conjugation.—(1) हन् (to kill) हन्ति, हतः, घ्नन्ति (लट्) जहि—(लोट्-हि) अहन्, अहताम्, अघ्नन् (ङ्) हन्ता (लुट्) हनिष्यति (ऌट्) अवधीत्, अघानीत् (लुङ्) हतः (क्तः) (2) भी (to be fearful) बिभेति, बिभीतः, बिभितः, बिभ्यति (ट्) बिभीहि, बिभिहि (लोट्-हि) अबिभेत्, अबिभयुः (लङ्) अभैषीत्, अभैष्टाम्, अभैषुः (ङ्) बिभाय. बिभयाञ्चकार, बिभयामास, बिभयाम्बभूव (लिट्) ता (लुट्) भेष्यति (ऌट्) भीतः (क्तः)।

Ch nge f v ice.—लोकेन ..अर्थवता. .क्रियावता...पितृमता .. पुत्रिणा...When the root अस् means दीप्ति, then the लिट् form आ changes into आसे, but when it is त्यय, it has no change.

Comp r th following—

तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन—" गृध्नुरादहे सो म्" (C. I.).

ते व्रता विभ्रभयं क्रियावान्—"उद्वृत्तं ततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै। दण्डात् प्रतिभयं भूय: शान्तिरुत्पद्यते तदा"—महाभारतम्।

तेनास लोक: पितृमान् विनेत्रा—"प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भर ाद्पि स पिता पितर ास्तां केवलं जन्महेतव:" ॥ (C. I.)

तेनैव शोकापनुदेन पुत्री—"येन येन वियुज्यन्ते प्रजा: स्ति ग्धे न बन्धु ना। स स पापादृते तासां दुष्य इति घु ताम्" ॥—अभि. शकुन्त ।

k—Ráma was avese to avarice; hence, his people became wealthy: In other words, he never fleeced them, with a view to add to his own wealth. He maintained peace in the country, hence the people were able to perform their religious rites. He was such a perfect ruler that the people looked upon him as their father, and he removed all the causes of their griefs, as a son would have done.

पौरकार्य्याणि समीक्ष्य काले

रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा।

उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं

कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥२४॥

मृ पाठा रम्—उपस्थित—उपरि तम् (Nand.)।

Pro e rde .— काले पौरकार्याणि ीक्ष्य विदेहाधिपते: दुहित्रा, उपभोगोत्सुकया तदीयं चारु वपु: त्वा (ि तया) लक्ष्म्या इव, उपरि त रेमे।

pl n ti n by u of yn ny .—स: (राम:) ा (अव रे) पौरकार्य्याणि (पुरवासिनां प्रयोजनानि) समीक्ष्य (ाोच्य) विदेहाधिपते: (विदेहराज जनकस्य) दुहित्रा (कन्यया सह), उपभोगोत्सुकया (रमणोत्कण्ठया) तदीयं (सीतासम्बन्धि) ारु (मनोहरं) वपु: (लेवरं) कृत्वा (आस्थाय) स्थितया लक्ष्म्या इव (श्रियेव), उपस्थित: (कृत. सन्) रेमे (विजहार)।

b t ce.—राम: पौराणां कार्य्याणि यथावसरे पर्य्या ोच्य वरोध

प्रथाय च विदेहरा न्यया न्वं रेमे— विहृतप्रेक्षते यत् नवभूपालिन रा ह रन्तुमि वा रा स्त्री यं सीतायाः मनोहरं रूपं वपुराश्याय स्वाभिलाषं परिपूरित री। लौकि रूपगु सम्पन्ना जान ही त्रिभुवनमोहिनी साक्षात् श्रीरिवासीदिति ध्वन्यते।

njiv ni.— इति। ( ) रामः ( ) सर्वे, पौराणां कार्य्याणि, प्रयोजनानि [पौरकार्य्याणि] [पुरवासिनां योज ानि] (मीच्य) [पर्य्यालोच्य] (विदेहाधिपतेः) [विदेहराजस्य नकस्य] (दुहित्रा) सीतया, (उपभोगोत्सुकया) [रमणोत्कण्ठया] अतएव (तदीयं) सीतासम्बन्धि (चारु) [मनोहरं] (वपुः) [लिवरं] (कृत्वा) [आस्थाय] स्थितया (स्मा इव) [श्रियेव], (उपस्थितः) ङ्गतः सन् (रेमे) [विजहार]—"उप ानं तु सङ्गतिः" इति यादवः ॥२४॥

njiv ni pl ined—(1) "उपस्थानं तु ङ्गति."—उपस्थान means सङ्गति (union)।

ng li.— তিনি যথাকালে পৌরকার্য্য পর্য্যালোচনা করিয়া বিদেহাধীশ্বরের দুহিতার সহিত সঙ্গত হইয়া রমণ করিতেন। বোধ হইত যেন উপভোগোৎকণ্ঠিতা লক্ষ্মীদেবী সীতার মনোহর বপুঃ ধারণ করিয়াছেন। ২৪।

n lish rend ring.—Having punctually looked after the affairs of the citizens, he diverted himself with the daughter of the lord of the Videhas, as if united with the goddess of (royal) fortune, eager for the enjoyment of his company, and (therefore) assuming her (Sitá's) beautiful form. (24).

Gr tic l t , & ., & .

.—(1) पौराणां कार्य्याणि पौरकार्य्याणि (षष्ठीतत्) तानि (2) धिकः पतिः धिपतिः (कर्मधा) विदेहानाम् अधिपतिः विदेहाधिपतिः (षष्ठीतत्) त (3) उपभोगेन वा उपभोगे तसुका उपभोगोत्सुका (तृतीया वा मीतत्) तया—"प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च" (२।३।४४।पा०) [In alliance with प्रसित and उत्सुक words adopt the 3rd or the 7th case.]

C -3 di .—(1) इति —सहार्थाप्रयोगेऽपि तृतीया—This is

उद्देश्य and उपनेयपद having for its विधेय and उपमानपद, लक्ष्मी (2) उपस्थित: qualifies which refers to Ráma. (3) विदेहाधिपतेः—शेषे षष्ठी 'दुहिता' इ नेन पदेन सम्बन्ध. (4) तदीय and चारु qualify वपु. which is the object of कृत्वा।

D riv tion.—(1) पौरः—पुर + ष (2) कार्य्यम्—कृ + यत् (कर्मणि) (3) रेमे—रम् + लिट्—ए (4) दुहिता—दुह् + तृच् (3rd c. s.) In the sense of daughter इट् comes to the root दुह् otherwise the form is दोग्धृ (5) उपस्थितः—उप + स्था + क्तः (कर्त्तरि) The root स्था with उप adopts आत्मनेपदीय form here in the sense of सङ्गति (union), so, the ट form is उपतिष्ठते—'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरण-मित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' (V. X. 3.) (6) तदीयम्—तद् + छ (इदमर्थे) (7) लक्ष्मी—लक्ष् + ई (ौ ादिकः) मुट् (म्) comes to the root.

Conjug tion.—(1) रम् (to enjoy, to sport) रमते (ट्) रेमे, रे ाते (लिट्) अरंस्त, रंसाताम्, अर ंत (लुङ्) रन्ता (लुट्) रंस्यते (लृट्) रमयति (णिच्— ट्) अरीरमत् (णिच्—लुङ्) रत्वा, रमित्वा, रान्त्वा (क्त्वा) रत. (क्तः) This root adopts परस्मैपदीय form in alliance with वि + आ or परि, as विरमति, आरमति, परिरमति। This root with the prefix उप having causative sense, adopts परस्मै-पदीय form, as यज्ञदत्तमुपरमति—उपरमयतीत्यर्थः। But when the root रम् with उप is used as intransitive, it is, then, उभयपदी as उपरमति, उपरमते।

Ch n of V i .—तेन ...उपस्थितेन... .।

R rk.—The idea is this : Ráma after punctually performing the duties of the State, used to meet Sitá, and pass his leisure ti e with her in pleasure and happiness. The poet says that Sitá was so beautiful that she looked like the goddess of royal fortune ; and it seemed as if the latter, eager for the company of Ráma, assu ed the beautiful form of Sitá.

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्था-
नासेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥

मू स्य पाठान्तरम्—इन्द्रियार्थान्—इन्द्रियार्थम् । (Va.) सुखान्यभूवन्—सुखीभभूवुः (He. Chá. Din. Va. Su. Vijay. Dhar. Vija.) ।

Pros rd r.—चित्रवत्सु सद्मसु यथाप्रार्थितम् इन्द्रियार्थान् आसेदुषोः तयोः दण्डकेषु प्राप्तानि दुःखानि अपि सञ्चिन्त्यमानानि सुखानि अभूवन् ।

pl n ti n by u of synony s:—चित्रवत्सु (वनवासवृत्तान्तज्ञापकालेख्यान्वितेषु) सद्मसु (गृहेषु) यथाप्रार्थितं (यथेष्टम्) इन्द्रियार्थान् (इन्द्रियभोग्यविषयान्) आसेदुषोः (प्राप्तवतोः) तयोः (सीतारामयोः) दण्डकेषु (दण्ड ार ि) प्राप्तानि (अनुभूतानि) दुः ान्यपि (विरहविलापान्वेषणादीनि बहूनि कष्टान्यपि) सञ्चिन्त्यमानानि (र्यमाणानि) सुखानि (हर्षजनकानि) अभूवन् (आसन्) ।

ub t nc .—तौ दम्पती वनवासवृत्तान्तज्ञापकचित्रशोभितेषु गृहेषु इन्द्रियभोग्यानि बहुविधानि वस्तूनि प्रका यथारुचि उपबुभु ते । एवमुपभुञ्जानाभ्यां ताभ्यां दण्डकारण्ये विरहविलापान्वेषणादीनि यानि भीषणानि दुः-न्यनुभूतानि, तानि रतोस्तयोरधुना सुखान्येव जातानि । दण्डकारण्येऽनुभूतानि भीषणदुःखानि यथेच्छमिन्द्रियभोग्यान् विषयान् भुञ्जानयोर्दम्पत्योः हर्षजनकान्यभूवन् ।

njiv ni.—तयोरिति । (चित्रवत्सु) वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु (स सु) [गृहेषु] (यथाप्रार्थितं) यथेष्टम् (इन्द्रियार्थान्) इन्द्रियविषयान् ्रादीन् (आसेदुषोः) प्राप्तवतोः (तयोः) सीतारामयोः (दण्डकेषु) दण्डकारण्येषु (प्राप्तानि) [अनुभूतानि] (दुःखानि अपि) विरहविलापान्वेषणादीनि (सञ्चिन्त्यमानानि) र्यमाणानि (सुखानि) [हर्ष नकानि] (अभूवन्) [जातानि]— रकन्तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥२५॥

njivani pl in d.—(1) ' रकन्तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम्'—The scenes of their sufferings in the Dandaka forests,

painted on the walls were recalling to their mind the incidents of their past life. Hence they were worth seeing.

B ngali.—চিত্রশোভিত গৃহসমূহমধ্যে ইচ্ছানুরূপ ইন্দ্রিয়ভোগ্য বিষয়ে আসক্ত সেই দম্পতির দণ্ডকারণ্যে অনুভূত দুঃখসমূহও স্মরণপথে উদিত হইয়া (এক্ষণে) সুখকর হইয়াছিল। ২৫।

gli h r d in .—Even the iseries of those two —enjoying the objects of the senses, according to their desire in the painted halls (of the palace)—which they had suffered in the Dandaka forests, when recalled to ind, became souruc of pleasure. (25)

G tic l t , & ., & .

Sa .—(१) प्रार्थितमनतिक्रम्य यथाप्रार्थितम् (थीभाव) (2) दुःि याषाम् र्थाः इन्द्रियार्थाः (षष्ठीतत्) तान् (3) वि ग्रमानानि सञ्चिन्त्यमानानि (सुपसुपा)।

C s - i .—(१) तयोः—शेषे षष्ठी 'दुःखानि' कृत्वने सम्बन्धः (2) आसेदुषोः qualifies तयोः (3) सद्मसु— धाराधि प्तमी (4) चित्रव qualifies सद्मसु (5) इन्द्रियार्थान्—This is the object of ासेदुषोः (6) केषु—आधाराधिकरणे सप्तमी (7) ञ्चिन्त्यमानानि and प्राप्तानि qualify दुःखानि (8) सुखानि—This is विधेयविशेषण havin for its उद्दे श्यविशे , दुःखानि which is the nominative of the finite verb अभूवन्। Or सुखानि means कराणि, this is विशेष्यनि word, and it qualifies दुःखानि।

iffi r t i s.—(१) '—' र्थः प्रकारे वि ये विस्तं- कारणवस्तु । भिधेये च शब्दानां निवृत्तौ प्रयोजने' ॥ (वि०) (2) चित्र —'आ ख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' (०)।

iv tio .—(१) प्रार्थितम्— + अर्थ (चुरादिः) + (कर्मणि) (2) आसेदुषोः—आ + सद् + सु (6th c. dual) (3) सद्मसु—सद् + मिन् (7th c. p.) (4) चित्रव —चित्र + मतुप् (7th c. p.) (5) चिन्त्यमानानि— म् + चिन्त् + शानच् (चि, 1st c. p.) (6) नि —ु + (अ आदित्वात्, 1st c. p.) (7) अभूवन्—भू + लुङ्-अन् ।

C njug tion.—(१) भू (to be, to be produced) भवति (ट्) बभूव (लिट्) भूत् (ुङ्) भावि (भावे ुङ्) भविता (ुट्) भविष्यति (लृट्) भावयति (णिच्- ट्) बोभवत् (णिच्-लुङ्) भूत: (क्त:)।

Ch n e f v ice.—...प्राप्तै: दु ै:...सञ्चिन्त्यमानै: सुखै भूयत।

दु:खानि अपि—अपि here indicates र्हा । The sorrows were transformed into happiness, so censure was passed on दु:ख।

" होसमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि"— ०।

Q. Account for the plural uumber in दण्डकेषु। Give its position and full description.

Ans According to the Rámâyanam, this was the kingdom of Dandaka, a son of Ikshâku, and his kingdom was converted into a wilderness by the curse of Bhrigu (शुक्राचार्य), because the former defiled the latter's daughter. (See Rá âyanam, Aranyakânda , Ch. I. I.)

For the above reason, the word दण्ड is used in the plural number.

The forest of Dandaka had its eastern-most limits near the *Chitrakuta* hill about 30 miles south of Allahabad, and was spread over the whole of Central India up to the confines of *Janastha'na* near the sea-board. It extended as far south as *Kishkindhya'* which was situated somewhere to the north of Mysore, and south of the Nizam's dominions.

It was a dark primeval forest tenanted by wild men, demons, lions, tigers, elephants and other fierce beasts. Beautiful hermitages of *Rishis* also were interspersed in the wilderness, and hundreds of devotees lived there engaged in silent devotion to the Almighty in the awful stillness of the forest.

The description of the wilderness in the Rámâyanam, is very graphic, and reminds one of Henry Stanley's descriptions of the dark and extensive Congo forests in Africa. (F. Stanley's Darkest Africa.)

e ark.—The scenes of the sufferings of Ráma and Sitá in the Dandaka forests were painted on the walls. Though those mishaps once caused much misery to both, yet their very recollection now generated a soit of melancholy pleasure in their mind.

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन
मु न सीता शरपाण्डुरेण।
आनन्दयित्री परिणेतुरासी-
दनक्षरव्यञ्जितदौ दैन ॥२६॥

मूलस्य पाठान्तरम्—दौ देन—दौहृदेन (Chá. Su.)।

Pr s ord .—अथ सीता अधिकस्निग्धविलोचनेन शरपाण्डुरेण अनक्षरव्यञ्जितदौहृदे मुखे परि तु: आनन्दयित्री आसीत्।

Expl n tion by us of synonyms —अथ (अनन्तर) सीता (विदेहराजनन्दिनी) अधिकस्निग्धविलोचनेन (अत्यन्त स्न ने .) शरपाण्डुरे (शराख्यतृणवत्शुभ्रे) अ क्षरव्यञ्जितदौहृदेन (वाग्व्यापारं वि ज्ञापितगर्भ लक्षणेन) मुखेन (आस्येन) परि तु: (प :) आनन्दयित्री (हर्ष-विधायिका) आसीत् (बभूव)।

ubstance.—कालेन सीता गर्भिणाभूत्। वं गर्भलक्षणं तस्यां समुद्दिदाय। नेत्रद्वयं तस्या अतिमसृणं जातं, रत् वत् तस्या वदनमण्डलं पाण्डुवर्णमभूत्। इमं गर्भविषयं वाचा अप्रकाशयन्त्या अपि जानक्या लक्षणैर्नितरां प्रीतो राघव: "अचिरे संसारसुखनिदानं पुत्रमुखचन्द्रं द्रक्ष्यामि" इति मनसि चिन्तयन् अगाधहर्षोदधौ निमम ।

njiv ni.— अथेति। (अथ) [अनन्तरं] (सीता) [वैदेही] (अधिकस्निग्धविलोचनेन) अत्यन्तमसृ लोचनेन, रवत्, तृ विशेषवत् पाण्डुरे [शरपाण्डुरे] [राख्यतृणवच्छुभ्रेण] तएव क्षरम् अवाग्व्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं दौहृदं गर्भ: तेन [अनक्षरव्यञ्जितदौहृदेन] [वाग्व्यापारं विना पितगर्भलक्षणेन] (मुखेन) [आस्येन] (परि तु:) पत्यु: (आनन्दयित्री) [हर्षविधायिका] (आसीत्) [अभूत] ॥२६॥

ngali.—অনন্তর সীতা অত্যন্ত স্নিগ্ধলোচনবিশিষ্ট, শরবৎ পাণ্ডু-বর্ণ বাক্যব্যতীত প্রকটিত গর্ভচিহ্নযুক্ত মুখের দ্বারা পবিণেতা (রামের) আনন্দ বিধায়িকা হইযাছিলেন। ২৬।

n lish rendering—Then Sitá, with her face, pale as the *Sara* grass, having eyes of greatly mild looks, and (thus) disclosing, without words, the signs of (her) pregnancy, became the causer of delight to her husband. (26)

Gr m tical ote , &c., &c.

a s—(1) अधिकं स्निग्धे अधिकस्निग्धे (सुपसुपा) तादृशे विलोचने यवि न् तत् अधिकस्निग्धवि रोचनम् (बहु) तेन (2) शर इव पाण्डुरं शरपाण्डुरम् (उपमा समा :) तेन—"उपमानानि सामान्यवचनैः"—पा॰ [A word signifying an उपमान, is compounded with another signifying the common quality.] (3) अविद्यमानानि अक्षराणि यवि न् तद् यथा तथा अनक्षरम् (बहु) अनक्षरं व्यि तम् इत्यनक्षरव्यञ्जितम् (सुपसुपा) अ क्षरव्यञ्जितं दौहृदं ये तत् नक्षर ि तदौहृदम् (बहु) तेन।

C s -ending.—(1) मुखेन—उपलक्ष तृतीया (2) अधिकस्निग्धवि ोचनेन, शरपाण्डुरेण and अनक्षरव्यञ्जितदौहृदेन qualify मुखेन (3) आनन्दयित्री qualifies सीता which is the nominative of आसीत् (4) परिणेतुः—कृद्योगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी—तृच् is a कृत् affix which is added to the root नन्द् and by the addition of which परिणेतुः adopts the 6th case. परिणेतारम् आनन्दयति, परि तुरानन्दयित्री—" सं-कर्मणोः कृ ि'—पा.।

D riv tion.—(1) स्निग्धम्—स्निह् + क्तः (कर्त्तरि) The alternative form is स्नीढ़ (2) वि ोचनम्—वि + लोच् + ल्युट् (करणे) (3) मक्षे —खन् + अ व् (निपात्यते, 3rd c. s.) "प्र ाहजा यत. खातं तस्मादाक्षुरं बुधाः" (4) आनन्दयित्री—आ + नन्द् + णिच् + तृच् + ङीप् (5) परिणेतुः—परि + नी + तृच् (6th c. s.) (6) आसीत्—अस् + ङ—दिप् (7) व्यञ्जितम्—वि + ञ्ज् + णिच् + (कर्मणि) (8) दौ दैन—द्विहृदय + (3rd c. s.)—निपात्यते (Mallinátha) By anomaly द्वि changes into दौ। The *Sutra* " पद्दान्ताभ्यां मूर्द्धौ सु ता ।-

मैच्",(७।३।१।पा०) does not help. The change of दय into हृद् at the end of a पद is not enjoined by any *Sutra*. So it is a case of निपातन। Or it may be derived thus · There is the word हृद् equivalent to हृदय। So दुर्ह _+ _=दौर्हृदम्—"हाय-न्तयुवादि : _' (५।१।१३०।पा०)।

C nj tio .—(१) _ (to be indrcated) कि, अङ् :, न्ति (ट्) आनक्, ङ् ाम्, आञ्जन् (लङ्) आनञ्ज, ानि थ, आनङ्क्थ (लिट्) ञ्जिता, अङ्क्ता (ुट्) अञ्जिष्यति, अङ्क्ष्यति (लृट्) आञ्जीत्, आि ष्टाम्, ाञ्जिषु: (लुङ्) अक्त: (:)।

Ch e o voice,—.... ीतया. .. आनन्दयितव्या अभूयत।

k.—When a woman becomes pregnant, her countenance beco es pale and her looks milder than before. These signs speak with a silent eloquence that the woman has beco e pregnant. Râma, detecting these signs in Sitâ, knew her to be pregnant, though she did not say anything to him about the fact through bashfulness and became very glad, at the prospect of having a son and heir.

तामङ्कमारोप्य ङ्कयष्टिं
व र्णान्तराक्रान्तप ोधरा ा _।
विलज्जमानां रहसि ीतः
पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥ २७ ॥

This Sloka is obscene, we, therfore, only ive its prose order, Sanjivani and important gra matical not . The Bengali English rendering and Sanskrit explanations are exempted.

Pro rd r.—प्रतीत: रमण: कृशाङ्कयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्रां विलज्जमानां तां रामां रहसि ङ्कम् आरोप्य अभिलाषं पप्रच्छ।

njiv i.—तामिति। प्रतीत:, गर्भं ानवान् ; रमयतीति र :, प्रि :; कृशाङ्कयष्टिं, वर्णान्तरे , नीलि ा आक्रान्तपयोधराग्रां विल ां

तां रामां रहसि म् आरोप्य भिलार्थं, मनोरथं प । एत —"दोह-
दस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्"। इति या नु नतु गैत्वादित्यनु-
सन्धेयम् ॥ २७ ॥

Gr tic l n t , &c., &c.

s .—(1) ङ्‌ यष्टिरिव अङ्गयष्टिः (उपमितसमासः) "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे"—पा० या वा : ङ्गयष्टिर्यस्याः सा ङ्गयष्टिः (बहु) ताम् (2) न्यः वर्णः वर्णान्तरम् (रर्थसकादित्वात् समास.) धरतः इतिधरौ पयसः धरौ पयोधरौ (षष्ठीतत्) तयोः अग्रं पयोधराग्रम् (षष्ठीतत्) वर्णान्तरेण आक्रान्तं वर्णान्तराक्रान्तम् (तृतीयातत्) ताद पयोधराग्रं य ः ा वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्रा (बहु) ताम् (3) विशेषे नमाना वि ाना (प्रादिः) ताम्।

s - nding.—(1) ङ्गयष्टिम्, वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्रा, वि ानां and ताम् qualify रामाम् which is गौणकर्म of पप्रच्छ (2) नि म्—मुख्यक of the root प्रच्छ् in पप्रच्छ। The root प्र governs double objects, one direct (मुख्य), another indirect (गौण)। The following roots govern double objects, viz. ;—दुह्, याच्, प , दण्ड् रुध्, च्छ्, चि, , स्, जि, म , मुष्, नी, हृ, and वह्, also the roots conveying the sa e nse with them. (3) रहसि —This is य, used in the 7th case. (4) प्रतीतः qualifies रमणः which is the nominative of the finite verb पप्र ।

i t e ni .—(1) र्ण—'वर्णौ द्विजादौ ादौ तौ वर्णन्तु वाक्षरे'— ०।

riv ti n.—(1) आरोप्य—आ + रुह् + णिच् + ल्यप्। The alternative form is आरोह्य—"रुहः पोऽन्यतरस्याम्"—पा० (2) :— + : (रि) (3) यष्टिः—यज् + ति च् वा + क्ति—निपा ते। The word यष्टि is both asculine and feminine (4) पयोधरः—पयस् + धृ + अच् (रि) (5) वि मानाम्—वि + लस् + + टाप् (2nd c. s.) (6) प्रतीतः—प्रति + इ + क्तः (कर्तरि) प्रती eans त and हृष्ट। "ख्याते हृष्टे ती :"— ० (7) पप्रच्छ—प्रच्छ् + णि (8) रामा—र + घञ् ( ) + टाप् (9) :—रम् +

णिच् + ुः (कर्त्तरि) (10) अभिलाषम्—अभि + ष् + घञ् (भावे, 2nd c. s.) ।

Conju tio .—(1) प्रच्छ्—(to ask) पृच्छति (ट्) पप्रच्छ, पप्रच्छिथ, पप्रष्ठ (लिट्) प्रष्टा (लुट्) प्रक्ष्यति (लृट्) अप्राक्षीत्, अप्राष्टाम् अप्राक्षुः (लुङ्) प्रच्छयति (णिच्- ट्) अपप्रच्छत् (णिच्-लुङ्) अप्रच्छि (कर्मणि- ुङ्) पृष्टः (क्तः) ।

Ch nge of voic .—प्रतीतेन रमणेन आकृयष्टिः वर्णान्तराक्रान्त-पयोधराग्रा विलज्जमाना । रामा.. . पप्रच्छे ।

> ा दृष्टनीवारबलीनि हिं ैः
>
> सम्बद्धवैखानसकन्यकानि ।
>
> इयेष भूयः कुश ' न्ति गन्तुं
>
> भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

मू स्य पाठान्तरम्—ब लीनि—फ ानि (He. Vijay. Va. Su.) सम्बद्ध स द्ध (Va.) ।

Pros rde .—सा हिं ैः दृष्ट नीवारब लीनि म्बद्धवैखानसकन्यकानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः गन्तुम् इयेष ।

pl tion by of sy ony .—सा (ीता) हिं ैः (हिं ीलैः श्वापदैः) दृष्टनीवारब लीनि (भुक्ततृणधान्यादुपहाराणि) सम्बद्ध-वै ान न्यकानि (कृतसख्यवानप्र तनयानि) नि (रूढ़दर्भाणि) भागीरथीतीरतपोवनानि (गङ्गातटाश्रमपदानि) भूयः (पु रपि) गन्तुं (प्रयातुम्) इयेष (अभिललाष ।

b t ce—तपस्विनां तपोमाहात्म्येन यत्र क्रूरवृत्तिभिः श्वापदैरपि हिंसां विहाय ऋषिप्रक्षिप्तैर्नीवारधान्यैः क्षुत्क्षान्ति विधीयते, य पूर्वं ीतया सह मुनिकन्यानां सख्यं जातं—य च मुनीनां य ादि ा सम्पादनार्थं प्ररूढ़ाः कुशाः स्य शोभन्ते—सा जानकी भागीरथीतटस्थानि तानि तान्याश्रम-पदानि पुनर्गन्तुं तिमकरोत् । गर्भाव याणि ति दोहदं सा स्वामिनमु वती ।

jiv i.—सेति । (सा) सीता (णि ैः) [दुर्वृत्तश्वापदैः] दृष्टाः नीवाराः एव ब यः येषु तानि [दृष्टनीवारबलीनि] [भुक्तत् धान्यादुप-

ह्याणि]—तिर्य्यग्भिश्च कादिदानं बलि :—सम्ब ा:, क्रत न्धा: त ख्या वै ान ानां कन्यका: येषु तानि [सम्बद्धवैखानसकन्यकाणि] [तसख्य-वानप्रस्थतनयानि] (कुशवन्ति) [सदर्भाणि] (भागीरथीतीरतपोवनानि) [गङ्गातटाश्रमपदानि] (भूय:) पुनरपि (गन्तु) [प्रयातुम्] (स्पृहेष) अभिललाष ॥ २८ ॥

njiv ni Explain d—(1) 'तिर्य्य . बलि' —The offerings that are scattered for beggers, are called बलि ।

ngali.—যে স্থলে হিংস্রজন্তুগণ তৃণধান্যোপহার ভক্ষণ করে, যথায় মুনিকন্যাগণের সহিত তাঁহার (সীতার) পূর্ব্বে সখ্য সংস্থাপিত হইয়াছে এবং যে স্থল কুশসমাকীর্ণ, জানকী সেই ভাগীরথীতটস্থিত তপোবন সমূহে পুনর্ব্বার গমন করিবার জন্য অভিলাষ প্রকাশ করিয়াছিলেন । ২৮ ।

li h nd rin .—She desired to visit once more the hermitages, on the banks of the Bhágirathi, covered with *Kusa* grass, where the offerings of *Nibára* rice were eaten by the beasts of prey, and where the daughters of sages were joined with her by (ties of) friendship. (28.)

Gr tic l n t , &c., &c.

.—(1) नीवारा: एव व य: नीवारब य: (रूपक कर्मधा) दृष्टा: नीवारबलय: येषु तानि दृष्टनीवारबलीनि (बहु) (2) कन्या एव कन्यका, or ल्पवयस्का: क ा: न्यका:—वैखानसानां कन्यका: वैखानसकन्य ा: (षष्ठीतत्) सम्बद्धा: क्रतसख्या: वै न्यका: येषु तानि सम्बद्धवै नस-कन्यकाणि (बहु) (3) भागीर ा: तीरं भा ीरथीतीरम् (षष्ठीतत्) तपस: वनानि तपोवनानि (षष्ठीतत्) भागीरथीतीरस्थानि तपोवनानि ागीरथीतीर-तपोवनानि (शाकपार्थिवादि:)

C - nding.—(1) दृष्ट नीवारबलीनि, म्बद्धवै ान नि and कु न्ति qualify भागीरथीतीरतपोवनानि which is the object of गन्तुम् (2) भूय.—क्रियाविशेष म् (3) हिं :— तुक्ते सति तृतीया 'दृष्ट' इत्यस्य ।

Deriv tion.—(1) दष्टः—दन्श्+क्त (कर्मणि) (2) नीवारः—नि+वृ+घञ् (कर्मणि) नि, विशेषे वृ ते, प्रा ते इति—भानुजि:। The इ of नि is lengthened by the Sutra "उपसर्गस्य घञ्य बहुलम्"—पा० [By the addition of घञ् to a root preceded by an उप र्ग, the final vowel of उप, becomes long optionally, as परिपाकः, परीपाकः, परिहारः, परीहारः इत्यादि। In the case of a word signifying human being, the Sutra does not apply e. g. नि दः which never becomes नीषाद। The बहु म् in the Sutra indicates that so eti es the Sutra is obligatory, sometimes it is optional, and sometimes it is not applicable at all. In नीवार, meaning wild paddy, it is not optional. Its इ beco es always long when घञ् is added to the root। A similar example is नीहार। (3) हिंस्रैः—हिंस्+र (शील, 3rd c. p.)

(4) वै नस—विखनस्+ ण्—"वानप्र ौ वैखानसोऽग्रहः" (त्रि.)
(5) न्य — न्या+ (स्वा)+टाप्।
(6) इयेष—इष्+ि ट्— ल् (7) भूयः—बहु+ईयसुन् (8) भागी- र ी—भगीरथ+ _+ङीप्।

C nju ti .—(1) इष् (to wish) इच्छति (लट्) ऐच्छत् (ङ्) इयेष, इषतुः, इयेषिथ (लिट्) एषिता, एष्टा (लुट्) एषि ति (लट्) ऐषीत्, ऐषि ष्टाम्, ऐषिषुः (ङ्) एषयति (णिच्-) ऐषिषत् (णिच्-) इष्टः ( )।

Ch f v i .—तया......ईषिरे। Here तपोवनानि is the object of the subsidiary and the principal verbs गन्तुं and इयेष respectively, so in कर्मवाच्य the object must be connected with the principal verb by the परिभाषासूत्र— " ाख्यातानाख्यातयोः"।

rk.—This Śloka discloses the ardent love which Sitá cherished for Nature and her beauties. Though living in the palace in the midst of royal pleasures, she felt a hankering for the holy and peaceful her itages on

the banks of the Ganges, and for the company of the pure-souled female hermits.

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघु ीर-
स्तदी ि तं पार्श्वचरानुयातः।
आलो ि न् मुदिता ोध्यां
प्रा ाद भ्रंलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

P rd r.—रघुप्रवीरः तस्यै तत् ईि तं प्रतिश्रुत्य पा ्वचरानुयातः (न्) दिताम् अयोध्याम् आ ोकयिष्यन् अभ्रंलि हं प्रासादम् आरुरो ।

pl ti n by u f ynony —रघुप्रवीरः (रघुवंशावतं : राम.) त (ीतायै) तत् (पूर्वोक्तम्) ईप्सितम् (अभिलषित) प्रतिश्रु (अङ्गीकृत्य) पार्श्वचरा ु ातः (तत्कालोचि ैरनुगत. सन्) मुदितां (प्र ु ज ृन्दै. मा ेषां महैश्वर्यशालिनीम्) ोध्यां (ोशलाम्) आलो - यि न् (पर्यवेि तुमि च्छन्) अभ्रंलि (ु मेघस्पर्शि) प्रासादम् (ट्टालिकाम्) आरुरोह (अधिरूढ़वान्)।

b t nce.—भा ीरथीतीर ा ूताश्रमान् पुनर्द्र ुकामायास्ते मनोरथ. अचिरात् पूरयितव्य इति ीतायै प्रतिश्रुत्य रघुकुल ेष्ठो रामः सु नरुचन प्र हृष्टचित्तप्रजाकुलसङ्कु ामयोध्यां द्रष्टुकामः सानुचरः घस्पर्शि मुन्नतशि रं प्रा ादमधिरूढ़वान्।

njiv ni.—तस्यै इति। (रघुप्रवीरः) रामः ( ) सीतायै (तत्) पूर्वो म् (ईप्सितं) मनोरथं (प्रतिश्रुत्य) [ङ्गी] पार्श्वचरैः, त ा ोचितैः अनुयात. न् [पार्श्वचरा यातः] [तत्कालोचितै रैरनुगतः] (मुदितां) [हृष्टजनवृन्दैः सम ेषां महैश्वर्यशालिनीम्] (याध्यां [ो ाम्] (आलो यि न्) [पर्यवेक्षितुमिच्छन्] अभ्रंलेढ़ीति (अभ्रंलि हाम्) अङ्कषं (प्रासादं) [सौधशि रम्] (आरुरोह) [अधिरूढ़वान्] "वहाभ्रेलिहः" (३।२।३२। पा०) इति प्रत्ययः—" अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' (६।३।६७। पा०) इति मुमागमः ॥ २९ ॥

njiv ni pl in d.—(१) "वहाभ्रे लि ः"—[When is admitted to the root लि , the words वह and अभ्र get मुम् (म्)]

(2) "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्"—[मुम् (म्) comes at the end of the word अरुस् or द्विषत्, or of a word ending in a vowel, when the root that follows it, admits such an affix as has ख् for its indicatory (इत्) । खश् is such an affix. It is added to अभ्र ending in a vowel.]

eng li.—রঘুবীব রাম তাঁহার সেই মনোবথ পূর্ণ কবিবাব জন্য অঙ্গীকাব কবিযা পার্শ্বচরানুসৃত হইয়া হৃষ্টজনবৃন্দসমাকীর্ণা অযোধ্যা-পুরীদর্শনার্থ মেঘস্পর্শী সৌধশিখরে আরোহণ করিয়াছিলেন। ২৯।

ngli h r nd ring.—Having promised her, the object of her desire, the heroic descendant of Raghu, followed by his attendants, ascended to the top of the cloud-licking palace, with the desire to have a look at the happy (and prosperous) Ayodhyá. (29.)

Gr m tic l n t , &c., &c.

.—(1) प्रकृष्टः वीरः प्रवीरः (प्रादिः) रघुषु प्रवीरः रघुप्रवीरः (सप्तमीतत्) (2) पार्श्वे चरन्तीति पार्श्वचराः (उपपद) तैः अनुयातः पार्श्व-चरानुयातः (तृतीयातत्) (3) अभ्रं लिढ़ीति अभ्रंलिहः (उपपद) तम् ।

C s -endin .—(1) तस्यै—प्रतिपूर्वश्रुधातुयोगे पूर्वस्य प्रवर्त्तना-रूपव्यापारस्य कर्त्तरि स दानत्वा तुर्थी—'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्व्वस्य र्त्ता"—पा॰ [If some one induces another to make a promise and the latter holds out hope to fulfil it, then the former in whose favour the promise is made, takes the fourth case in alliance with the root श्रु with the prefix प्रति or आ] (2) तत् qualifies ईप्सितम् which is the object of प्रतिश्रुत्य (3) पार्श्वचरानु-यातः and ोकयिष्यन् qualify रघुप्रवीरः which is the nominative of आरुरोह (4) मुदिताम् qualifies अयोध्याम् which is the object of आ ोकयि न् (5) अ ंलिहम् qualifies प्रासादम् which is the object of आरुरोह ।

D riv ti .—(1) प्रतिश्रुत्य—प्रति + श्रु + प्—तुक् (त्) comes after the short vowel of the root श्रु by the rule—'ह्रस्वं

पिति कृति तुक्"—पा० (2) ईप्सितम्—आप् + सन् + क्त (भावे) (3) पार्श्व-चर—पार्श्व + चर् + टः (कर्तरि) (4) आलोकयिष्यन्—आ + लोकि + स्यत् (5) मुदिताम्—मुद् + क्त (कर्तरि) + टाप् (2nd c. s.) (6) अभ्रंलिहम्—अभ्र + लिह् + खश् (See Sanji. Exp) (7) आरुरोह—आ + रुह् + लिट्-णल् ।

Conju tion.—(1) रुह् (*V.* XIII., 74.)

Ch ng of voic .—रघुप्रवीरेण पार्श्वचरानुयातेन आलोकयिष्यता अभ्रंलिहः प्रासादः आरुरुहे ।

R rk.—Ráma was led by curiosity to ascend to the top of the palace, and have a look therefrom at the city of Ayodhyá, with its busy and roaring streets filled with happy faces, &c. Read the next Śloka.

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्
विगाह्यमानां सरयूञ्च नौभिः ।
विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः
पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—विगाह्यमानाम्—विपाद्यमानाम् (Chá.) ।

Prose rder.—स ऋद्धापणं राजपथं नौभिः विगाह्यमानां सरयूञ्च पौरैः विलासिभिः अध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन् रेमे ।

xpl nation by us f yn nyms—(रामः) ऋद्धापणं (समृद्धपण्यवीथिकान्वितं) राजपथं (राजमार्गं) नौभिः (तरणिभिः) विगाह्यमानाम् (आप्लुतानां) सरयूञ्च (तन्नाम्नीं नदीं च) पौरैः (पुरवासिभिः) विलासिभिः (इन्द्रियसुखासक्ताभिः नारीभिः, इन्द्रियसुखासक्तैर्नरैश्च) अध्युषितानि (कृतवासानि) पुरोपकण्ठोपवनानि च (नगरप्रान्तवर्त्तीद्यानानि च) पश्यन् (अवलोकयन्) रेमे (जहर्ष) ।

ubst nc .—रामस्तु तत्रैव स्थित्वा ददर्श यत् अयोध्यायाः राजमार्गा विविधपण्यजात विरता वितानपञ्क्तिभिः समलङ्कृता वर्तन्ते । स ठि-

सम्पन्नानां वणि i पण्यपरिपूर्णाभिः समु वाहिनीभिर्नौभिः सरयाः विग्रा ' हृदयं सततमालोड्यमानमस्ति । नगरोपकण्ठस्थितेषु उपवनेषु विलासिनो नराः वि ा-सिनीभिः नारीभिः सह त्यगीतादिभिः परमां मुदं भजन्ते । इत्यादि सर्वं सुखकरमा ोक्य रामः हर्षपराकाष्ठां ययौ ।

njiv ni.—ऋद्धापणमिति । (:) रामः, ऋद्धाः, समृद्धाः आपणाः, पण्यभूमयः यस्मि न् तम् [ऋद्धापणं] (सुसमृद्धपण्यवीथिकाि तं) (राजपथ) [रा मार्गं] (नौभि) [तरणीभिः] समुद्रवाहिनीभिः (विगाह्यमानाम्) [आवृण्वानां] (रयूञ्च) [तन्नाम्नीं नदीञ्च] (पौरैः) [पुरवासि भिः] (विला-सिभि) [इन्द्रियसुखानुरक्ताभिः नारीभिः, इन्द्रियसुखानुर नरैश्च] (ध्युषितानि) [अधिष्ठितानि] (पुरोपकण्ठोपवनानि च) [नगरप्रान्तवि तो ानानि च] (प न्) [आलोकय ्] (रेमे) [जहर्ष] वि ासिन्यश्च विलासि नश्च विलासि नः —"पुमा ् स्त्रिया" (१।२।६७। पा.) इ शेषः ॥ ३० ॥

jiv ni pl in d —"पुमान् स्त्रिया"—In एकशेषद्वन्द्व compound the masculine words retain their forms, while the femenine words disappear.

n li.—তিনি সমৃদ্ধাপণশ্রেণিশোভিত রাজপথ, নৌকাশ্রেণি-সমাচ্ছাদিত সরযূ এবং বিলাসিনী রমণী ও বিলাসি নরগণ কর্তৃক অধ্যুষিত নগরপ্রান্তস্থিত উপবনসমূহ অবলোকন রিয়া আনন্দিত হইয়াছিলেন। ৩০।

n li h re d i .—He was delighted to see the royal street (adorned) with flourishing shops, the Sarayu covered with boats, and the gardens on the outskirts of the city, tenanted by pleasure-loving men and women. (30.)

G ti l t , &c., &c.

—(1) ऋद्धाः आपणाः यस्मिन् स ापणः (बहु) तत् (2) राज्ञः पन्थाः राजपथः (षष्ठीतत्) तम्—पथिन् changes into पथ by the rule—"ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे"—(V. ज्योति त्, XIII, 68.) (3) वि ासिन्यश्च ि ासि श्च ते विलासि : (एकशेषःद्वन्द्वः) "पुमान् स्त्रिया"—(V. Sanji. Exp) तैः (4) उपगत. म् उपक : (प्रादिः) 'अत्यादय. क्रान्ताद्य द्वितीयया'—पा० वा० Or उपगतः :, ामीप्यं यस्य उपकण्ठः (बहु)—Bhánuji. पुरस्य उपकण्ठः पुरोपकण्ठः (षष्ठीतत्) उपगतानि वनानि

उपवनानि (प्रादि·) ' द्वयो गता र्थे प्रथमया'—पा० वा० पुरोपकण्ठानि तानि उपवनानि पुरोपक गेपवनानि (पार्श्विवादि:) तानि ।

C ndin .—(1) पणम् qualifies राजपथम् which is the object of पश्यन् (2) नौभि:—अनु ˆ कर्त्तरि तृतीया 'विगाह्यमानाम्' इ (3) विगाह्यमानाम् qualifies सरयूम् which is the object of पश्यन् (3) पौरै: qualifies विलासिभि: which is अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ' षितानि' इत्यस्य (4) ध्युषितानि qualifies पुरोपकण्ठोपवनानि which is the object of पश्यन् (5) पश्यन् qualifies स: which refers to Ráma.

D iv tion.—(१) पणः:— प् + : (कर्त्तरि) (२) आपणः— आ + पण् + घ: (अधि ˆ) (3) विगाह्यमानाम्—वि + गाह् + शानच् (कर्मणि) + टाप् (2nd c. s.) (4) सरयूम्— + अयू (गौरादि , 2nd c. s.) (5) विलासिभि:—वि + स् + घिनु (3rd c. p.) (6) षितानि—अधि + वस् + क्त (कर्मणि, 2nd c. p.) (7) रेमे—रम् + लिट्-ए ।

C nju ti n.—(१) रम्—(*V.* Śl. 24.) ।

Ch n f v i .—ते ......पश्यता...... ।

पणं राजपथम्—By this epithet it is indicated that the city of Ayodhyá had wealthy merchants and her trade was flourishing.

नौभि: विगाह्यमानां सरयूम्—The breast of the Sarayu was covered with various sorts of boats starting for other countries, laden with merchandise. This also indicates a flourishing trade.

विलासिभिर षितानि पुरोपकण्ठोपवनानि—Unless men aud women were happy and peal from cares and anxiety, they would never think of going to their country-resorts and spend their time in pleasure. This epithet indicates that men and women were happy during the reign of Ráma. The Rámáyanam contains a graphic picture of the city of Ayodhyá, which was wealthy and prosperous. The city

spread out on all directions into beautiful country-villas which were frequented by pleasure-loving men and women. It resembled the cities of modern times, with their usual stir and bustle, and din and commotion.

किंवदन्तीं वदतां पुरोगः
स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।
सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं
पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—विजित—विहित (Din. Chá.)

Pr ord r.—वदतां पुरोगः विशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजोरुभुजः विजितारिभद्रः स. स्ववृत्तम् उद्दिश्य भद्रम् अप र्पं िंवदन्तीं पप्रच्छ ।

pl n tion by us of ynony —वदतां पुरोगः (वाग्मिश्रेष्ठः) विशुद्धवृत्त. (पवित्रचरितः) सर्पाधिराजोरुभुजः (नागाधिराजवत्सुदीर्घबाहुः) विजितारिभद्रः (विजितशत्रुश्रेष्ठः) : (रामः) स्ववृत्तं (स्वचरितम्) उद्दिश्य (आश्रि त्य) भद्रम् अपसर्पं (भद्रनामानं चरं) किंवदन्तीं (जनश्रुतिं) पप्रच्छ (जिज्ञासाञ्चक्रे)।

ub tance.—अयोध्याया महतीं समृद्धिं विलोक्य प्रीतमनाः वाग्मिश्रेष्ठः विशु चरितः नागाधिराजसदृशसुदीर्घबाहुः दोर्दण्डप्रतापेन विि तप्रबलारिमण्डलः रघुवीरः स्वस्या नकर्मणि चरिते च प्रजानां िमपि जल्पनं वर्त्तते वा न इति परिज्ञातुं तत्कर्मणि नियुक्तं भद्रनामानं कमपि गुप्तचरं पृष्टवान् ।

njiv ni.—स इति। (वदतां) वाग्मिनां (पुरोगः) श्रेष्ठः (विशु वृत्त) [पवित्रचरितः] सर्पाधिराजः शेषः तद्वत् उरू भुजौ यस्य स. [र्पाधिराजोरुभुजः] [नागराजतुल्यसुदीर्घबाहुः] (विि तारिभद्रः) विजितारि ेष्ठः (सः) रामः (स्ववृत्तं) [स्वचरितम्] (उद्दिश्य) [आश्रित्य] (भद्रं) भद्रना म् (अपसर्पं) चर (किंवदन्तीं) जनवादं (पप्रच्छ) [स्पृष्टवा]—" पसर्पश्चरः स्प :" इति "ि ंवदन्ती जनश्रुति." इति चामरः ॥ ३१ ॥

njiv ni l in d:—(१) 'अप र्पश्चरः स्प :'— पसर्प, चर and स्पश are synonymous words having the sense of 'spy'.

(२) "किंवदन्ती जनश्रुति "—किंवदन्ती and जनश्रुति are synonymous words having the sense of rumour report or public opinion.

Bengali.—বাগ্মিশ্রেষ্ঠ বিশুদ্ধচরিত নাগরাজতুল্যদীর্ঘভুজ, নির্জিত-প্রবলারিমণ্ডল সেই রামচন্দ্র স্বকীয়চরিত্রবিষয়ে পৌরগণের মত কিরূপ তাহা জানিবার নিমিত্ত ভদ্রনামক গুপ্তচরকে জিজ্ঞাসা করিয়াছিলেন। ৩১।

English rendering.—He who was the foremost of speakers, whose character was pure, whose arms were long like the serpent-king, and who had conquered the most powerful enemies, asked the spy, (by name) Bhadra, to tell him any report (or popular opinion) with regard to his conduct (31.)

Grammatical notes, &c., &c.

Samása.—(1) पुरो गच्छतीति पुरोग (उपपद) (2) स्वस्य वृत्त स्ववृत्तम् (षष्ठीतत्) (3) विशेषेण शुद्ध विशुद्धम् (प्रादि) तादृश वृत्त यस्य स विशुद्धवृत्त (बहु) (4) अधिक राजा अधिराज (कर्मधा) सर्पाणाम् अधिराज सर्पाधिराज. (षष्ठीतत्) स इव उरू सर्पाधिराजोरू (उपमानसमास) सर्पाधिराजोरू भुजौ यस्य स सर्पाधिराजोरुभुज (बहु) (5) अरीणां भद्र: अरिभद्र (षष्ठीतत्) विजित अरिभद्र. (दशानन) येन स विजितारिभद्र (बहु) ।

Case-ending.—(1) वदताम्—निर्द्धारे षष्ठी चाविष्की, सप्तमी च भवेत् । So the alternative form is वदत्सु (2) विशुद्धवृत्त, पुरोग: सर्पाधिराजोरुभुज· and विजितारिभद्र. qualify स which refers to Ráma. (3) अपसर्पम्—गौणकर्म of पप्रच्छ (4) किंवदन्तीम्—मुख्यकर्म of पप्रच्छ ।

Different meanings—(1) वृत्त—(*V.* Śl. 18.)

Derivation.—(1) किंवदन्तीम्—किम् + वद् + झच् + ङीष् (2nd c. s.) The alternative spelling is किंवदन्ति—These are anomalously formed. (2) वदताम्—वद् + शतृ (6th c. p.) (3) पुरोग· —पुरस् + गम् + ड (कर्त्तरि) (4) अपसर्पम्—अप + सृप् + अच् (कर्त्तरि,

2nd c s.) (5) पप्रच्छ—प्रच्छ् + लिट्-णल् (6) भद्रः—भन्द् + रक् (औणादिक.)।

Conjugation.—(1) प्रच्छ्—(V. Sl. 27.)।

Change of voice.—. पुरोगेण विशुद्धवृत्तेन सर्वाधिराजेन भुजेन विजितारिभद्रेण तेन. भद्र, अपसर्प. किंवदन्ती पप्रच्छे ।

वदतां पुरोग—This epithet indicates that Ráma was a just speaker who never minded matters, and always spoke the truth, even though that might tell against his own intersts.

विशुद्धवृत्त—This epithet indicates that he prized the purity of his own character and that of the members of the royal family above all things. It was unbearable to him that anybody should find occasion to cast any aspersions on the royal character

विजितारिभद्र—This epithet indicates that Ráma was a most powerful king who protected the innocent and the virtuous, and punished the guilty and the wicked. The people, therefore, passed their days in peace and happiness and were able to perform all religious rites without molestation.

Remark.—Ráma seeing the busy and roaring streets of Ayodhyá, and signs of prosperity and happiness all around, was naturally curious to know what the people thought about him and his rule He accordingly asked Bhadra to tell him any popular report concerning himself

निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं
स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः
परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—मर्व्वम्—वृत्तम् (Din. Chá) ।

Prose order.—निर्बन्धस्पृष्ट: स जगाद—(हे) मानवदेव ! पौरा रक्षोभवनोषिताया: देव्या: परिग्रहात् अन्यत्र त्वदीयं सर्वं चरितं स्तुवन्ति । Mallinátha places 'पौरा' before 'स्तुवन्ति' ।

Explanation by use of synonyms—निर्बन्धस्पृष्ट: (आग्रहेण सह जिज्ञासित:) स (भद्रनामा अपसर्प:) जगाद (कथयामास) —मानवदेव ! (नरदेव !) पौरा: (पुरवासिनोजना:) रक्षोभवनोषिताया: (राक्षसगृहे स्थिताया:) देव्या: (सीताया:) परिग्रहात् (पुनर्ग्रहणात्) अन्यत्र (इतरांशे) त्वदीयं (तत्सम्बन्धि) सर्वं (निखिलं) चरितं (वृत्तं, कार्य्यमिति यावत्) स्तुवन्ति (श्लाघन्ते) ।

Substance.—भद्रनामा अपसर्प: सनिर्बन्धं रामेण स्पृष्ट उवाच—हे नरदेव ! पौरा भवदीयं निर्म्मलं यश: अविरतं कीर्त्तयन्ति । भवद्गुणे तेषां कापि अवनीयता नास्ति, किन्तु सुदीर्घकालं रक्षोगृहेऽवस्थानात् देव्या: सीताया निर्म्मले चरित्रे कलङ्कं समजनीति तेषां जल्पनं पुनर्भवता तस्या ग्रहणेन भवन्निर्म्मलं चरित्रं मालिन्यं स्पृशति इति ते तस्या: पुनर्ग्रहणं नानुमोदन्ते—भवत्सुशासनगुणेन सर्वा एव प्रकृतय: प्रहृष्टा देव्या: परिग्रहस्तु तासामसन्तोषहेतुरिति ।

Sanjivani—निर्बन्धेति । निर्बन्धेन आग्रहेण स्पृष्ट: [निर्बन्धस्पृष्ट:] [आग्रहेण सह जिज्ञासित:] (स) अपसर्प: (जगाद) [कथितवान्] किमिति ? हे (मानवदेव !) [नरदेव !] रक्षोभवने उषिताया: [रक्षोभवनोषिताया:] [राक्षसगृहे स्थिताया:] (देव्या:) सीताया: (परिग्रहात्) स्वीकारात् (अन्यत्र) इतरांशे, तं वर्जयित्वा इत्यर्थ: (त्वदीयं) [भवदीयं] (सर्व्वं) [निखिलं] (चरितं) [वृत्तं] (पौरा:) [पुरवासिनोजना:] (स्तुवन्ति) [प्रशंसन्ति] ॥ ३२ ॥

Bengali—আগ্রহের সহিত জিজ্ঞাসিত হইয়া সেই চর বলিয়াছিল, হে নরদেব ! রাক্ষসগৃহে অবস্থিত দেবীর পুনর্গ্রহণ ব্যতীত অন্য সকল অংশেই পৌরগণ আপনার সমস্ত কার্য্যের প্রশংসা করিয়া থাকে । ৩২ ।

English rendering.—Having been eagerly asked (by Ráma), he said "Oh lord of men, the citizens praise all Your Majesty's acts (and doings), excepting your accept-

ance (taking back) of (Her Majesty) the queen, who had lived in the house of the demon (Rávana).—32.

Gr tic l t s, &c., &c.

.—(१) निर्बन्धेन स्पृष्टः निर्बन्धस्पृष्टः (तृतीयातत्) (२) रक्षसः भवनं रक्षोभवनम् (षष्ठीतत्) तस्मिन् उषिता रक्षोभवनोषिता (सप्तमीतत्) तस्याम् (3) मानवेषु देवः मानवदेवः (सप्तमीतत्) सम्बोधने or मानवः देव इव मानवदेवः (उपमितसमा :) तत्सम्बोधने ।

Cas - di .—(१) परिग्रहात्—'अन्य' इत्य यगद्योगे पञ्चमी—" न्यारादितरर्ते दि शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते"—पा० (२) देव्याः— द्योगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी—अप् is a कृत् affix which is added to the root ग्रह् in परिग्रह, by the addition of which देव्याः gets the 6 case. देवी परिगृह्यते, दे ाः परिग्रहः—"कर्तृकर्मणोः ति"—पा० (३) निर्बन्धस्पृष्टः qualifies : which refers to अपसर्प (spy) which is the nominative of ाद (4) सर्वे and त्वदीयम् qualify चरितम् which is the object of स्तुवन्ति (5) रक्षोभवनोषितायाः qualifies देव्याः (6) अन्यत्र—अव्यय, विषयाधिकरणे सप्तमी ।

i ere t e ni s.—(१) परिग्रह—'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । अप परिवारे च राहुवक्त्रस्थभा रे' । (:) ।

D riv ti .—(१) परिग्रहात्—परि + ग्रह् + अप् (भावे, 5th c. s.) (२) निर्बन्ध—निर् + बन्ध् + घञ् (रणे) (3) स्पृष्टः— स्पृश् + क्तः (कर्मणि) (4) जगाद—गद् + लिट्—णल् (5) स्तुवन्ति—स्तु + ट्-अन्ति (6) चरितम्—चर् + क्तः (भावे) (7) त्वदीयम्—युष्मद् + छ (इदमर्थे) एकवचने त्वदादेशः—द्विव वहुवचनयोः युष्मदीयम् इति स्यात् (8) अन्य — अन्य + (सप्तम्याम्) (9) उषिता—व + क्तः (र्तरि) + टाप् (१०) मानवः—मनु + ण (अपत्यार्थे) (११) देव्याः—दिव् + अच् (कर्तरि) + ङीप्—(6th c s.)

C njugation.—(१) गद्—(to speak) गदति (लट्) ाद, जगदतुः, जगदुः (लिट्) गदिता ( ) गदिष्यति (ट्) अगदीत्, अगादीत्, (लुङ्) गादयति (णिच्- ट्) ीगदत् (णिच्-लुङ्) दि : (क्तः) (२) स्तु—(to praise) ौति, तौति, स्तुते, स्तुवीते (लट्) अस्तौत्, अस्तवीत्, वीत, (ङ्) स्तावीत् स्ताविष्टाम् । अस्तोष्ट, अ ोषाताम् (:) स्तावयति (णिच्-लट्) स्तुतः (:) ।

Change of voice—निर्बन्धपृष्टेन तेन जगदे, पौर . स्तूयते।

Remark.—Bhadra spoke to Ráma that the citizens did not approve of his taking back Sitá who had lived for sometime in the house of Rávana. Excepting this act of Ráma, they praised all his doings.

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैव-
मभ्याहतं कीर्त्तिविपर्य्ययेण।
अयोघनेनाय इवाभितप्तं
वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥३३॥

Prose order.—एवं किल कलत्रनिन्दागुरुणा कीर्त्तिविपर्य्ययेण अभ्याहतं वैदेहिबन्धोः हृदयम् अयोघनेन (अभ्याहतम्) अभितप्तम् अय इव विदद्रे।

Explanation by use of synonyms—एवम् (इत्थं) किल (सम्भावने) कलत्रनिन्दागुरुणा (भार्य्यापवाददुर्वहेण) कीर्त्तिविपर्य्ययेण (अपकीर्त्त्या) अभ्याहतं (विभिन्नं) वैदेहिबन्धोः (सीतावल्लभस्य रामस्य) हृदयं (चित्तम्) अयोघनेन (लोहमुद्गरेण) अभ्याहतं, ताडितम्, अभितप्तं (सन्तप्तम्) अय इव (लोहमिव) विदद्रे (विदीर्णमभूत्)।

Substance.—रामः चरमुखात् भार्य्यापवादवार्त्ताश्रवणेन नितरां मर्माभिहतोऽभूत्। पौरैः सन्दिग्धचरित्राया पत्न्या गृहेऽवस्थानं तस्य निर्मलयशसि कलङ्क इति मन्यमानस्य तस्य जानकीवल्लभस्य हृदयं, वह्निनाभितप्तमयोघनेन ताडितं विदीर्णं लोहमिव, कलत्रापवादरूपेणायशसा निर्भिन्नमभूत्।

Sanjivani.—कलत्रेति। (एवं) [इत्थं] (किल) [सम्भावने] कलत्रनिन्दया गुरुणा, दुर्वहेण [कलत्रनिन्दागुरुणा] [भार्य्यापवाददुर्वहेण] (कीर्त्तिविपर्य्ययेण) अपकीर्त्त्या (अभ्याहतं) [विभिन्नं] (वैदेहिबन्धोः) वैदेहीवल्लभस्य—"ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" (६।३।६३।पा०) इति ह्रस्व—'कालिदास' इतिवत्—(हृदयं) [चित्तम्] (अयोघनेन), [लोहमुद्गरेण] (अभितप्तं) सन्तप्तम् (अय इव) (लोहमिव) (विदद्रे) विदीर्णम्—कर्त्तरि लिट्॥ ३३॥

Sanjivani Explained—(१) "ङ्यापो संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्"—[The ई or आ of a feminine word is often shortened if the whole word signifies a proper name and occurs in the Vedas] Although 'वैदेहिबन्धु' is not a proper name, yet ई of वैदेही is shortened, because it is a Vedic form and occurs also in secular literature.

Bengali.—এইরূপ কলত্রনিন্দাহেতু গুরু অপকীর্ত্তি দ্বারা আহত বৈদেহীবল্লভের হৃদয়, অযোঘন (হাতুড়ী) (তাড়িত বহ্নি) সন্তপ্ত লৌহের ন্যায়, বিদীর্ণ হইয়াছিল। ৩৩।

English rendering.—Thus smitten by the reverse of fame, which became unbearable on account of the scandal regarding his wife, the heart of the husband of Vaidehi broke like a heated (piece of) iron, under the stroke of hammer. (33.)

Grammatical notes, &c., &c.

Samasa.—(१) कलं, वीर्य्यं त्रायते, रक्षतीति कलत्रम् (उपपद) तस्य निन्दा कलत्रनिन्दा (षष्ठीतत्) तया गुरु कलत्रनिन्दागुरु (तृतीयातत्) तेन (2) कीर्त्तेः विपर्य्यय कीर्त्तिविपर्य्यय (षष्ठीतत्) तेन (3) अयः हन्यते अनेन इति अयोघन (उपपद) तेन (4) वैदेह्याः बन्धु वैदेहिबन्धु (षष्ठीतत्) तस्य—ई of वैदेही is shortened by the rule—"ङ्यापो संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्"—(*V.* Sanji. Exp)।

Case-ending.—(१) कीर्त्तिविपर्य्ययेण—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया 'अभ्याहतम्' इत्यस्य (2) कलत्रनिन्दागुरुणा—Adjective of कीर्त्तिविपर्य्ययेण which is उद्देश्य and उपमेयपद having for its विधेय and उपमानपद, अयोघनेन (3) अभ्याहतम् qualifies both हृदयम् and अयः (4) अभितप्तम् qualifies अयः which is विधेय and उपमानपद having for its उद्देश्य and उपमेयपद, हृदयम् which is nominative of विदद्रे (5) एवम्—अव्यय, क्रियाविशेषणम् (6) वैदेहिबन्धोः—शेषे षष्ठी 'हृदयम्' इत्यनेन सम्बन्धः ।

Derivation.—(१) कलत्रम्—कल + त्रै + क (कर्त्तरि) or गड् +

अवन् (औणादिक) ग changes into क and ऋ is substituted for ङ (2) अभ्याहतम—अभि + आ + हन् + क्त (कर्मणि) (3) निन्दा—निन्द् + अ (भावे) (4) कीर्त्ति —कृत् + क्तिन् (5) विपर्ययेण—वि + परि + इ + अच् (3rd c. s) (6) अयोघनेन—अयस् + हन् + अप् (करणे 3rd c s.) (7) अय.—इ or अय् + असुन् (औणादिक) (8) विददे—वि + दृ + लिट्—ए (कर्त्तरि)—Mallinātha The root दृ holds परस्मैपदीय form, but sometimes it is used as आत्मनेपदी, e. g. "न विदीर्य्ये कठिना खलु स्त्रिय"—कुमारसम्भवम्। "न विदीर्य्ये सहस्रधाहम्"—उत्तरचरितम्। There is no objection if विददे be used in कर्मकर्तृवाच्य।

Conjugation.—(1) दृ (to break) दीर्यति (लट्) ददार, ददरुः, ददरुः (लिट्) अदारीत् (लुङ्) दरिता, दरीता (लुट्) दरीष्यति, दरिष्यति, (लृट्) दारयति (णिच्-लट्) अददरत् (णिच्-लुङ्) दीर्ण (क्त.)।

Change of voice.—..... अभ्याहतेन .. हृदयेन ..अभितप्तेन अयसा...... ।

Force of किल is सम्भावना—"किल दुःखागमात्किन्यक्तरत्नसंभाव्यचेत्वलोकेषु" —रा० र० म० ।

Simile.—Here कीर्त्तिविपर्यय is compared to अयोघन, हृदय to अयस् and कलत्रनिन्दा to अग्नि which is understood. The common virtue of हृदय and अयस् is विदीर्णता।

Remark.—The scandal regarding his wife proved too much for Rāma who always cared for the good name and fame of the Royal family. His heart broke, like a piece of heated iron under the stroke of hammer.

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे
जायामदोषामुत सन्त्यजामि ।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वा-
दासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

पुस्तक प्रामाण्यम्—उपेक्षे—उपेक्ष्ये। सन्त्यजामि—मन्त्यजामि (Din.)

Pr rd r.— त्मनिर्वादकथां किम् उपेक्षे ? उत अदो ां जायां सन्त्यजामि ? इति एकपक्षाश्रयविक्लवत्वात् : दोलाचलचित्तवृत्तिः आसीत् ।

l tio by o y o y .—आत्मनिर्वादकथाम् (स्वापवादवार्त्तां) कि उपेक्षे ? (कि नाद्रिये ?); उत (वा) अदोषां (निष्कलङ्कां) र्यां (भार्य्यां) सन्त्यजामि ? (विजहामि ?), इति (एवम्) एकपक्षाश्रयविक्लवत्वात् (तरपक्षावलम्बने कि विमूढत्वात्) : (राम.) दोला चित्तवृत्तिः (दोलेव चञ्चलमानसः) आसीत् (भूत्) ।

b t n .—वारमु देवं स्वपरिवापवादम् आकर्ण्य रामो महतीं चिन्तामापेदे । स्वापवादस्योपेक्षणं वा प्रजार ना सीतायाः परिहार इति चिन्तया कि विमूढः र्थंद्वयसमाकुलः : नयोः एव पक्षः आश्रयणीयः इति निर्द्धारणाय दोलेव चञ्चलचित्तवृत्तिरभूत् ।

jiv ni—किमिति । आत्मनः निर्वादः, अपवादः एव था ताम् [आत्मनिर्वादकथां] [ापवादवार्त्तां] (कि उपे ?) [कि ाद्रिये ?] (त) [अथवा] (अदोषां) साध्वीं (जायां) [र्य्यां] (सन्त्यजामि ?) [विजहामि ?] उभयत्रापि प्रश्न ट्—(इति) [एवम्] एकपक्षाश्रये, अन्यतरपक्ष-परिग्रहे ; विक्लवत्वात्, रिच्छे त्वात् [एकपक्षाश्रयविक्लवत्वात्] [अन्यतरपक्षा-वलम्बने किंकर्त्तव्यविमूढत्वात्] (:) रामः, दोला इव चला चित्तवृत्तिरस्य : [दो ाव चित्तवृत्तिः] [दोलेव चञ्चल ती त्तिः] (आसीत्) [भूत्] ॥३४॥

jiv i pl i d.—(1) अपरिच्छेतृत्वात्—From his inability to decide which course to adopt.

li.—স্বকীয়াপবাদবার্ত্তাকে উপেক্ষা করি, অথবা নিরপরাধা ভার্য্যাকে পরিহার করি, এই উভয়ের কোন্ পক্ষ অবলম্বন করিবেন, তন্নির্ণয়ে বিমূঢ় হওয়াতে তাঁহার চিত্ত দোলার ন্যায় চঞ্চল হইয়াছিল ।৩৪।

gli h d ri .—"Shall I disregard the slanderous talk affecting yself? Or shall I abandon my innocent wife?" Thus on account of the distraction caused by his desire to adopt (lit. depend on) the one course or the other, he was in a condition of mind rese bling the oscillations of a swin . (4)

r tic l t , &c., & .,

.—(१) आ : निर्वादः लनि र्वादः एव ालनिर्वादकथा (रूपककर्मधा) ताम् (२) अविद्यमानः दोषः यस्याः सा अदोषा or अविद्यमानदोषा (बहु) ताम्—' ादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा ोत्तरपदलोपः'—पा० बा० (3) एकः पक्षः एकपक्ष (धा) तस्य आश्रयः एकपक्षाश्रयः (षष्ठीतत्) तस्मि विक्लवः (सप्तमीतत्) तस्य भावः एकपक्षाश्रयविक्लवत्वम् तस्मात् (4) चित्तस्य वृत्तिः चित्तवृत्तिः (षष्ठीतत्) दोला इव चला दोलाचला (उपमान समासः) "उपमानानि सामान्यवचनैः"—पा० दोलाचला चित्तवृत्तिर्यं दोलाचलचित्तवृत्तिः (बहु) The alternative form is दोलाचलचित्तवृत्तिकः by the rule "शेषाद् विभाषा"—पा० [is the optional ending of a बहुव्रीहि compound when no other ending is enjoined, e. g. महायशाः, महायश :] When any samása-ending is enjoined, the use of is prohibited, as in सुगन्धि, where सु and गन्ध have formed the बहुव्रीहि compound, and 'इ' is the sa ása ending ; here, कप् can not be admitted.

C - di .—(१) एकपक्षाश्रयविक्लवत्वात्—हेतौ पञ्च मी (२) दोला चित्तवृत्तिः qualifies : which refers to Rá a (3) इति—अव्ययम्, क्रियाविशेषणम् ।

D riv ti .—(१) निर्वादः—निर् + वद् + घञ् (भावे) (२) आत्मन्—अत् + मिन् (औणादि .) अतेर्वृ वि : (3) ा— (चुरादिः) + अङ् (4) उपेक्ष्य—उप + ईक्ष् + ट—ए (5) जायाम्—जन् + (औणादि :, 2nd c. s.)—"पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । त ाया जाया भवति यदस्यां जायते पु :"—Here (in this world) the husband enters as an embryo into the womb of his wife who thus beco es the mother : Newly embodied, he takes his birth on the tenth month. The wife is called जाया (one in whom another is born) ; becau the husband is reborn in her (as the child). (6) त्यागानि — म् + + —मि (7) :— + श्रि + (भावे) (8) विक्लव—वि + क्लव् + =विक्लवः तस्य भाव विक्लवत्वम् । (5th c. s.) (9) आसीत्—अस् + लङ्—तिप् (१०) दोला—दुल् (चुरादिः) + + टाप्

"दो प्रेङ्ख: पुमान् प्रेङ्खा स्त्रि" "चिरस्थिरोइगी"—रत्नकोष: (II) वि म्—वित् + क्त: (भावे) ।

Conju ti .—(I) ईक्ष् (to see) ईक्षते (लट्) ईक्षाञ्च, ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव (लिट्) ईक्षिता ( ) ईक्षिष्यते (लृट्) ऐक्षिष्ट, ऐक्षिषाताम्, ऐक्षिषत (लुङ्) ईक्षयति (णि - ट्) ऐचिक्षत् (णिच्-लुङ्) ईक्षित: (:) (2) (to abandon) त्यजति (ट्) त्याज, तत्यजिथ त , (लिट्) ा (लुट्) त्यक्ष्यति (ट्) त्याक्षीत्, म्, त्यक्षु: (लुङ्) त्या यति (णिच्- ट्) अतित्यजत् (णिच्- :) : (:)

Ch f v i .—आत्मनिर्वाद ...उपेक्ष्यते ?......अदोषा जाया सन्त्यज्यते ?......तेन दोलाचलचित्त तिना अभूयत ।

उ is used in the sense of विकल्प (alternative)—"उताहो विकल्पयो:"—अ० ।

वि म्—प्रश्ने ।

In the sense of प्रश्न (question) लोट् or विधिलिङ् is used, but in the text we find लट् in उपेक्ष्ये and सन्त्यजामि । However लोट् or विधिलिङ् is preferable to । Therefore, the reading of the text should be according to Dinakara उपे and न्त्यजानि । "विधिनिम रणीष्ट अप्रार्थ षु लि "—पा० ।

rk.—Ráma was in a fix and did not know what to do. Now he thought that he should disre ard the slanderous talk of the citizens; again he thought that he ought not to disregard it but abandon his wife for the sake of the good name of his family. Though he was of ind to adopt one of these courses, he was unable to come to any decision. This condition of Rá a's mind is co pared by the poet to the oscillations of a swing.

निश्चि ा वि ह्नि वाच्यं
त्या ग: परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
रि स्वदे किमुतेन्द्रियार्थाद्
ोधनानां हि ो गरीय: ॥ ३५ ।

Pr rd r.—(वि) च वाच्यम् नन्यनिवृत्ति निश्चि पत्न्याः त्यागे परिमाष्टुम् ऐच्छत्, हि य ोधना ां य : देहात् पि गरीयः, इन्द्रियार्थात् वि मुत ? Mallinátha places 'य :' before 'गरीयः' ।

pl ti by u f y y .—किञ्च, वाच्यम् (अपवादम्) नन्यनिवृत्ति (उपायान्तरेणाशक्यविरति) निश्चित्य (स्थिरी) प ाः (भार्य्यायाः) त्यागेन (परिहारेण) परिमाष्टुं (क्षा यितुं, निराकर्तुम्) ऐच्छत् (अभिलषितवान्), हि (यत.) यशोधनानां (वि) पुं ां : (ख्यातिः) स्वदेहात् अपि (स्वशरीरादपि) गरीयः (गुरुतरम्), इन्द्रियार्थात् (वन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयात्) किमुत (गरीय इति किमु व म्) ।

ub t nc .—सुदीर्घं का रक्षोगृहेऽवस्थानात् सीतायाश्चरित्रे दोषः सम नि, दूषितचरित्रा सा पुनः राज्ञा गृहे रक्ष्यते इति रामस्य पश्चादनुचितं ति ति पौरा वदन्ति। वैदेह्या गृहेऽवस्थानात् मे निर्मलयशसि कलङ्कः स तः—तं ङ्कं परिमाष्टुंमुपायान्तरं पश्यामि सीतापरित्यागं विना—इति नि श्चि रा : भार्य्यापरिहारे स्वचरित्रापवादं निराकर्तुंमभिललाष। यशोधनाः रीरव्ययेनापि मूलमलयञ्च : परिपालयन्ति, वन्दनवनितादिभोग्यव ूनि परि त्यीति किमु वक्तव्यम्। ते ोरक्षणाय देहं वनितादिभोग्यवस्तूनि तृणाय न्यन्ते।

njiv ni.—निनि ेति। किं (च), (वाच्यम्) अपवादम्, नाभि त्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्ति यं तत् (अनन्यनिवृत्ति) [उपायान्तरेणाविरति] (निश्चित्य) [स्थिरीकृत्य] (पत्न्याः) [भार्य्यायाः] (त्यागेन) [परिहारेण] (परिमाष्टुं) परिहर्तुम् (ऐच्छत्) [अभि]— (हि) [यतः] (ोधनानां) वि नां पुं (देहादपि) रीरादपि (:) [ख्यातिः] (गरीयः) गुरुतरम् (इन्द्रियार्थात्) स्रक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयात् गरीय इति (किमुत) व —"पञ्चमी वि " (२।३।४२। पा०) इत्यत्रापि पञ्चमी—सीता चेन्द्रियार्थ एव ॥ ३५ ॥

njiv i l i d:—(1) "पञ्चमीविभक्ते"—[When two different classes are co pared and one is sin led out in consequence of its superiority over the other as regards the com on qualities, पञ्चमी is added to the word standing for the other cla whence the one is sin led out.]

n li.—এই অপবাদ অন্যোপায়ে নিবৃত্ত হইবার নহে, ইহা স্থির

করিয়া (তিনি) পত্নীত্যাগ দ্বারা উহা নিরাকৃত করিবার জন্য অভিলাষ করিযাছিলেন। যশঃই যাঁহাদিগের ধন, তাঁহাদিগেব যশঃ স্বদেহ হইতেও গুরুতর—ভোগ্যবস্তুর কথা দূরে থাকুক। ৩৫।

li h nd rin .—Concluding that the infamy is not to be stopped by any other means, he desired to wipe it off by the abandonment of his wife. Verily, the good name (fame) of those persons who prize it as wealth, is more precious than their own body, not to speak of the objects of their sensuous enjoyment. (35.)

ti l te , ., & .

.—(१) अन्ये निवृत्तिर्यस्य तत् अन्यनिवृत्ति (बहु) न न्यनिवृत्ति नन्यनिवृत्ति (नञ्तत्) (२) स्व देहः स्वदेहः (षष्ठीतत्) त तत् (3) इन्द्रियाणाम् : इन्द्रिया : (षष्ठीतत्) तस्मात् (4) य एव धनं येषां ते य गोधनाः (बहु) तेषाम्।

C - di .—(१)अनन्यनिवृत्ति qualifies वाच्यम् which is the object of परिमार्ष्टुम् (2) पत्न्या.—कृद्योगे कर्मणि षष्ठी—घञ् is a कृत् affix which is added to the root of त्य। पत्नीम् त्यजति, पत्न्याः ग:—" , र्मणोः ति"—पा० (3) त्यागे —करणे तृतीया (4) देहात् and इन्द्रियार्थात्—"पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी (V Sanji. Exp.) (5) यशोधनानाम्—शेषे षष्ठी 'यशः' इत्यने सम्बन्धः (6) रीयः qualifies यशः।

Di t in .—(१) —" : रे विषये वित्तकारणवस्तुषु। भिधेये शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने" ॥ (वि०)

riv ti .—(१) निश्चित्य—नि र् + चि + ल्यप्। तुक् (त्) comes after the short vowel of the root by the rule—" स्व पिति कृति तुक्"—पा० (२) वाच्यम्— or वच् + ण्यत् (भावे) (3) त्यागेन — + ञ् (भावे, 3rd c. s.) (4) परिमार्ष्टुम्—परि + मृज् + तुमुन् (5) ऐच्छत्—इष् + -दिप् (6), गरीयः—गुरु + ईयसुन्— रीयस् is an adjective word and is declined like यस् in all the enders. (७) यशस्— + असुन् (औणादिकः), अश्नुते, आप्नोतीति ।

C njug ti n.—(१) मृज् (to clean) मार्ष्टि, मृष्टः, ... र्जन्ति, मार्जन्ति (... ट्) अमार्ट्, ... ष्टाम्, अमृजन्, अमार्जन् (लङ्) ममार्ज, ... , ममार्जतुः, ममार्जिथ, ममार्ष्ठ (लिट्) मार्जिता, मार्ष्टा (लुट्) मार्जिष्यति, मार्क्ष्यति (लृट्) ... र्तीत्, अमार्जीत्, अमार्जिष्टाम्, अमार्ष्टाम्, अमार्जिषुः, अमार्क्षुः (लुङ्) मृष्टः (क्तः)।

Ch n f v i e.—. (ते) ऐष्यत, ... गरीयसा (भूयते).... . ।

किमुत means how much ore. "किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते"—वि० ।

R rk.—Ráma concluded that when the slanderous tale was being talked about by the people, it would not stop unless and until Sitá was abandoned by him. So he decided to adopt this course. Men who prize their good name above all things do not mind giving up their own lives for its sake, not to speak of the objects of enjoyment like wife, garland of flowers &c.

स संनिपात्यावरजान् हतौजा-
स्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान्।
कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्॥ ३६॥

मूलस्य पाठान्तरम्—हतौजाः—महौजाः। पुनश्च—पुरा च (Nand.)

Pr rd r.—हतौजाः सः तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् अवरजान् सन्निपात्य आत्माश्रयं कौलीनं तेभ्यः आचचक्षे, पुनः इदं वाक्यम् उवाच ।

xpl n ti n by u f y y .—हतौजाः (निस्तेजाः) सः (रामः) तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् (तस्य रामस्य विकारदर्शनेन निरानन्दान्) अवरजान् (अनुजान्) सन्निपात्य (...) आत्माश्रयं (स्वविषयं) कौलीनं (निन्दां) तेभ्यः (अनुजेभ्यः) आचचक्षे (...), पुनः (भूयः) इदं (वक्ष्यमाणं) वाक्यम् (वचनम्) उवाच (...)।

ub t n ৩.—अपवादश्रवणेन रामः वि ेजा भूत्— द ि विकारं वि ोक्य तदनुजा निरानन्दा जाताः । रामस्तान् ह्य स्वापवाद-विषयं सर्वं ते : वर्णितवान्, पुनर्व माणं वचनञ्च वक्तुमारेभे ।

iv i.— इति । (हतौजाः) निस्ते : सः (रामः) तस्य राम विक्रियाद नेन लुप्तहर्षान् [तद्विक्रियादर्शनलुप्तह न्] [स्य रामस्य विकारद नेन निरानन्दान्] (अवरजान्) [ान्] (सन्निपात्य) कृ थ (थं) विषय (ौलीनं) निन्दां (तेभ्यः) [अनुजेभ्यः] (ाचचक्षे) [कथयामास], (पुनः) [भूयः] (इदं) [वक्ष्यमाणं] (वाक्यम्) [नम्] (उवाच च) [जगाद] ॥ ३६ ॥

li.—নিস্তেজাঃ রাম তদীয় বিকার দর্শনে নিরানন্দ অনুজগণকে সমবেত করিয়া স্বকীয় অপবাদবিষয় তাঁহাদিগকে বলিয়াছিলেন,—(অনন্তর) পুনবায় এই বাক্য বলিতে আরম্ভ করিয়াছিলেন। ৩৬।

li h r nd ring.—Having called together his younger brothers who lost their cheerfulness at seeing a change in him, he, with spirits depressed, communicated to them the slander concerning himself, and told them also the following words. (36.)

Gr m ti. l n t , & ., &c.

.—(1) अवरस्मिन् काले जाताः वरजाः (उपपद) तान् (2) हतम् ो : यस्य हतौजाः (बहु) The alternative form is हतौजस्कः—"शेषाद् विभाषा"—पा॰ (3) तस्य विक्रिया तद्विक्रिया (षष्ठीतत्) तस्याः दर्शनं तद्विक्रियादर्शनम् (षष्ठीतत्) मः हर्षः येषां ते ुप्तहर्षाः (बहु) तद्विक्रियाद नेन ुप्तहर्षाः द्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षाः (तृतीयातत्) तान् (4) आत्मा यो यस्य तत् आत्मा यम् (बहु) ।

C e- di .—(1) तद्विक्रिया.... लुप्तान् qualifies वर ान् which is the object of सन्निपा ( ) हतौजाः qualifies सः which refers to Rā a. (3) आत्माश्रयम् qualifies कौलीनम् (4) तेभ्यः—कथनार्थधा योगे चतुर्थी ।

" ादा चतुर्थीस्यात् दर्शने कथनेऽपि च ।
ादायकरणे योगे मी िद्धयते" ॥

(Sumati, one of the commentators of Raghuvamśam)

[Some say that when the opening of the mouth, seeing or speaking is meant, a word admits चतुर्थी and that in alliance with the word आदाय, its करण or instrumental admits सप्तमी optionally.]

Different meanings.—(1) कौलीन—"कौलीनं पशुभियुद्धे कुलीनत्वापवादयोः"—धरणि।

Derivation.—(1) कौलीनम्—कुलादागतमिति कुल + खञ्—कुलीनस्य भाव कर्म वेति कुलीन + अण्—युवादित्वात्—Bhánuji. (2) सन्निपात्य—सम् + नि + पत् + णिच् + ल्यप् (3) अवरजान्—अवरे + जन् + ड (कर्त्तरि, भूते, 2nd c. p) (4) विक्रिया—वि + कृ + श + टाप् (5) आश्रय—आ + श्रि + अच् (भावे) (6) आचचक्षे—आ + चक्ष् + लिट्—ए—The alternative forms are in लिट्—चख्यौ, चक्शौ, चख्ये and चक्शे। (7) वाक्यम—ब्रू or वच् + ण्यत् (कर्मणि) The alternative form is वाच्यम्। वाक्य means a collection of words in syntactical order, otherwise the form should be वाच्यम्।

Conjugation.—(1) चक्ष् ((to speak) चष्टे, चक्षाते, चक्षते (लट्) चचक्षे, चख्यौ, चक्शौ, चख्ये, चक्शे (लिट्) ख्यास्यति—ते। क्शास्यति—ते (लृट्) ख्याता, क्शाता (लुट्) अख्यत्, अक्शासीत्, अख्यत, अक्शास्त (लुङ्) ख्यापयति (णिच्-लट्) अचिख्यपत् (णिच्-लुङ्) ख्यात. (क्त)।

Change of voice.—इतीजसा तेन ऊचे. ।

Remark.—Ráma's heart was depressed and a change was visible on his countenance. His younger brothers, who were called together, lost their cheerfulness at the sight of this change. Ráma told them everything about the slander concerning himself and addressed them the following words.

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूते-
रुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम्।

सः सदाचारशुचेः कलङ्कः
पयोदवातादिव दर्पं ॥ ३७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—रविप्रसूतेः—मनुप्रसूतेः (He.) पयोदवातात्—पयोदवाह्यात् (Nand.)।

Pr ord r.—रविप्रसूते· राजर्षिवं सदाचारशुचेः मत्तः, दर्पणस्य पयोदवातात् इव, कीदृ : य ङ्कः उपरि तः पश्यत ।

x l n ti by u f yn y :—रविप्रसूतेः (सूर्य्यादुद्भवस्य) रा र्षिवं (इच्वाकुकु) सदाचार चेः (सद्‌वृत्तशुद्धात्) : (तृसकाशात्) दर्पणस्य (र) पयोदवातादिव (साम्भःकणमेघसमीरादिव), कीदृशः (कि तः) यम् (एषः) कलङ्कः (लोकापवादः) उपरि तः (घटितः) इति, पश्यत (आलोकयत)।

ub t nce.—सूर्य्यप्रभवोऽयमिच्वा वं : आजन्मपरिशुद्धः— दाचित् केनापि कारणेनापि न् गोत्रे किमपि मालिन्यं तम् । यथा सजलमेघवाताद-तिस्वच्छदर्पणतले मालिन्यमुपजायते, तथा सदाचारशुद्धादपि दुर्भाग्यात् कुलापसदाम्मत्तः विरपूते चिरनि ऽपि न् सूर्य्यवंशे इदमपवादमालिन्य पदं लेभे । अयन्यं मां धिगिति ।

njivani.—राजर्षीति । रवेः प्रसूतिः, जन्म यस्य [रविप्रसूतेः] [सूर्य्यप्रभवस्य] (राजर्षिवंशस्य) [इच्वाकुगोत्रस्य] (सदाचारशुचेः) सद्वृत्तशुद्धात् (:) तृसकाशात्, (दर्पणस्य) [मुकुरस्य] (पयोदवातात् इव) साम्भःकणात् इ :(कीदृ :) [किम्भूतः] (अयम्) [एषः] (कलङ्कः) [लोकापवादः] (उपरि तः) प्राप्तः, (प त) [अवलोकयत] ॥ ३७ ॥

eng li.—মেঘবাত হইতে দর্পণের যেরূপ মলিনিমা উৎপন্ন হয়, তদ্রূপ সদাচারশুদ্ধ আমা হইতে সূর্য্যপ্রভব রাজর্ষিবংশের কীদৃশ এই কলঙ্ক উপস্থিত হইয়াছে, (তোমরা) অবলোকন কর । ৩৭ ।

li h r nd in .—Look here, what a stain on the family of the Royal sages, sprung from the sun, has been caused by me who are pure by the observance of the rules of good conduct, like a stain caused on a ırror by the wind, laden with watery vapours. (37.)

r tic l t , &c., &c.

.—(१) राजा सन् ऋषिः राजर्षिः (शाक अमयवत् कर्मधा) त मनोः वं ; राजर्षिवंशः (षष्ठीतत्) तस्य (2) रवेः प्रसूतिः, जन्म यस्य रविप्रसूतिः (बहु) त (3) न् आचारः सदाचारः (धा) ते शुचिः सदाचारशुचिः (तृतीयातत्) त ात् (4) पयः ददतीति पयोदाः (उपपद) तेषां वातः पयोदवातः (ष ीतत्) तस्मात्।

C - di .—(१) राजर्षिवंशस्य—This is उद्देश्य and उपमेयपद having for its विधेय and उपमानपद, दर्प —शे षष्ठी 'कलङ्कः' इत्य न न्वयः (2) तः—This is उद्देश्य and उपमेयपद havin for its विधेय and पमानपद, पयोदवातात्—अपादाने पञ्चमी (3) सदाचारशुचेः qualifies तः (4) रविप्रसूतेः qualifies राजर्षिवं (5) यम् and कीट : qualify लङ्कः।

D riv ti .—(१) रविः—रु + इ (औ ादि :) (2) प्रसूतिः—प्र + सू + क्तिन् (भावे) (3) कीट :—कि म् + इष् + ड्—किम् changes into की (4) मत्तः— मद् + तसिल् in the 5th case. In the singular number द् changes into मद्, but in the dual and plural numbers, the forms are अ त: (5) पयोदः—पयस् + दा + क. (कर्त्तरि) (6) वातः—वा + क्तः (कर्त्तरि) (7) दर्पणः—दृप् + णिच् + ल्यु (र्त्तरि)—नन्द्यादित्वात्—Bhánuji. (8) उपरि तः—उप + ा + क्तः (कर्त्तरि)।

C jug ti .—(१) ा—(*V.* X, 3.)।

Ch g f v ic .—. . . .कीटस्रेन, अनेन कलङ्कः उपरि तं (यु ाभिः) दृश्यताम्।

दाचार चेः मत्तः—Mallinátha has made the epithet सदाचारशुचे· qualify तः, and not राजर्षिवंशस्य which has the 6th case-ending, and we have followed him in our explanation of the Śloka. Ráma means to say that though he is pure in his conduct, yet a stain has been caused by him on the family of the Royal sages, sprung fro the sun. This is no doubt, a

matter for surprise, but nevertheless it is true. Such an explanation adds considerable force to the words of Ráma, and his expression of regret. We, therefore, think that Mallinátha is right in making the epithet qualify मत्तः and not राजर्षिवंशस्य ।

i ile.—राजर्षिवंशस्य is compared to दर्पणस्य, and मत्तः to पयोदवातात् । Their common virtue is मालिन्य ।

Co par Uttara Charitam—"यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः ा शुद्धं चरितम् । मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन् हन्त धिङ् मामधन्यम्" ॥

em rk.—Ráma says that pure as he is in his conduct, he has causesd a stain on the family of the Royal sages sprung from the sun. If he were a vicious man, such a stain would have been possible, but notwithstanding his pure conduct, the stain has been caused by him, and the more is the pity.

पौरेषु सोऽहं ॱ्ॱलीभवन्त-
मपां तरङ्गेष्विव तैलविन्दुम् ।
ोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे
आलानिकं ाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

मूलस्थ पाठो रम्—बहुलीभवन्तम्—विपुलीभवन्तम् (Nand.) स्थाणुम्—स्तम्भम् (Vijay. Din. Chá.) ।

Pr rder.—सः अहम् अपां तरङ्गे तैलविन्दुम् इव पौरेषु बहुलीभवन्तं तत्पूर्वम् अवर्णम्, द्विपेन्द्रः आलानिकं स्थाणुम् इव, ोढुं न ईशे ।

E pl nation by us f synonym :—सः अहं (पवित्रे सूर्यवंशे कलङ्कस्य मूलमहम्) अपां (जलानां) तरङ्गेषु (वीचिमालासु) तैलविन्दुम् इव (तैलविप्रुषमिव) पौरेषु (पुरवासिषु) बहुलीभवन्तं (प्रसरन्तं) तत्पूर्वं (नवावतारम्) अवर्णम् (अपवादं) द्विपेन्द्रः (करिराजः) आलानिकं स्था म् इव (बन्ध स्तम्भमिव) ोढुं (मर्षितुं) न ईशे (न शक्नोमि) ।

ubst nce.—यथा तैलस्यैकविन्दुः जले निपतितः तरङ्गपरम्परया

शत्रै जलाशयमम्बुनि, तथा मे राजस्त्वेकांशे समुदितोऽयं जनापवादः क्रमेण लोक-परम्परया राजस्य सर्वेषु स्थलेषु प्रसरतामवाप—निर्म्मले आजन्मशुद्धे सूर्य्यकुले मयायमपवादः प्रथमम् अवतारितः। द्विपेन्द्रः यथा बन्धनस्तम्भं न सहते तथा अहमपि ईदृशं नवावतारमपवादं कथमपि सोढुं न शक्नोमि—यथेदमस्मत्कुलं कौलीनं निवर्त्तते, तदर्थं कोऽप्युपायस्त्वया करणीय इति।

anjivani.—पौरेष्विति। (सः अहं) [पवित्रे सूर्य्यवंशे लङ्का-रोपणस्य मूलमहम्] (अपां) [जलानां] (तरङ्गेषु) [वीचिमालासु] (तैल-बिन्दुम् इव) [तैलविप्रुषमिव], (पौरेषु) [पुरवासिषु] (बहुलीभवन्तं) प्रसरन्तं, स एव पूर्वः यस्य स तं (तत्पूर्वं) [नवावतारम्] (अवर्णम्) अपवादम्—"अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्"—इत्यमरः—(द्विपेन्द्रः) [करिराजः] आलानमेव (आलानिकं) [बन्धनं] विनयादित्वात् स्वार्थे ठञ्—अथवा आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य इत्यालानिकम्—[बन्धनकारणम्] "प्रयोजनम्" (५।१।१०९। पा०) इति ठञ्—(स्थाणुं) स्तम्भम् (इव)—चूतवृक्ष इतिवत् सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम्—(सोढुं) [मर्षितुं] (न ईशे) न शक्नोमि॥ ३८॥

anijvani Explained.—(1) "चूतवृक्ष इतिवत्.........द्रष्टव्यम्"—स्थाणु and आलानिक convey nearly the same sense. It might, therefore, be argued that there is a fault of repetition in the Śloka. But Mallinátha says that there is no such fault, and cites the instance of चूतवृक्ष। The word चूत by itself means a mango tree, yet the word वृक्ष (or tree) has been added to it. He means to say that the word वृक्ष is a generic and the word चूत is a specific term. From among the class of trees, only one (चूत) is singled out to denote a particular species. So स्थाणु is a generic word, meaning a post; but आलानिक is a specific word, meaning a particular kind of post, used for a particular purpose. Therefore, he says that there is no fault of repetition in the Śloka.

(2) 'अवर्णाक्षेप...अपवादवत्'—अवर्ण, आक्षेप निर्वाद, परीवाद and अपवाद are synonymous words meaning censure.

(3) "प्रयोजनम्'—Words admit ठञ्, when a sense of necessity is intended to be conveyed.

সেই (পবিত্র সূর্য্যবংশে কলঙ্কারোপণের মূল) আমি সলিলতরঙ্গে তৈলবিন্দুর ন্যায় পৌরগণমধ্যে প্রসারিত নবীন অপবাদ, করিরাজের বন্ধনস্তম্ভের ন্যায় সহ্য করিতে সমর্থ হইতেছি না। ৩৮।

English rendering.—Such as I am unable to endure the infamy, the first of its kind, which is being diffused among the people like a drop of oil on the waves of water, as the king of elephants is unable to endure the post by which he is secured. (38.)

Gr m tic l n t , ., c.

ma .—(1) तैलस्य विन्दुः तैलविन्दुः (षष्ठीतत्) तम् (2) एव पूर्वः यस्य स तत्पूर्वः (बहु) तम् (3) वर्णः, स्तुति., न वर्णः वर्णः (नञ्तत्) तम् (4) द्वाभ्यां, मुखशुण्डाभ्यां पिवन्ति मिति द्विपाः (उपपद) ते इन्द्रः द्विपेन्द्रः (सप्तमीतत्)।

C - nding.—(1) पौरेषु— भिव्यापकाधिकर सप्तमी— This is उद्देश्य and उपमेयपद, having for its विधेय and उपमानपद, तरङ्गेषु—अभिव्यापकाधिकर सप्तमी (2) तैलविन्दुम्—This is विधेय and उपमानकर्म, having for its उद्देश्य and उपमेयकर्म, अवर्णम् (3) स्थाणुम्— This is also विधेय and उपमानकर्म, having for its उद्देश्य and उपमेयकर्म, अवर्णम् (4) अहम्—This is उद्देश्य and उपमेयकर्त्ता having for its विधेय and उपमानकर्त्ता, द्विपेन्द्रः (5) बहुलीभव म् qualifies both तैलविन्दुम् and अवर्णम् (6) तत्पूर्वम् qualifies अवर्णम् (7) आलानिकम् qualifies स्थाणुम् (8) पाम्—शेषे षष्ठी 'तरङ्ग' इत्यनेन सम्बन्धः (9) सः qualifies अहम् which is the nominative of the finite verb ईशे।

Diff r nt ing .—(1) स्थाणु—" स्थाणुः कीले हरे पुमान्। अस्त्री ध्रुवे" (मे०)।

Deriv tio .—(1) पौरेषु—पुर + अण् (7th c. p.) (2) बहुलीभवन्तम्—बहुल + भू + तृ (2nd c. s.) अभूततद्भावे च्विः (3) तरङ्ग —तॄ + अङ्गच् (औणादिः, 7th c. p.) (4) तै —तिल + अण् (5) ोढुम् सह् + तुन्—The alternative form is सहितुम् (6) ईशे—ईश् + ट

—ए (7) आलानि म्—आ + ली + ल्युट् (अधिकरणे) = आ नम्—ली changes into र by the rule—"विभाषा लीयते"—पा०—आलान् + ठञ् (तस्येदमित्यर्थे) "प्रयोजनम्" (*V.* Sanji. Exp.) (8) स्थाणुम्—स्था + णु: (औणादिक:, 2nd c. s.) (9) द्विप.—द्वि + पा + क: (कर्तरि)।

C njug tion—(1) ईश् (to lord it over) ईष्टे, ईशाते, ईशते (लट्) ईशाञ्चक्रे, ईशामास, ईशाम्बभूव (लिट्) ऐशिष्ट (लुङ्) ईशिता (लुट्) ईशि ते (लृट्) ईशित: (क्त:)।

Ch n f voic .—तेन मया ते विन्दु: बहुलीभवन् तत्पूर्व: अवर्ण:, द्विपेन्द्रेण आलानिक:, र . ईश्यते। Here, the root ईश् is transitive and means 'to be able'. Here, it is not used in the sense of विनियोग (use). In the latter sense it is used intransitively. So the verbs सोढुम् and ईशे govern the same object. Therefore by the परिभाषा सू —"आख्यातानाख्यातयो:" the object is connected with the principal verb in the passive voice.

i il .—पौर is compared to तरङ्ग, अवर्ण to तैलविन्दु and र and अहम् to द्विपेन्द्र। As तै विन्दु spreads over the water, so अव is spreading out among the citizens. Again as स्थाणु is unbearable to the elephant, to which it as tied, so अव is unbearable to me.

R rk.—Rāma says that the scandal is spreading among the people just as a drop of oil spreads over the waves of water. This has become unbearable to him in the same way as a post to which an elephant is tied, becomes unbearable to the latter.

त पनोदाय फलप्रवृत्ता-
वुपस्थि ताया पि निर्व्यपेक्ष:।
त्यक्ष्यामि वैदे सुतां पुरस्तात्
सुद्रनेमि पितुराज्ञ ॥ ३९ ॥

Prose order.—तस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ उपस्थितायाम् अपि निर्व्यपेक्षः (सन्) वैदेहसुतां, पुरस्तात् पितुः आज्ञया समुद्रनेमिम् इव, त्यक्ष्यामि।

Expl nation by use of synonyms—तस्य (अवर्णस्य) अपनोदाय (परिहाराय) फलप्रवृत्तौ (अपत्योत्पत्तौ) उपस्थितायाम् अपि (संप्राप्तायामपि) निर्व्यपेक्षः (निःस्पृहः सन्) वैदेहसुतां (जानकीं), पुरस्तात् (पूर्वं) पितुः (जनकस्य) आज्ञया (आदेशेन) समुद्रनेमिम् इव (सागरवलयां पृथिवीमिव) त्यक्ष्यामि (परिहास्यामि)।

Substance.—पूर्वं यथाहं पित्राज्ञापरिपालनाय जलधिवलयपरिवेष्टितामिमां पृथ्वीमक्लेशेनैव परित्यज्य वनवासव्रतमवलम्बे, तथा चिरपूतस्य सूर्यकुलस्यास्यापवादस्य विमोचनाय अन्तर्वत्नीमपत्यफलोन्मुखीं विदेहराजदुहितरं सीतामनायासेनैव परिहास्यामि—पत्नीपरित्यागे मे किमपि कष्टं दुःखं वा न भवेत्। प्रकृतिर नाय इन्द्रियार्थभूतायां सीतायां मे कापि स्पृहा नास्ति।

anjivani.—तस्येति। (तस्य) अवर्णस्य (अपनोदाय) [विमोचनाय] (फलप्रवृत्तौ) अपत्योत्पत्तौ (उपस्थितायां) [संप्राप्तायां] सत्याम् (अपि) (निर्व्यपेक्षः) निःस्पृहः सन् (वैदेहसुतां) [विदेहराजनन्दिनीं] (पुरस्तात्) पूर्वं (पितुः) [जनकस्य] (आज्ञया) [निदेशेन] (समुद्रनेमिं) [सागरवलयां] समुद्रः नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः ताम् (इव), (त्यक्ष्यामि) [विहास्यामि] ॥ ३९ ॥

Bengali.—(আমি) পূর্ব্বে পিত্রাজ্ঞায় সমুদ্রবলয়া (পৃথিবীর) ন্যায়, ফলোৎপত্তি সন্নিহিত হইলেও সেই অপবাদের পরিক্ষালনের নিমিত্ত বিদেহরাজনন্দিনীকে পরিত্যাগ করিব। ৩৯।

nglish r nd ri g.—To wipe it (the scandal) off, I, without being affected by any consideration, will abandon the daughter of the lord of Videha, though the birth of a child is close at hand, just as formerly did I forsake the sea-girdled earth at the command of my father. (39.)

G tical te , c., &c.

.—(1) फलस्य प्रवृत्तिः फलप्रवृत्तिः (षष्ठीतत्) तस्याम् (2) विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षा (प्रादिः) निर्गता व्यपेक्षा यस्मात् निर्व्यपेक्षः (बहु) (3) वैदेहस्य सुता वैदेहसुता (षष्ठीतत्) ताम् (4) समुद्रः नेमिर

समुद्रनेमिः (उपमित समासः) समुद्रनेमिः नेमिर्यस्याः सा समुद्रनेमि. (उपमानोत्तरपदलोपी बहु) ताम्—'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च व क्त्व.'—भाष्यम् (*V.* पाकशासनतेजसः, X., 1.) or समुद्रः नेमिर्यस्याः सा समुद्र मिः (बहु) ताम्।

C s - nding.—(1) तस्य—कृद्योगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी—घञ् is a कृत् affix which is added to the root नुद् in अपनोदाय। By the addition of which तस्य gets the 6th case in the place of कर्म। तम् अपनुदति, तस्यापनोदः। "कर्त्तृकर्मणोः कृति"—पा० (2) अपनोदाय—"तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी—तम् अपनोत्तुमित्यर्थः (3) फ प्रवृत्तौ—भावाधिकरणे सप्तमी—"यस्य च भावेन भावलक्षणम्"—पा०(4) निर्व्यपेक्षः qualifies अहम् which is understood (5) पुरस्तात्—अव्ययम्, क्रियाविशेषणम् (6) वैदेहसुताम्—उद्देश्योपनेयकर्म having for its विधेयोपमानकर्म, सुद्रनेमिम् (7) पितुः—कृद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी (8) ज्ञया—हेतौ तृतीया।

D rivation—(1) अपनोदाय—अप + नुद् + घञ् (भावे, 4th c. s.) (2) त्यक्ष्यामि—त्यज् + लृट्—स्यामि (3) वैदेहः—विदेहानाम् राजा इति विदेह + अञ् (4) पुरस्तात्—पूर्व + अस्ताति—पूर्व changes into पुर (5) समद्रः—(*V.* XIII., 11.) (6) नेमिः—णी + मिः (औणादि :) The word नेमि is feminine. नेमि means the edge of a wheel. Here समुद्र is the edge of the earth which is like a wheel. (7) आज्ञा—आ + ज्ञा + अङ्।

Conjug tio .—(1) —(*V.* Sl. 34.)।

Ch ng of v ic .—......निर्व्यपेक्षे (मया) वैदेहसुता,.. .. समुद्रनेमिः ..त्यक्ष्यते।

Rəmark.—Ráma says that he is determined to abandon Sitá (though she is shortly expected to be a mother) with a view to wipe off the scandal, just as he forsook the earth long ago at the co and of his father.

अवैमि चैनामनघेति कि न्तु
लोकापवादो बलवान् मतो मे।
छाया हि भूमेः शशिनो मल -
मारोपिता ञ्डिमतः जाभि :॥ ० ॥

मूल पाठान्तरम्—लोकापवादः—लो प्रवादः (Nand.) लेनारोपिता —म ˋ निरूपिता (He. Chá. Va. Su.) ।

Pro rd r.—एनाम् अनघा इति अवैमि च, किन्तु लोकापवादः मे बलवान् मतः । हि प्रजाभिः भूमेः छाया शुचि मतः शशि : ˋन आरोपिता । Mallinátha places 'मे' before 'लोकापवादः' ।

xpl ti by us f y o y s:—एनां (सीताम्) अ घा (निष्पापा) इति अवैमि च (जानामि च), किन्तु (परं) लोकापवादः (लोकगर्हणा) मे (मम) ब वान् (गुरुतरः) मतः (विचारितः) हि (यतः) प्रजाभिः (लोकैः) भूमेः (पृथिव्याः) छाया (प्रतिबिम्बं) शुचि मतः (निर्मलस्य) शि : (चन्द्रस्य) मलत्वेन (कलङ्कत्वे) आरोपिता (कल्पिता) ।

ubst ce.—जानकी निष्पापा, पतिव्रतानामग्रगण्या च इत्यहं सम्य मि, किन्तु पौरास्तस्याः निर्मलचरित्रे दोषमारोपयन्ति रक्षोगृहावस्थानात् । तेषां ब मननमपि मया वेधा तच्चित्तरञ्जनं विधेयमिति लोकापवादो मया बलवान् न्यते, मपि लोपेक्षणीय इति । दृष्टान्तो ह्यत्र निर्मले शशिनि निपतितां पृथि च्छायां लोकाः तत्त्वमनवगच्छन्तः चन्द्रस्य कलङ्क इति घोषयन्ति—तेनैतद्- विषय याथार्थ्यं विलुप्तं जातम्—चन्द्रमसि निपतिता भूच्छाया तस्य महापाप- जनित ङ्करेखा इति जनानां प्रतीतिः ।

njiv i.—ननु सर्वथा साध्वी त्याज्या इत्याह, अवैमीति । (एनां) सीताम् (अनघा) साध्वी (इति च अवैमि) [जानामि,] (किन्तु) [परं] (मे) मम (लोकापवादः) [लोकगर्हणा] (बलवान्) [गुरुतरः] (मतः) [विचारितः]—कुतः ? (हि) यस्मात् (प्रजाभिः) [लोकैः] (भूमेः) [पृथिव्याः] (छाया) प्रतिबिम्बं (शुद्धिमतः) निर्मलस्य (शशिनः) [चन्द्रमसः] (लत्वेन) ङ्कत्वे (आरोपिता) [ल्पिता] अतो लोकापवाद एव बलवान् इ : ॥४०॥

li.—ইঁহাকে (আমি) নিষ্পাপা বলিয়া জানি, কিন্তু লোক- নিন্দাকে আমি বলবতী জ্ঞান করিয়া থাকি—যেহেতু জনগণ পৃথিবীর ছায়াকে নির্মল চন্দ্রের কলঙ্করূপে আরোপ করিয়াছে। ৪০।

li h d i .—I know her to be sinless ; but public reproach is, to my mind, (very) powerful ; for the shadow of the earth has been declared by people to be a sta on the pure oon. (40.)

Gr m ti l ot s, &c., c.

.—(1) अविद्यमानम् घ यस्या: सा अनघा or विद्यमानाघा (बहु) 'प्रादि ग्रो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोप:'—पा० वा० (2) लोका म् अपवाद: ोकापवाद: (षष्ठीतत्) ।

C - nding.—(1) अनघा—'इति' योगे प्रथमा (2) मे—वर्त्तमानविहित 'क्त' प्रत्ययान्त 'मत:' योगे कर्त्तरि षष्ठी "क्तस्य च वर्त्तमाने"—पा० [In alliance with the words formed by the affix क्त when used in the present tense, कर्त्ता takes the 6th case.] क्त in the present tense used in the following senses (1) मति (desire) (2) बुद्धि (knowledge) (3) पूजा (worship) The rule is—"मतिबुद्धिपू ा-र्थे श्च"—पा० 'च' in the *Sutra* indicates other places also. As शीलित, रक्षित, क्षान्त, ाक्रुष्ट, जुष्ट, रुष्ट, रुषित, अभिव्याहृत, हृष्ट, तुष्ट, आक्रा , संयत, उ त and अमृत । Some read आक्रुष्ट for आक्रुष्ट । (3) लो ापवाद:—उ क्ते र्त्रे षि प्रथमा (4) म लेन—'प्रकृत्यादिभ्यश्चोप ा-नम्' इति तृतीया (5) छाया—उ र्म प्रथमा (6) प्रजाभि:—अनुक्ते र्त्तरि तृतीया (7) शुद्धिमत: qualifies शिन: which is शेषे षष्ठी—' लत्वम्' इत्यनेन स्य: ।

Derivation.—(1) वेमि—अव + इ + लट्—मि (2) मत:— + क्त: (कर्मणि) (3) छाया—छो + य + टाप् (4) आरोपिता—आ + रुह् + णि च् + क्त (कर्मणि) + टाप्—The alternative form is आरोहिता—"रुह: पोऽन्यतरस्याम्"—पा० (5) प्रजाभि:—प्र + न् + ड (र्त्तरि) + टाप् (3rd c. p.) ।

C ju tio —(1) इ (to go, to get) एति, इत:, यन्ति (ट्) ऐतु, ऐताम्, आयन् (लङ्) इयाय, ईयतु:, ईयु:, इययि , इयेथ (लिट्) एता (ट्) ए ति (लृट्) ात्, गाताम्, अगु: (ङ्) गमयति (णि -लट्) इत: (:) (2) —(*V.* XIII., 74.) ।

Ch f v ic .—ए ा... वेयते,...लो ापवादे . . . .मते (भूयते),... :...छायाम्. .आरोपितव : ।

वेमि चेनाम्—The word 'एन' is not the secondary for of इदम् or एतद्; but this is altogether a new word in as uch as इदम् or एतद् has not been entioned before the use of ।

Similar uses of एन without the previous uses of एतद् or इदम् are met with. C. f. "विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च रक्षोगणं क्षिप्नुमविक्षतात्मा" (*V.* Bhatti, C. II. 21.) Again "जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः" (*V.* Kirátárjuniam, III., 14.) See. X., 15.

Q. What have you got to say as to the popular belief referred to in the last two lines of this Śloka ?

Ans.—The popular belief is that the dark spots which are seen in the moon, were formed by the moral delinquency of the moon.

Q. What is the popular belief as regards the eclipse of the sun and the moon ?

Ans.—The popular belief is that Ráhu swallows up the sun and the moon. When Vishnu, assuming the form of a beautiful damsel was distributing *ambrosia* to the gods, Ráhu, in the garb of a god, was in the line of the deities. The sun and the moon, came to know of it and informed it to Vishnu who cut off Ráhu's head with his सुदर्शनचक्र । So he was divided into two parts. The body was *Ketu* and the head was Ráhu. Thus Ráhu is belived to be a formidable enemy of the sun and the moon, and he swallows them up from time to time.

Remark—Ráma says that he knows Sitá to be sinless and pure, but popular opinion has proved too strong for him, as it has always proved too strong for everybody. See, how the dark shadow of the earth, cast on the moon, has been declared by people to be a stain on the pure moon. In fact, it is no stain, but only a shadow. But popular voice unanimously declares it to be a stain and there is no help for it.

The dark spots, visible on the face of the moon, are said to be due to the existence of large depressions and hollows on its surface. They have nothing to do with the shadow of the earth. But Kálidás has, by mistake, attributed the

cause of the lunar eclipse to the existence of the dark spots He would have been scientifically correct, if he had said that the lunar eclipse was caused by the moon passing through the earth's shadow.

रक्षोबधान्तो न च मे प्रयासो
व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं
पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

Prose order.—च (किञ्च) मे रक्षोबधान्तः प्रयासः व्यर्थं न, स वैरप्रतिमोचनाय । अमर्षणः द्विजिह्वः पदा स्पृशन्तं शोणितकाङ्क्षया दशति किम् ?

Explanation by use of synonyms.—च मे (मम) रक्षोबधान्तः (राक्षसरावणविनाशशेषः) प्रयासः (प्रयत्नः) व्यर्थं न (विफलो न भवति) किन्तु सः (प्रयासः) वैरप्रतिमोचनाय (वैरशोधनाय) । अमर्षणः (असहिष्णुः, क्रोधनः) द्विजिह्वः (भुजङ्गः) पदा (पादेन) स्पृशन्तं (दलन्तं पुरुषं) शोणितकाङ्क्षया (रुधिरपिपासया) दशति किम् ? (दशनेनाहन्ति किम् ?) ।

Substance.—सीतोद्धरणाय रक्षोभिः सह भीषणसमरे या क्लेशपरम्परा मया सोढा, सैव साम्प्रतं निष्फला स्यात् चेत् जानकी परित्यज्यते इति शङ्का मा करणीया—रावणबधरूपं दुरूहं कार्य्यं केवं वैरनिर्य्यातनाय मया कृतं—सीतालाभो मे उद्देश्यं नासीत्—दृश्यतां यदि कोऽपि दलति भुजङ्गं पदा, तदा कोपे तु ... दलनकारिणं दशति—स किं तदा शोणितपानेच्छया दशति उत वैरनिर्य्यातनाय ? तथा वैरशोधनं विना सीतालाभेच्छा मे मनसि कदाचित् न जजागार ।

Sanjivani.—रक्ष इति । किं (च), (मे) [मम] (रक्षोबधान्तः) [रावणविनाशशेषः] (प्रयासः) [श्रमः] (व्यर्थः) [निष्फलो न भवति], किन्तु (सः) प्रयासः (वैरप्रतिमोचनाय) वैरशोधनाय । तथाहि, (अमर्षणः) असहनः (द्विजिह्वः) सर्पः (पदा) पादेन (स्पृशन्तं) [दलन्तं] पुरुषं शोणितकाङ्क्षया [रुधिरपिपासया] (दशति किम् ?) [दशनेन आहन्ति किम् ?] किन्तु वैरनिर्य्यातनायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ng li.—আরও রাক্ষস (রাবণ) বিনাশাবধি আমার প্রয়াস বিফল হইতেছে না, উহা (কেবল) বৈরনির্য্যাতনের নিমিত্ত (স্বীকার করা হইয়াছিল)। অমর্ষণ সর্প পদদ্বারা দলনকারীকে কি শোণিত পানেচ্ছায় দংশন করে? ।৪১।

nglish r nd ring.—My effort that ended in the destruction of the demon (Rávana) was not (made) in vain ; (for) it was made to avenge my wrongs. Does the infuriated fork-tongued (snake) bite the man who tramples him under foot, from a desire for blood ? (41.)

Gra ti l t , & ., & .

s .—(1) रक्षस:, रावण वध. रक्षोवध: (षष्ठीतत्) न्तो यस्य रक्षोवधान्त: (बहु) (2) विगत: अर्थो य ात् . (बहु) 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोप.'—पा० वा० (3) वैरस्य प्रति- ोचनं वैरप्रतिमोचनम् (षष्ठीतत्) तस्मै (4) मर्षयतीति मर्षण:, न मर्ष : अम (नञ्तत्) (5) शोणितस्य काङ्क्षा शोणितकाङ्क्षा (षष्ठीतत्) तया (6) द्वे जिह्वे य द्विजिह्व: (बहु)।

C s - di g.—(1) रक्षोवधान्त. and व्य : qualify प्रयास. (2) वैरप्रतिमोचनाय—"तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी—वैरं प्रतिमोचयितुम् इ : (3) शोणितकाङ्क्षया—हेतौ तृतीया (4) पदा—करणे तृतीया (5) स्पृ न्तम्—Although it is an adjective, yet it is used here as a noun, and refers to a man (6) अमर्ष : qualifies द्विजिह्व:।

iv ti —(1) रक्षस्—रक्ष् + सुन्—रक्षन्ति हवि: एभ्य: or रक्ष् (to be angry with) रक्षन्ति क्रुध्यन्ति सततमिति (2) वध:—हन् + प् (भावे) (3) प्रयास.—प्र + यस् + घञ् (भावे) (4) वैरम्—वीर भाव: र्म वा इति वीर + अण् (5) प्रतिमोचनम्—प्रति + मुच् + णिच + ट् (वे) (6) अमर्षण:—मृष् + :—नन्द्यादित्वात्= र्ष :। न + मर्ष : (7) शोणितम्—शोण् + क्त: (र्तरि)—Bhánuji (8) स्पृशन्तम्—स्पृश् + शतृ (ınd c. s.) (9) दशति—द + लट्—ति।

C nj ti .—(1) दन्श् (to bite) दशति (ट्) ददं , ददंशतु: ददंशि , ददंष्ठ (लिट्) दंष्टा (लुट्) दङ्क्ष्यति (लृट्) अदाङ्क्षीत्,

अदाङ्क्ष्टाम्, अदाङ्क्षुः (लुङ्) दंशति (विच्-ट्) अदर्दशत् (णिच्-लुङ्) दष्टः (क्तः)।

Ch g f v ic .—. रक्षोवधान्तेन प्रयासेन व्यर्थेन.. (भूयते) तेन...(अभूयत), अमर्षेण द्विजिह्वेन .स्पृशन्. दश्यते . ?

rk.—Ráma says that he killed Rávana in battle with a view to avenge the grievous wrong he did him by carrying away his wife. It was not for the sake of Sitá that he fought. When a snake bites a man that tramples it under foot, it does so simply to avenge its wrong, and not from a desire for the man's blood.

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तै-
र्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्
प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः॥ ॥ २॥

मूलस्य पाठान्तरम्—निर्हृत—निर्गत (He. Chá. Va.) निर्जि (Vijay) धारयितुम्—धारयता (Va. Vijay. Su.)।

r s rd r.—तत् एषः मे सर्गः करुणार्द्रचित्तैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः, निर्हृतवाच्यशल्यान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं यदि वः अर्थिता (अस्ति)। Mallinátha places "यदि" at the end of his prose order.

planati n by us f y ny —तत् (तस्मात् कारणात्) एषः (अयं) मे (मम) सर्गः (निश्चयः) करुणार्द्रचित्तैः (दयार्द्रमनोभिः) भवद्भिः (युष्माभिः) न प्रतिषेधनीयः (न निवार्यः), निर्हृतवाच्यशल्यान् (निर्मुक्तापवादशङ्कून्) प्राणान् (जीवितं) मया, चिरं (सुदीर्घकालं) धारयितुं (रक्षयितुं) यदि (चेत्) वः (युष्माकम्) अर्थिता (अभिलाषः अस्ति)।

b t nce.—सीतापरित्यागं विनाहं कथमपि इमं स्पृष्टं लोकापवादमपनेतुं शक्नोमि—तस्मादयं मे सीतापरित्यागः निश्चयः दयापरैर्भवद्भिः सर्वं तुष्णीं ताम्। सोऽपि प्रतिषेधः मा करणीयः। मर्मवि प्रोथितं

सिदमपवादशल्यमुद्धृत्य चिरं जीवितं धारयिष्यामि इति चेत् युष्माकमभिप्रेतं स्यात् तदा ममास्मिन् सङ्कल्पे कोऽपि अन्तरायो मा उत्पाद्यतामिति ।

anjivani.—तदिति । (तत्) तस्मात् (एष.) [अयं] (मे) [मम] (सर्गः) निश्चयः—"सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु" इत्यमरः—(करुणार्द्रचित्तैः)[दयापरमानसैः] (भवद्भिः) [युष्माभिः] (न प्रतिषेधनीयः) [न निवार्य्यः]—निष्कृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान् [निष्कृतवाच्यशल्यान्] [विमुक्तलोकापवादशङ्कून्] (प्राणान्) [जीवितं] (मया) (धारयितुं) धारणं कारयितुं (वः) युष्माकम् (अर्थिता) अर्थित्वम्, इच्छा (यदि) [चेत्] अस्तीति शेषः ॥ ४२ ॥

anjiv ni Explained—(1) "सर्गः ...सृष्टिषु"—सर्ग means स्वभाव (character), निर्मोक्ष (salvation), निश्चय (decision), अध्याय (chapter) and सृष्टि (creation) ।

B ng li.—তজ্জন্য, আমি লোকাপবাদশল্যনির্মুক্ত জীবন দীর্ঘকাল ধারণ করি, যদি ইহা তোমাদিগের অভিপ্রেত হয়, তাহা হইলে তোমরা দয়ার্দ্রচিত্ত হইয়া আমার এই সঙ্কল্প নিষেধ করিও না। ৪২।

English r nd ring.—So, this resolve of mine should not be opposed by you, with your hearts softened by compassion (for Sitá), if it be your desire that I should live a long life, with the dart of slander taken out. (42.)

ramm tical notes, &c., &c.

a —(1) करुणया आर्द्राणि करुणार्द्राणि (तृतीयातत्) तादृशानि चित्तानि येषां ते करुणार्द्रचित्ताः (बहु) तैः (2) वाच्यमेव शल्यं वाच्यशल्यम् (रूपककर्मधा) निष्कृतं वाच्यशल्यं येषां ते निष्कृतवाच्यशल्याः (बहु) तान् ।

Cas nding.— (1) तत्—अर्थे, used in the 5th case. हेतौ पञ्चमी (2) सर्गः—उक्ते कर्मणि प्रथमा (3) भवद्भिः—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (4) करुणार्द्रचित्तैः qualifies भवद्भिः (5) निष्कृतवाच्यशल्यान् qualifies प्राणान् (6) मया—प्रयोजके कर्त्तरि तृतीया (7) चिरम्—अव्ययम्, कालस्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया—"कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे"—पा० ।

उक्तवन्तं (कथितवन्तं) जनकात्मजायां (सीतायां) नितान्तरूक्षाभिनिवेशम् (अतिक्रूराग्रहम्) ईशं (स्वामिनं) तेषु भ्रातृषु (अनुजेषु मध्ये) कश्चन (कोऽपि) निषेद्धुं (निवारयितुम्) अनुमोदितुं (प्रवर्त्तयितुं) वा : (मर्थः) न आसीत् (न बभूव)।

ubstance.—भरतादयः अनुजाः ज्येष्ठस्य पूर्वोक्तरूपं सर्वं वचनमाकर्ण्य निष्पापायां जनकनन्दिन्यां तस्य क्रूरसंकल्पं बुद्ध्वा च तस्मात् तं निषेद्धुमनुमोदितुं वा न शेकुः—प्रत्युत निर्वाचः किंकर्त्तव्यविमूढाश्च ते आसन्।

anjivani.—इतीति। (इ ुक्तवन्तं) [पूर्वोक्तरूपं थितवन्तं] (जनका जायां) [वैदेह्यां] विषये (नितान्तरूक्षाभिनिवेशम्) अतिक्रूराग्रहम् (ईशं) स्वामिनं (तेषु भ्रातृषु) [अनुजेषु] (कश्चन) अपि [कोऽपि] (नि ेद्धुं) नि ारयितुम् (अनु ोदितुं) प्रवर्त्तयितुं (वा : न आसीत्) [शेकुः]—पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादि ः॥ ४३॥

ngali.—এই কথা বলিলে স্বামীকে জনকনন্দিনীর প্রতি নিতান্ত ক্রূরসংকল্প দেখিয়া সেই ভ্রাতৃগণের মধ্যে কেহই তাঁহাকে নিষেধ করি‌তে বা তাঁহার অনুমোদন করিতে সমর্থ হন নাই। ৪৩।

nglish r ndering.—None of the brothers was able either to support or dissuade the lord (of Sitá), speaking thus, and cherishing a very cruel resolve against the daughter of Janaka. (43)

Gr mm ti l n t s, & ., &c.

ama a.—(1) आ : जाता आत्मजा (उपपद) जनकस्य आत्मजा ात्मजा (षष्ठीतत्) तस्याम् (2) नितान्तं रूक्षः नितान्तरूक्षः (सुप्सुपा) ात्ह : अभिनिवे : यस्य स नितान्तरूक्षाभिनिवेशः (बहु) तम्।

C e-endin .—(1) इति—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (2) जनात्मजायाम्—विषयाधिकरणे सप्तमी। In alliance with अभि + नि + विश् the locative case changes into the accusative, but here the rule "अभिनि वि श्" does not apply like the following examples :—"पापेऽभिनिवेशः"। "यनि न् यस्मिन्नभिनिविशते" &c. (3) क्तं and निता रूक्षाभिनिवे म् qualify ईशम् which is the object

of निषेद्धुं and अनुमोदितुम् (4) भ्रातृषु—निर्द्धारे सप्तमी षाष्ठिकी । The alternative form is भ्रातृणाम् ।

De iv tion.—(1) उक्तवन्तम्—ब्रू or वच् + क्तवत् (2nd c. s.) (2) जनकः—जन् + णिच् + ण्वुल्—"जनिवध्योश्च" इति न वृद्धिः (3) आत्मजा—आत्मन् + जन् + डः (कर्त्तरि) + टाप् (4) अभिनिवेशः—अभि + नि + विश् + घञ् (भावे) (5) ईशम्—ईश् + कः (कर्त्तरि, 2nd c. s.) (6) भ्रातृषु—भ्राज् + तृच् (कर्त्तरि, 7th c. p.) (7) निषेद्धुम्—नि + सिध् + तुमुन् (8) अनुमोदितुम्—अनु + मुद् + तुमुन् (9) आसीत्—अस् + लङ्—तिप् ।

Conjugation.—(1) मुद् (to be glad) मोदते (लट्) मुमुदे (लिट्) मोदिता (लुट्) मोदिष्यते (लृट्) अमोदिष्ट, अमोदिषाताम्, अमोदिषत (लुङ्) मोदयति (णिच्-लट्) अमूमुदत् (णिच्-लुङ्) मुदितः (क्तः) ।

Ch nge f voic .—......केनचन ..शक्ते ..अभूयत ।
निषेद्धुम् and अनुमोदितुम्—शक्योपपदे तुमुन् ।

rk.—The brothers of Ráma were in a fix. They did not know whether they should approve of Ráma's resolve to banish Sitá, or dissuade him from it.

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा
विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्त्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी
स्थितं निदेशे पृ गादिदेश ॥ ४ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—भाषी—भाषः (Vijay. Chá. Din.) ।

Pros ord r.—लोकत्रयगीतकीर्त्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा सः निदेशे स्थितं लक्ष्मणं विलोक्य 'सौम्य' । इति आभाष्य च पृथक् आदिदेश ।

pl n tion by use of ynonym :—लोकत्रयगीतकीर्त्तिः (त्रैलोक्यप्रथितयशाः) यथार्थभाषी (सत्यवादी) लक्ष्मणपूर्वजन्मा (सौमित्रिज्येष्ठः) सः (रामः) निदेशे स्थितम् (आज्ञाकारिणं) लक्ष्मणं (सुमित्रानन्दनं) विलोक्य (दृष्ट्वा) 'सौम्य' ! ('सुभग' !) इति आभाष्य च (अनेन प्रकारेण सम्बोध्य च) पृथक् (भरत शत्रुघ्नाभ्यां विना) आदिदेश (आज्ञापयामास) ।

ubstance.—भ्रातॄणां ये कोऽपि यदा रामवचनस्य उत्तरं न दत्तवान्, तदा त्रैलोक्यविश्रुतयशा: सत्यवादी लक्ष्मणाग्रज: रघुनन्दन: नियतमाज्ञापालके भ्रातृभक्ते सुमित्रानन्दने दृष्टिं निक्षिप्य—'हे सौम्य' ! इति तं सम्बोध्य च पृथक् तं वक्तुमुपचक्रमे ।

njivani.—स इति । (लोकत्रयगीतकीर्त्तिः) [त्रैलोक्यविश्रुत-यशाः] (यथार्थभाषी) [स वादी] (लक्ष्मणपूर्वजन्मा) लक्ष्मणाग्रजः (सः) रामः (निदेशे स्थितम्) आ ाकारिणं (लक्ष्मणं) [सुमित्रानन्दनं] (विलोक्य) [दृष्ट्वा] हे (सौम्य !) सुभग ! (इति आभाष्य च) [इति सम्बोध्य च] (पृथक्) भरतशत्रुघ्नाभ्यां विना त्व (आदिदे) आज्ञापयामास ॥ ४४ ॥

Bengali.—ত্রৈলোক্যবিশ্রুতযশাঃ সত্যবাদী লক্ষ্মণাগ্রজ রাম আজ্ঞা-কারী লক্ষ্মণকে অবলোকন করিযা 'হে সৌম্য' ! এইরূপে সম্বোধন করতঃ পৃথগ্‌ভাবে আদেশ করিযাছিলেন । ৪৪ ।

nglish renderin .—The truthful elder brother of Lakshmana, whose glorious deeds were sung in the three worlds, seeing Lakshmana who was obedient, and addressing him by the term "gentle brother," separately gave him the (following) order. (44.)

Gramm tical not , &c., &c.

ama'sa.—(१) पूर्वस्मि न् वा पूर्वं जन्म यस्य स पूर्वजन्मा (बहु) लक्ष्मणस्य पूर्वजन्मा लक्ष्मणपूर्व्वजन्मा (षष्ठीतत्) (2) लोकानां त्रयं लोकत्रयम् (षष्ठीतत्) तस्मि न् गीता लोकत्रयगीता (सप्तमीतत्) तादृशी कीर्त्तिर्यस्य स लोकत्रयगीत कीर्त्तिः (बहु) (3) अर्थमनतिक्रम्य यथार्थम् (अव्ययीभाव.) —Bhanuji. यथार्थं भाषते इति यथार्थभाषी (उपपद) ।

C se- nding.—(१) लक्ष्मणपूर्वजन्मा, लो त्रयगीतकीर्त्ति. and यथार्थभाषी qualify : (२) निदेशे—विषयाधिकरणे सप्तमी (३) पृ — अव्ययम्, क्रियाविशेष म् ।

Deriv tion.—(१) क्ष्मणम्—लक्ष्मी + न (2nd c. s.) ई of लक्ष्मी changes into अ (२) गीता—गै + क्त: (र्मणि) + टाप् (3) कीर्त्ति:—कृत् + क्तिन् (कर) (4) सौम्य—सू + न् = सो । सोम + घ्यञ्—तत् शोभने (५) यथार्थभाषी—यथा + भाष् + णिनि: (ताच्छील्ये) (6)

निदेशे—नि + दिश् + घञ् (भावे) (7) आदिदेश—आ + दिश् + लिट्—णल्।

Conjugation.—(1) दिश् (to permit, to offer) दिशति—ते (लट्) दिदेश, दिदिशे (लिट्) देष्टा (लुट्) देक्ष्यति—ते (लृट्) अदिक्षत्, अदिक्षत (लुङ्) देशयति (णिच्-लट्) अदीदिशत् (णिच्-लुङ्) दिष्ट, (क्त)।

Change of voice.—लोकत्रयकीर्त्तिना यथार्थभाषिणा लक्ष्मणपूर्वजन्मना तेन स्थितः लक्ष्मणः आदिदिशे।

लोकत्रयगीतकीर्त्ति—Ráma's glorious deeds were sung in the three worlds, in as much as it was he who showed a wonderful example of filial piety, by renouncing the throne in favour of his brother Bharata, according to a promise made by his father to Kaikeyi, and it was he who rid the world of that pest, Rávana, who was a terror not only to men but also to the gods.

Remark.—Ráma having communicated his resolve to his brothers, cast a glance at Lakshmana who was always obedient to him, and addressing him, separately gave him the following order. The order that he was about to give, was heart-rending, and difficult to be carried out. But Ráma had faith in the obedience of Lakshmana, and therefore, addressed him *separately*.

प्रजावती दोहदशंसिनी ते
तपोवनेषु स्पृहयालुरेव।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां
प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम्॥ ४५॥

मूलस्य पाठान्तरम्—दोहद—दौहृद (*Va.*) तपोवनेषु—तपोवनेभ्यः (Vijay. He.) एव—एषा (Chá. Din. Dhar. Vijay.)।

Pro e order.—दोहदशंसिनी ते प्रजावती तपोवने स्पृहयालुः एव, स त्वं रथी (सन्) तद्व्यपदेशनेयाम् एनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यज ।

Expl n tion by us of synonym :—दोहदशंसिनी (गर्भिणीमनोरथप्रकाशिनी) ते (तव) प्रजावती (भ्रातृजाया) तपोवनेषु (मुनीनामाश्रमेषु) स्पृहयालुरेव (सस्पृहा एव), स त्वं (भवान्) रथी (रथारूढ़ः सन्) तद्व्यपदे नेयां (दोहदच्छलेन नेतव्याम्) एनां (सीतां) वाल्मीकिपदं (वाल्मीकेर्मुनेराश्रमस्थलं) प्रापय्य (नीत्वा) त्यज (विजहीहि) ।

Subst nce.—आसन्नगर्भा ते भ्रातृजाया पूर्वं मदन्तिकं दोहदपरिपूरणाय गङ्गातटस्थितानि मुनीनामाश्रमपदानि पुनर्गन्तुं प्रार्थितवती—अतएव त्वं तां रथमारोप्य दोहदपूरणच्छले . वा मीकेराश्रमपदं नीत्वा तां तत्र परित्यज्य च प्रतिनिवर्त्तस्व ।

anjiv ni.—प्रजावतीति । दोहदः गर्भिणीमनोरथः तच्छंसिनी [दोहद शंसिनी] [गर्भिणीमनोरथप्रकाशिनी] (ते) [तव] (प्रजावती) भ्रातृजाया—"प्रजावती भ्रातृजाया" इत्यमरः—(तपोवनेषु) [मुनीनामाश्रमपदेषु] (स्पृहयालुः एव) सस्पृहा एव—"स्पृहिगृहि—" (३।२।१५८। पा०) इत्यादिना आलुच् प्रत्ययः । (त्वं) [स भवान्] (रथी) [रथारूढ़ः] सन्, तद्व्यपदेशेन दोहदमिषेण नेयां [तद्व्यपदेशनेयां] [दोहदपूरणच्छलेन नेतव्याम्] (एनां) सीतां, वाल्मीकेः पदं स्थानं [वाल्मीकिपदं] [वाल्मीकिमुनेराश्रमस्थलं] (प्रापय्य) गमयित्वा—"विभाषापः" (६।४।५७। पा०) इत्ययादेशः—(त्यज) विजहीहि] ॥ ४५ ॥

njiv ni xplained :—(1) "स्पृहिगृहि—" [The root स्पृहि (चुरादिः), गृहि (चुरादिः), पति (चुरादिः), दय्, नि + द्रा, तत् + द्रा and श्रत् + धा adopt आलुच् in the sense of habit.] The full aphorism is—"स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्" (2) "विभाषापः"—The णिच् in the root आप् changes into अय् optionally in alliance with the affix ल्यप् । So we get the forms प्रापय्य and प्राप्य । (3) "प्रजावती भ्रातृजाया"—प्रजावती and भ्रातृ या these two are synonymous words meaning brother's wife.

n li.—তোমার ভ্রাতৃজায়া তপোবনসমূহ দর্শন করিতে ইচ্ছা করেন, গর্ভাবস্থায় তিনি এই মনোরথ প্রকাশ করিয়াছেন। তুমি রথারোহী

হইয়া সেই দোহদপূরণচ্ছলে ইঁহাকে বাল্মীকির আশ্রমে লইয়া গিয়া ত্যাগ করিয়া আইস। ৪৫।

English endering—Your sister-in-law has expressed her yearnings for (visiting) the hermitages, (when) telling her desire in reply to my *Dohada-prasna i. e.* my question as to what she felt a craving for, during her pregnancy. So you, driving in a chariot, and taking her to the hermitage of Válmiki, desert her who is to be taken there under that ıetext. (45.)

Grammatical notes, &c., & .

ama'sa.—(1) दोहम आकर्षं ददाति इति दोहदः (उपपद)—अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते। तं शंसतीति दोहदशंसिनी (उपपद) (2) तपसःवनानि तपोवनानि (षष्ठीतत्) तेषु (3) तस्य व्यपदेशः तद्व्यपदेशः (षष्ठीतत्) तेन नेया तद्व्यपदेशनेया (तृतीयातत्) ताम् (4) वाल्मिकेः पदं वाल्मीकि पदम् (षष्ठीतत्)।

Ca e-ending.—(1) तपोवनेषु—विषयाधिकरणे सप्तमी (2) तद्व्यपदेशनेयाम् qualifies एनाम् which is the direct object of प्रापय्य (3) वाल्मीकिपदम्—This is indirect object of प्रापय्य (4) स्पृहयालुः and दोहदशंसिनी qualify प्रजावती (5) रथी and सः qualify त्वम् which is the nominative of व्रज।

Diff r nt m nings.—(1) दोहद—'दोहदो गर्भलक्षणे अभिलाषे गर्भे च' (हैम.) (2) पद—'पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रि वस्तुषु'—(अ०)।

D iv tion.—(1) प्रजावती—प्र+जन्+ड (कर्त्तरि)+टाप् =प्रजा। प्रजा+मतुप्+ङीप् ((2) दोहदशंसिनी—दोह+दा+क (कर्त्तरि)=दोहदः—दोहद+शंस्+णिनि+ङी (3) स्पृहयालुः—स्पृह—(चुरा०)+आलुच् (शीलार्थे) (4) व्यपदेशः—वि+अप्+दिश्+घञ्(करणे) (5) नेया—नी+यत् (कर्मणि)+टाप् (6) प्रापय्य—प्र+आप्+णि च्+ ' प्—The alternative form is प्राप्य—"विभाषापः"—(*V.* Sanji. Exp.)

Conjug tion.—(1) स्पृह (to desire) स्पृहयति (लट्) स्पृहयामास, स्पृहयाम्बभूव, स्पृहयाञ्चकार (लिट्) स्पृहयिता (लुट्) स्पृहयिष्यति (ऌट्) अपिस्पृहत् (लुङ्) स्पृहितः (क्त.)

Chang of voic .—दोहददर्शिन्या... ..प्रजावत्या.... स्पृहयालुना भूयते), तेन त्वया रथिना तद्व्यपदेशनेया एना...त्यज्यताम्।

स त्वम्—This phrase literally means "such as you." In other words, you who are my beloved brother, who always obey me, and whom, therefore, I can rely upon to carry out my behests.

Re ark.—The meaning of the Śloka has been made as clear as possible in the English rendering. Ráma has been springing a mine under Sitá's feet, and Sitá is being sacrificed without being made aware of the fate that is in store for her. This part of Ráma's character cannot be defended on any ground.

स शुश्रुवान् मातरि भार्गवेण
पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषद्वत्।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तद्
आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—नियोगात्—निदेशात् (He. Chá. Va. Su. Dhar.) ह्यविचारणीया—त्वविचारणीया (*Va.*)

Pros ord r.—पितुः नियोगात् भार्गवेण मातरि द्विषद्वत् प्रहृतं शुश्रुवान् सः तत् अग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत्, हि गुरूणाम् आज्ञा अविचारणीया।

pl tio by us f synony s.—पितुः (जनकस्य) नियो गात् (शासनात्) भार्गवेण (ामदग्न्येन) मातरि (जनन्यां रेणु ायां) द्विषद्वत् (शत्रुवत्) प्रहृतं (प्रहारं) शुश्रुवान् (श्रुतवान्) : (लक्ष्मणः) तत् (पूर्वो म्) अग्रजशासनं (ज्येष्ठाज्ञां) प्रत्यग्रहीत् (प्रतिजग्राह), हि (यतः) गुरूणां (माननीयानाम्) आज्ञा (आदे :) अविचारणीया (अविचार्या, मा ीया वा अपालनीयेति विचारानर्हा)।

ubstanc .—जामदग्न्य: पित्राज्ञया जनन्या: रेणुकाया: ुवत् कुठारेण शिरश्चिच्छेद—तेन मातृहननं कार्य्यमकार्य्यं वेति न विचार्य्य पितृशास ' प्रतिपालि तम्—लक्ष्मणस्तत्परशुरामवार्त्तां श्रुतवान्, अतएव पितृवदग्रजनिदे ' : अविचार्य्य शिरसा धृत्वा वाल्मीकेराश्रमे मातृसमां ज्येष्ठभ्रातृजायां सीतां विसष्टुमङ्गीचकार—गुरुभिर्निर्देशे दत्ते स: अविचारणं पालनीय: इति सौमित्रे: सीताविवासने मतिरभूत्।

njiv ni.—स इति। (पितु:) [जनकस्य] (नि योगात्) शास-नात् (भार्गवे) जामदग्न्येन त्वौ—"न लोक—" (२।३।६९। पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेध:—(मातरि) [जनन्यां] द्विषतीव (द्विषद्वत्) "तत्र तस्येव" (५।१।११६। पा०) इति वतिप्रत्यय:—(प्रहृतं) प्रहारं (शुश्रुवान्) श्रुतवान् "भाषायां सदवसश्रुव:" (३।२।१०८। पा०) इति क्वसुप्रत्यय:। (स:) लक्ष्मण: (तत्) [पूर्वोक्तम्] (अग्रजशा नं) [ज्येष्ठनिदेशं] (प्रत्यग्रहीत्) [प्रतिजग्राह] (हि) यस्मात् (गुरूणां) [माननीयानाम्] (आज्ञा) [आदेश:] अविचारणीया [पालनीया वा अपालनीयेति विचारानर्हा] ॥ ४६ ॥

S njivani pl ined:—(1) "न लोक—" [अनुक्त object retains its own case-ending, *i. e.* द्वितीया and does not admit षष्ठी, if (तिङ् affixes, शतृ, शानच्, क्वसु, कानच्, कि and किन्) उ, उ , व्यय (क्त्वाच्, तुमुन् and णमुल्), निष्ठा (क्त, वतु) र्थ affix (the affix having the sense of खल्), and शीलार्थतृन् follow. E. g. सृष्टिं कुर्वन्, हरिं दिदृक्षु:, दैत्यान् घातुक:, भुवनं दृ ा, सुखं कर्त्तुं, मधु पायं पायम्, दैत्या विष्णुना हता., विष्णुर्दैत्यान् हतवान्] But the object does not retain the द्वितीया form in the case of उक adjoined to the root कम्, as लक्ष्म्या: कामुको हरि:। The Várttika is ' मेरनि षेध:'—With द्विषत् meaning enemy (which is formed by शतृ added to the root द्विष्) the object retains द्वितीया optionally, as मुर मुरं वा द्विषन्। The Vátrtika is "द्विष: तुर्वा"—The full aphorism is "न लोकाव्ययनिष्ठाख र्थतृनाम्"।

( ) " त व"—In the sense of co parison the words ending in the 7th and the 6th cases, adopt the suffix वति, when they are compared to the words ending in the same ca s, as मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने ाकार:। चैत्रस्येव चैत्रवन्मै त्रव:।

(3) "भाषायां सदव श्रुव:"—The roots सद्, वस् and श्रु get सु in लिट् in secular language.

eng li.—পিতৃনিযোগে ভৃগুনন্দন শত্রুবৎ মাতাব শিবশ্ছেদন কবিযাছিলেন—লক্ষ্মণ তদ্‌বৃত্তান্ত শ্রবণ কবিযাছিলেন, (সেই হেতু) তিনি সেই অগ্রজনিদেশ গ্রহণ কবিযাছিলেন। যেহেতু গুরুজনের আজ্ঞা বিচার্য্য নহ। ৪৬।

nglish rendering.—He (i. e. Lakshmana) who had heard that Bhárgava had dealt a blow to his mother, as to a foe, at the command of his father, accepted i. e. bowed down to the order of his elder brother. Verily the order of the elders is not to be questioned. (46.)

Gr mmatical not , & ., & .

's .—(१) अग्रे जात: अग्रज: (उपपद) तस्य शासनम् अग्रजशासनम् (षष्ठीतत्) (२) न विचारणीया अविचारणीया (नञ्तत्) ।

Cas -endi g.—(१) मातरि—कृद्योगेऽलुक्ते कर्मणि षष्ठीस्थले आधारविवक्षया सप्तमी (२) भार्गवेण—करणे तृतीया (3) पितु:—कृद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी (4) नियोगात्—हेतौ पञ्चमी or ल्यब्लोपे पञ्चमी—नियोगमाश्रित्य इत्य :—'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिर च'—पा० वा० (5) द्विषद्वत्—अव्ययम्, क्रियाविशेषणम् (6) प्रहृतम्—Object of the root श्रु of शुश्रुवान् which is the adjective of स: which refers to Lakshmana (7) गुरूणाम्— द्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी (8) आज्ञा—उक्ते कर्मणि प्रथमा ।

Different e nings.—(1) शासन—'शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशास्तिषु'—(मे०) ।

D riv tio .—(1) शुश्रुवान्—श्रु + क्वसु (1st c. s.) "भाषायां सदवसश्रुव:"—(V. Sanji. Exp.) The declension of the word शुश्रुवस् in asculine is this :—शुश्रुवान्, शुश्रुवांसौ, शुश्रुवांस: । शुश्रुवां म्, शुश्रुवांसौ, शुश्रुवुष: । शुश्रुवुषा, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भि: । शुश्रुवुषे, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भ्य: । शुश्रुवुष:, शुश्रुवद्भ्याम्, शुश्रुवद्भ्य: । शुश्रुवुष:, शुश्रुवुषो:, शुश्रुवुषाम् । शुश्रुवुषि, शुश्रुवुषो:, शुश्रुवत्सु । शुश्रुवन् ॥

In neuter :—शुश्रुवत्, शुश्रुवुषी, शुश्रुवांसि । Case of address —शुश्रुवत् । The rest are like masculine.

In feminine.—शुश्रुवुषी, शुश्रुवुष्यौ, शुश्रुवुष्यः, । It is declined like नदी । (2) भार्गवेण—भृगु + अण् (गोत्रापत्ये, 3rd c. s.) (3) प्रहृतम्—प्र + हृ + क्त (भावे) (4) द्विषद्वत्—द्विष् + शतृ = द्विषत् । द्विषत् + वति—"तत्र तस्येव"—(*V.* Sanji. Exp.) (5) प्रत्यग्रहीत्—प्रति + ग्रह् + लुङ्—दिप् (6) अविचारणीया—वि + चर् + णिच् + अनीयर् (कर्मणि) + टाप् = विचारणीया—न + विचारणीया (7) आज्ञा—आ + ज्ञा + अङ् । 1913

C njugation.—(1) ग्रह्—(*V.* XIII., 71.) (2) श्रु—(*V.* Sl. 18.) ।

Chang of voic .— शुश्रुवुषा तेन . प्रत्यग्राहि, ..आज्ञया अविचारणीयया (श्रूयते) ।

Allusion.—कदाचित् परशुरामस्य माता रेणुका स्नानार्थं नदीं गत्वा चित्ररथं नाम नरपतिं सभार्यं वारिणि विहरन्तमालोक्य कामार्त्ता सती तत्सङ्गमं अभिललाष । तत आश्रमं प्रतिनिवृत्तां व्यभिचारदोषदुष्टां तां बुद्ध्वा परशुरामपिता जमदग्निस्तद्वधाय एकैकशः पुत्रानादिदेश । भार्गवज्येष्ठभ्रातृभिः वैमातृवधे प्रत्याख्याते, जमदग्निना सर्वकनिष्ठपुत्रे परशुरामे रेणुकावधार्थमादिष्टे च स मातृवात्सल्यं विस्मृत्य पित्राज्ञां शिरस्यादाय सुतीक्ष्णकुठारेण स्वजनन्याः शिरश्चिच्छेद । ततः परशुरामेणानुनीतो जमदग्निः पुनः रेणुकामुज्जीवयामास ।

[On a certain occasion, Renuká the mother of Paraśuráma, having gone to the river to have her bath, saw a king named Chitraratha disporting with his wife in the water. Seeing the king, she felt a carnal desire in her mind. On her return to the hermitage, her husband, Jamadagni, came to know of the sinful state of her mind and ordered his sons, one after another, to kill her. But they all refused to carry out the command of their father, excepting Paraśuráma, who was the youngest, and forgetting for the time being the affections of his mother, immediately took a hatchet with which he severed her head from the body. It is said that Paraśuráma afterwards entreated his father to restore his mother to life, which he did.]

R m rk.—Paiasuráma had killed his mother, Renuka, at the command of his father, without taking time to think whether he ought to do so or not. The poet means to say that Lakshamana had in his mind this example of Parasu ráma, and instinctively obeyed the command of his elder brother, Ráma. The poet further defends Lakshmana's conduct by saying that the commands of elders should never be questioned. There can be no doubt about it; but whether in the present case, Lakshmana ought to have protested or not is a question which is not difficult of solution.

अथानुकूलश्रवणप्रतीता-
,भियुक्तधुरं तुरङ्गैः ।
रथं सुमन्तप्रतिप रश्मि-
मारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—प्रतीताम्—प्रहृष्टाम् (Nand.) ।

Pros ord r.—अथ (लक्ष्मणः) अनुकूलश्रवणप्रतीतां वैदेहसुताम् अवस्नुभिः तुरङ्गैः युक्तधुरं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिं रथम् आरोप्य प्रतस्थे ।

xpl n tion by u e of synonym —अथ (अनन्तरं) लक्ष्मणः, अनुकूलश्रव प्रतीताम् (अभीष्टाकर्णनेन तुष्टां) वैदेहसुतां (जनकनन्दिनीम्) अवस्नुभि. (अभीरुभिः) तुरङ्गैः (वाजिभि.) युक्तधुरम् (अन्वितयानमुखं) सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिं (सुमन्त्रगृहीतप्रग्रहं) रथं (स्यन्दनम्) आरोप्य (आरोह्य) प्रतस्थे (प्रययौ) ।

ubstanc .—अनन्तरं लक्ष्मणः अग्रजनिदेशं शिरसि निधाय निर्भीकैर्वाजिभियुक्तं सुमन्त्रधृतप्रग्रहं स्यन्दनमारोप्य सीतां वाल्मीकिमुनेराश्रममुद्दिश्य प्रया मारेभे । स्वामिना मे नोरथः परिपूरितः—अहं पुनर्गङ्गातटस्थानि मुनीनामाश्रमपदानि द्रक्ष्यामीत्याशया जानकी परां मुदमनुभवन्ती गन्तव्यदेशं स्वीक्र प्र गौ ।

njiv i.—अथेति । ( ) [अनन्तरम्] असौ लक्ष्मणः, अनुकू वणे प्रतीताम् [अनुकूलश्रव प्रतीताम्] इष्टाकर्णने तुष्टां (वैदे -

सुतां) [विदेहराजनन्दिनीम्] (अत्रसुभि) अभीरुभि गमिश्वीवहनयोग्यै — "त्रसिगृधिधृषिक्षिपे क्नुः" (३।२।१४०। पा०) इति क्नुप्रत्यय—(तुरङ्गै) [वाजिभि] (युक्तधुरम्) [अन्वितयानमुख) सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मि [सुमन्त्र-प्रतिपन्नरश्मि] [सुमन्त्रगृहीतप्रग्रह] (रथ) [स्यन्दनम्] (आरोप्य) [आरोह्य] (प्रतस्थे) [प्रययौ] ॥ ४७ ॥

Sanjivani.—(1) "त्रसिगृधिधृषिक्षिपे क्नुः"—[The roots त्रस्, गृध्, धृष् and क्षिप् adopt the affix क्नु in the sense of habit.]

Bengali—অনন্তর (লক্ষ্মণ) অভীষ্টবাক্যশ্রবণে প্রীত বিদেহরাজনন্দিনীকে নির্ভীকবাজিগণযুক্ত, সুমন্ত্রকর্তৃক ধৃতপ্রগ্রহ রথে আরোহণ করাইয়া প্রস্থান করিয়াছিলেন। ৪৭।

English rendering.—Then, placing the daughter of the king of Videha who was glad at hearing agreeable news, on a chariot to which were yoked horses that never shied, and the reins of which were held by Sumantra, he (i e (Lakshmana) set out (on his journey).—(47)

Grammatical notes, &c., &c.

Samāsa — (1) अनुकूलस्य श्रवणम् अनुकूलश्रवणम् (षष्ठीतत्) तेन प्रतीता अनुकूलश्रवणप्रतीता (तृतीयातत्) ताम् (2) न त्रसव अत्रसव (नञ्तत्) तै (3) युक्ता धूर्यस्य स युक्तधुर (बहु) तम (4) तुरेण, जवेन गच्छन्तीति तुरङ्गा (उपपद) तै (5) सु (शोभन) मन्त्र यस्य स सुमन्त्र (बहु) तेन प्रतिपन्न सुमन्त्रप्रतिपन्न (तृतीयातत्) तादृश रश्मिर्यस्य स सुमन्त्रप्रतिपन्न-रश्मि । (बहु) तम् (6) वैदेहस्य सुता वैदेहसुता (षष्ठीतत्) ताम् ।

Case-ending.—(1) अनुकूलश्रवणप्रतीताम् qualifies वैदेहसुताम् which is प्रयोज्यकर्मणि द्वितीया (2) रथम्—Object of आरोप्य (3) अत्रसुभि qualifies तुरङ्गै, which is used in the 3rd case—सहार्थाप्रयोगेऽपि तृतीया 'तुरङ्गै सह' इत्यर्थ (4) युक्तधुरम् and सुमन्त्र-प्रतिपन्नरश्मिम् qualify रथम् (5) प्रतस्थे—Finite verb which has the nominative लक्ष्मण (understood) ।

Different meanings—(1) धुर्—'धुर्यानमुखभारयो' (हैम) (2) रश्मि—'रश्मि. पुमान् दीधितौ स्यात् पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' (मे०).

Derivation.—(1) प्रतीताम्—प्रति + इ + क्त (कर्त्तरि) + टाप् (2nd c s) (2) अवक्षुभि —क्षुभ् + क्तु (क्षीलार्थे) = क्षुभ —न + क्षुभ = अवक्षु (3rd c p) (3) युक्तधुरम्—युक्त + धुर् + अ (2nd c s) धुर् changes into धुर by the rule "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे"—(V ज्योतिष्मयात्, XIII, 68) (4) तुरङ्गाः—तुर + गम् + खच् (कर्त्तरि, 3rd c p) म् comes after the final vowel of तुर। The alternative form is तुरङ्गम (5) रश्मि —अश् + मि —'अश्नोतेरश् च' (उ० ४।४६।) When मि is added to the अ of the root अश् changes into र (6) आरोप्य—आ + रुह् + णिच् + ल्यप्—The alternative form is आरोह्य (7) प्रतस्थे—प्र + स्था + लिट्—ए—'समवप्रविभ्यः स्थः"—पा०।

Conjugation.—(1) स्था—(to stand) तिष्ठति (लट्) तस्थौ, तस्थिथ, तस्थाथ, तस्थिव &c (लिट्) अस्थात्, अस्थाताम्, अस्थुः (लुङ्) स्थाता (लुट्) स्थास्यति (लृट्) स्थापयति (णिच्-लट्) अतिष्ठिपत् (णिच्-लुङ्) स्थितः (क्त) (2) रुह्—(V XIII, 74.)।

Change of voice — (लक्ष्मणेन) ।

अनुकूल—This word is adjective, but here it is used as a noun. Here अनुकूल means अनुकूलवाक्यम् (agreeable words or news)।

Remark —This is the saddest part of the story. Sitá was told by Lakshmana that her request for a sojourn to the hermitages had been granted by Ráma, and Sitá, poor guileless lady, was delighted at the news The question again arises, was Lakshmana justified in practising deception on her ? The yoking of horses that never shied to the chariot, shows some consideration for Sitá's present delicate condition But what consideration did Ramá and Lakshmana show for her, when the news of her banishment was broken to her, and she was left alone to bemoan her lot and make shift for herself as best as she could ?

सा नीयमाना रुचिरान् प्रदेशान्
प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत्।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय
जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम्॥ ४८॥

मूलस्य पाठान्तरम्—रुचिरान्—रुचिर (Nand.) न—मा (Nand.)।

Prose order.—सा रुचिरान् प्रदेशान् नीयमाना मे प्रिय प्रियङ्करः इति अनन्दत्। तम आत्मनि कल्पद्रुमता विहाय असिपत्रवृक्ष जातं न अबुद्ध।

Explanation by use of synonyms—सा (सीता) रुचिरान् (मनोज्ञान्) प्रदेशान् (स्थलानि) नीयमाना (प्राप्यमाणा सती) मे (मम) प्रिय (वल्लभ.) प्रियङ्कर (अभिलाषपूरक, सदय इतियावत्) इति अनन्दत् (इति परां मुदं लेभे), तं (भर्त्तारम्) आत्मनि (स्वविषये) कल्पद्रुमतां (तन्नामकसुरपादपत्व) विहाय (परित्यज्य) असिपत्रवृक्षं (खड्गाकारपत्रनारकतरु) जातं (भूतं) न अबुद्ध (न बुबुधे)।

Substance.—यदा स्यन्दनासीना जनकनन्दिनी देवरा लक्ष्मणेन नीयमाना विचित्रान् हृदयानन्दवर्द्धनान् भूभागान् अवलोकन्ती वाल्मीकेराश्रमपदं प्रयातुमारेभे, तदा मनसि चिन्तितवती, अहो मे दयित मां प्रति कीदृग् अनुकूलः—यदा यदाहं तं यद् यद् ब्रवीमि, तत्तदभिलषितं तूर्णं तेन परिपूर्य्यते। सा तु मनस्विनी न विवेद यत् तस्या हृदयवल्लभ अतिनृशंसत्व प्राप्तः। पूर्वं स कल्पद्रुम इव सर्वकामप्रद आसीत्, अधुना मर्मस्पृक्सर्वदुःखाधार. असिपत्रवृक्ष एव सञ्जात।

Sanjivani.—सेति। (सा) सीता (रुचिरान्) [मनोज्ञान्] (प्रदेशान्) [स्थानानि] (नीयमाना) प्राप्यमाणा सती (मे) मम (प्रिय) [वल्लभः] प्रियं करोतीति (प्रियङ्कर) प्रियकारी (इति अनन्दत्) [इति परां मुदं लेभे]—"क्षेमप्रिय—" (३।२।४४। पा०) इति चकारात् खच्प्रत्यय। (त) प्रियम् (आत्मनि) विषये (कल्पद्रुमता) [तन्नामकसुरपादपत्वं] (विहाय) परित्यज्य (असिपत्रवृक्षं) [खड्गाकारपत्रनारकतरुं] जातं [परिणत] (न अबुद्ध) न अज्ञासीत्—बुध्यतेर्लुङ्—असिपत्रवृक्षः खड्गाकारदल नारको वृक्षविशेष —"असिपत्रो भवेत् कोषकारे च नरकान्तरे" इति विश्व—आसन्नघातुकः इति भाव.॥ ४८॥

anjivani pl in d.—(१) "क्षेमप्रि —"[The root कृ adopts ण when allied with क्षे , प्रिय and मद्र। च in the *Sutra* indicates that it also admits खच् , as क्षेमकार, क्षेमङ्कर। प्रिय र, प्रियङ्कर। मद्रकार, मद्रङ्कर। The full aphorism is 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" ।

(2) 'असिपत्र: वृक्षविशेष:'—असिपत्र is the name of a tree in hell whose leaves are sharp like swords.

(3) "असिपत्र नरकान्तरे"—असिपत्र is the name of a lexicographer as well as of a hell.

eng li.—সীতা মনোহর প্রদেশ সকলে নীত হইযা আমাব পতি প্রিযঙ্কব (অভীষ্টপবিপূরক) ইহা ভাবিয়া আনন্দিত হইয়াছিলেন, (কিন্তু) পতি তাহার বিষয়ে কল্পবৃক্ষভাব পবিহার বরিয়া অসিপত্র বৃক্ষস্বরূপ হইযাছেন, ইহা তিনি (সীতা) জানিতে পারেন নাই। ৪৮।

nglish r nd ring.—While being taken through beautiful regions, she was delighted (with the thought) that her beloved husband did every thing agreeable to her wishes ; (but) she never knew that he, having forsaken the character of the *Kalpataru* (the all-yielding tree of heaven) had become (i. e. converted into) a tree having swords for its leaves. (48.)

Gr matical not s, &c., &c.

a a s .—(१) प्रियं करोतीति प्रियङ्कर: (उपपद) (२) कल्प:, संकल्पितोऽर्थ: तस्य द्रुम. (षष्ठीतत्) दातृदेयभाव स्वन्धे षष्ठी or कल्प:= इच्छा, तत्पूरक: द्रुम: ल्पद्रुम: (शाकपार्थिवादि:) तस्य भाव: कल्पद्रुमता, ताम्। ☞Kalpataru is one of the five celestial trees. It is said that it fulfils all the wishes of applicants. The names of the celestial trees are .—'पञ्चैते देवतरवो मन्दार: पारिजातक:। सन्तान:-कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्" ॥ (अ०) (2) असिरिव पत्राणि य स असिपत्र: (बहु) सिपत्रनामा वृक्ष सिपत्रवृक्ष: (शाकपार्थिवादि:) तम्।

C · nding.—(१) सा—उक्ते मुख्येकर्मणि प्रथमा (2) प्रदे-

न्—अनुक्त गौणे कर्मणि द्वितीया (3) इति— वयं, used in the 5th case, हेतौ पञ्चमी (4) तम्—This is उद्देश्य मं, having for its विधेय कर्म, असिपत्रवृक्षम् which is the object of the finite verb अबुद्ध।

Derivation.—(1) नीयमाना—नी + शानच् (कर्मणि) + टाप्—The root नी governs double objects, one direct and the other indirect. In the passive voice the direct object admits the 1st case, but the indirect object does not undergo any alternation. Here in the passive voice सा is the direct object and it gets प्रथमा, and प्रदेशान् is the indirect object and it has no alternation, so its द्वितीया is not changed. (2) रुचिरान्—रुच् + किरच् (औणादिकः, 2nd c. p.) (3) प्रियङ्कर—प्रिय + कृ + खच् "क्षेम-प्रिय—" (V. Sanji. Exp.) (4) प्रियः—प्री + कः (कर्त्तरि) "इगुपध-ज्ञाप्रीकिरः कः"—पा० (5) अनन्दत्—नन्द् + लङ्—तिप् (6) अबुद्ध—बुध् + लुङ्—त (कर्त्तरि) (7) ल्पद्रुम —क्लृप् + णिच् + अच् (र्तरि) = कल्प। द्रु + मः = द्रुमः (8) वृक्षम्—वृक्ष् + स (2nd c. s.)।

Conjug ti n.—(1) न (V. XIII., 34.) (2) बुध् (to understand, to know) बोधति—ते, बुध्यते (लट्) बुबोध, बुबुधे (लिट्) अबुधत्, अबोधीत्, अबोधिष्ट। अबुद्ध, अबोधि, अभुत्साताम्, अभुत्सत, अभूध्वम् (लुङ्) बोधिता, बोद्धा (लुट्) बोधिष्यति-ते। भोत्स्यते (ट्) बोधयति (णि व्-लट्) अबूबुधत् (णिच्-लुङ्) बुद्धः (:) भुत् (क्विप्)।

Ch nge of voic .—तया……नीयमानया…प्रिये प्रियङ्करे (भूयते)…अनन्द्यत। सः…असिपत्रवृक्ष. जात…. बोधि।

N. B. Having heard the scandal from the mouth of the spy, Ráma, desirous of banishing Sitá, told her the following Śloka which is described by Bhavabhuti in Uttara charita thus .—

"अपूर्वकर्मचाण्डा यि मुग्धे वि ञ्च माम्।
श्रितासि चन्दन न्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम्" ॥

e ark.—In the innocence of her heart, Sitá was congratulating herself that her husband was mindful of all her wishes; but, alas, poor lady, she did not

know the sad metamorphosis that Ráma had undergone, in the meantime.

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्
सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा ।
आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःख-
मत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—जुगूह—जुगोप (He. Chá. Va. Vijay. Su.) अस्यै—अस्याः (Nand.)।

Prose order.—पथि लक्ष्मणः यत् तस्याः जुगूह, तत् गुरु भावि दुःखम् अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन स्फुरता सव्येतरेण अक्ष्णा अस्यै आख्यातम्।

Explanation by use of synonyms :—पथि (मार्गे) लक्ष्मणः (सौमित्रिः) यत् (दुःखं) तस्याः (सीतायाः) जुगूह (प्रतिसंहृतवान्, जुगोप) तत् गुरु (दुर्भरं) भावि (भविष्यत्) दुःखम् (अशुभं, कष्टम्) अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन (पुनरभाविपतिसाक्षात्कारेण) स्फुरता (स्पन्दमानेन) सव्येतरेण (दक्षिणेन) अक्ष्णा (नेत्रेण) अस्यै (सीतायै) आख्यातं (ज्ञापितम्)।

Substance.—सौमित्रिः पथि सीतां वाल्मीकिमुनेराश्रमं नयन् अग्रजकृतं तस्या विवासनं तस्यै नाख्यातवान्—किन्तु तस्या दक्षिणनेत्रं मुहुः स्पन्दमानमासीत्—यत् चिरं वल्लभदर्शनसुखात् वञ्चितं जातं, तेनैव चक्षुषा सा ज्ञातवती यत् किमपि घोरं दुःखमापतिष्यति। लक्ष्मणस्य कथनात्पूर्वेऽपि सीतायाः स्पन्दमानं दक्षिणनेत्रं भावि विवासनरूपं महत् दुःखं तस्यै विज्ञापयामास।

Sanjivani.—जुगूहेति। (पथि) [मार्गे] (लक्ष्मणः) [सौमित्रिः] (यत्) दुःखं (तस्याः) सीतायाः (जुगूह) प्रतिसंहृतवान् (तत् गुरु) (दुर्भरं) (भावि) भविष्यत् (दुःखम्) [अशुभं, कष्टम्] अत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन [अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन] [पुनरभाविपतिसाक्षात्कारेण] (स्फुरता) [स्पन्दमानेन] (सव्येतरेण) दक्षिणेन (अक्ष्णा) [नेत्रेण] (अस्यै) सीतायै (आख्यातं) [विज्ञापितम्]—स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः॥ ४९॥

Bengali.—যাহা একবারেই পতিদর্শন হইতে বঞ্চিত হইয়াছে, সেই দক্ষিণনেত্র এক্ষণে স্পন্দিত হইতে লাগিল—লক্ষ্মণ পথে যাহা তাঁহার

মিকটে গোপন করিযাছিলেন, সেই গুরু ভাবি দুঃখ (উহা) সীতাকে বিজ্ঞাপিত করিযাছিল। ৪৯।

English rendering—The heavy misfortune that was to befall her, which Lakshmana had concealed from her on the way, was communicated to her by her throbbing right eye which was to lose for ever the sight of her beloved husband. (49)

Grammatical notes, &c, &c.

Sama'sa.—(1) सव्यात् इतरत् सव्येतरत् (पञ्चमीतत्) तेन। In this case सव्येतर is declined like सर्व्व (pronoun) सव्यम् इतरत् यस्मात् तत् सव्येतरम् (बहु) तेन—Here it is declined like general words ending in अ (neuter) "न बहुव्रीहौ"—पा० (2) अन्तम् अतिक्रान्तम् अत्यन्तम् (प्रादि) 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'—पा० वा० अत्यन्त लुप्तम् अत्यन्तलुप्तम (सुप्सुपा) प्रियस्य दर्शन प्रियदर्शनम् (षष्ठीतत्) अत्यन्तलुप्त प्रियदर्शन यस्य तत् अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनम् (बहु) तेन।

Case-ending—(1) तस्या—अपादाने पञ्चमी—"भीत्रार्थानां भयहेतु"—पा०।

Here Sitá was an object of fear, in as much as she might have died, if the news of her banishment was suddenly broken to her. She was, therefore, भयहेतु or cause of fear. Hence, the word takes the 5th case in अपादान।

(2) अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन, सव्येतरेण and स्फुरता qualify अक्ष्णा (3) गुरु, भावि and तत् qualify दुःखम् which is उक्ते कर्मणि प्रथमा (4) अक्ष्णा—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया।

Derivation.—(1) जुगूह—गुह्+लिट्—णल् (2) लक्ष्मण—लक्ष्मी+न (अस्त्यर्थे) ई of लक्ष्मी changes into अ (3) स्फुरता—स्फुर्+शत (3rd c. s) (4) आख्यातम्—आ+चक्ष् or ख्या+क्त (कर्मणि) (5) अस्यै—क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी—'क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्'—पा० वा० (6) भावि—भू+णिनि (भविष्यदर्थे)।

Conjugation.—(1) गुह् (to conceal) गूहति—ते (लट्)

जुगूह, जुगूहिथ, जुगोढ । जुगुहे, जुगुहिषे, जुघुत्ते (लिट्) गूहिता, गोढा (लुट्) गूहिष्यति—ते । घोच्यति—ते (लृट्) अगूहीत्, अघुक्षत्, अगूहिष्ट, अगूढ, अघुक्षत (लुङ्) गूढ (क्त)

Change of voice.— लक्ष्मणेन जुगुहे, .. अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शन स्फुरत् सव्येतरत् अक्षि आख्यातवत् ।

Remark.—When the right eye of a woman throbs, it is regarded as foreboding some impending evil or loss to her Though Lakshmana kept the news of her banishment carefully concealed from her, yet she scented some evil, as soon as her right eye began to throb.

सा दुर्निमित्तोपगताद् बिषादात्
सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।
राज्ञ. शिवं सावरजस्य भूया-
दित्याशशंसे करणैरबाह्यैः ॥ ५० ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—उपगतात्—उपगमात् (Va Vijay He.) विन्दा—विन्दम् (Nand) ।

Prose order.—सा दुर्निमित्तोपगतात् विषादात् सद्य परिम्लानमुखारविन्दा सावरजस्य राज्ञ. शिव भूयात् इति अबाह्यैः करणैः आशशंसे ।

Explanation by use of synonyms—सा (सीता) दुर्निमित्तोपगतात् (दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपाशुभशकुनेन प्राप्तात्) विषादात् (दुःखात्) सद्य (तत्क्षणे) परिम्लानमुखारविन्दा (प्रम्लानास्यकमला सती) सावरजस्य (सानुजस्य) राज्ञ (नृपते) शिव (मङ्गल) भूयात् (भवतु) इति (इदम्) अबाह्यैः करणैः (अन्तःकरणैः) आशशंसे (अभिलषितवती) ।

Substance.—दक्षिणाक्षिस्पन्दनरूपेण आकस्मिकदुर्निमित्तेन हेतुना सीता परं विषादं भेजे, अतएव तस्याः मुखारविन्दं प्रम्लानमभूत्—सा विषादोपहतेन चित्तेन सानुजस्य नृपते रघुवीरस्य सार्वविषयक नियतकुशलं देवान् प्रार्थितवती ।

Sanjivani.—सेति । (सा) सीता, दुर्निमित्तेन, दक्षिणाक्षिस्फुरण-

रूपेण उप तात्, ग्लात् [दुर्निमित्तोपगतात्] [सर्वेऽतरने न्दनरूपेणाशुभभय-कुलेन प्राप्तात्] (विषादात्) दुःखात् (द्यः) [तत्क्षणे] (परि ानमुखार-विन्दा) [प्र ानास्यकमला] सती (सावरजस्य) सानुजस्य (राज्ञः) रामस्य (शिवं) [मङ्गलं] (भूयात्) [भवतु] (इति) [एतत्] (अवान्त्री करणैः) अन्तःकरणैः (आशशं) [अभिलषितवती]—शंसतेरपेक्षायामात्मनेपदमिष्यते—करणैः इति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायं—पुनः पुनराशशंसे इत्यर्थः ॥ ५० ॥

njiv i pl in d.—(1) 'शंसतेरपेक्षायाम् . . इष्यते' —In the meaning of अपेक्षा (wish) the root शंस् admits आत्म-पदीय form. In the sense of wish this root is always allied with the prefix आ, as आशंसते।

(2) "करणै.....आशशंसे"—The plural number in करणैः denotes the frequency of the action, *i. e.* prayer to the gods. Sitā frequently prayed to the gods for the good of her husband and his younger brothers.

eng li.—দুর্নিমি জনিতবিষাদে তৎক্ষণাৎ তাঁহার মুখারবিন্দ ম্লান হইয়াছিল, (তিনি) অনুজগণের সহিত রাজার মঙ্গল হউক, ইহা সর্বান্তঃকরণে প্রার্থনা করিয়াছিলেন।৫০।

n li h ndering.—With her lotus-like face withering away (*i. e.* becoming pale) in consequence of the heaviness of her heart, caused by the evil omen, she prayed with her inner senses (*i. e.* inwardly) thus : "May there be welfare of the king, along with his younger brothers." (50.)

G tic l n t , &c., &c.

ama .—(1) दुष्टं निमित्तं दुर्निमित्तम् (सुप्सुपा) तेन उपगतः दुर्निमित्तोपगतः (तृतीयातत्) तस्मात् (2) मुखम् अरविन्दमिव मुखारविन्दम् (उपमितसमासः) परि, विशेषे ानं परि ानम् (प्रादिः) परि ानं मुखारविन्दं यस्याः सा परि ानमुखारविन्दा (बहु) (3) अवरः न् काले जाताः अवरजाः (उपपद) तैः सह वर्त्तमा : सावरजः (तुल्ययोगबहु) तस्य (4) न बाह्यानि अवाह्यानि (नञ्तत्) ैः।

Case-ending —(1) विषादात्— हेतौ पञ्चमी or ल्यब्लोपे पञ्चमी —विषाद प्राप्येत्यर्थः (2) सद्य —अव्यय, used in the 7th case, कालाधिकरणे सप्तमी (3) परिह्लानमुखारविन्दा qualifies सा (4) दुर्निमित्तोपगतात् qualifies विषादात् (5) सावरजस्य qualifies राज्ञ which is शेषे षष्ठी 'शिवम्' इत्यनेन सम्बन्धः (6) इति—अव्यय, कर्म of the finite verb आशशंसे (7) अवाच्यै qualifies करणैः which is करणे तृतीया ।

Derivation.—(1) दुर्निमित्तम्—दुर् + नि + मिद् + क्त (भावे) (2) विषादात्—वि + सद् + घञ् (भावे, 5th c s) In this case इ of the prefix वि is not lengthened by the addition of घञ् to the root सद् by the spirit of 'बहुलम्' in the *Sutra* "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्"—(*V*. नीवार, Sl 28) (3) सद्य —समानेऽहनि इति समान changes into स and अहन् changes into द्यस्, so we get the form सद्य by निपातन (4) परिह्लानम्—परि + ह्लै + क्त (कर्त्तरि) (5) अरविन्दम्—अर + विद् + श (कर्त्तरि) (6) शिवम्—शी + वन्—निपात्यते —"शिव तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ बालके हरे ॥ पुण्डरीकद्रुमे कीले"—मे. (7) भूयात्—भू + आशीर्लिङ्-यात्—In benidiction लोट् also be used, so we get the alternative form भवतु (8) आशशंसे—आ + शंस् + लिट्—ए । The root शंस् with आ means 'to wish' and it, in this sense, always admits आत्मनेपदीय form. (9) वाच्यैः—वहिस् + ष्यञ् (3rd c. p.) ।

Conjugation —(1) शंस् with आ (to wish) आशंसते (लट्) आशशंसे (लिट्) आशंसिष्ट (लुङ्) आशंसिता (लुट्) आशंसिष्यते (लृट्) आशस्त (क्त) The root शंस् which means 'to praise' and 'to tell', is भ्वादि and परस्मैपदी ।

Change of voice.—तया .. परिह्लानमुखारविन्दया ...शिवेन भविषीष्ट... . ।

अवाच्यै करणै—Dinakara says that by the word अवाच्यै करणै, मनस्, बुद्धि and अहङ्कार are refered to. Vallabha also says so. As there are three internal senses, करणै, admits the plural number.

वेदान्तसूत्रवार्त्तिके—"मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी" ॥

Mallinátha uses the plural number in करणैः in the sense of frequency of prayer to the gods, *i. e.* Sitá prayed to the gods again and again. We think the former explanation as regards the plurality in करणैः, is preferable to that of Mallinátha.

गुरोर्नियोगाद् वनितां वनान्ते
साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्य्यतेवोत्थितवीचिहस्तै-
र्जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१

मूलस्य पाठान्तरम्—गुरोः—भ्रातुः (Va. Su.) नियोगात्—निदेशात् (He. Va. Vijay. Chá.) उत्थितवीचि—उच्छ्रितवीचि (He. Vijay. Chá.) ।

Pr rd .—गुरोः नियोगात् साध्वीं वनितां वनान्ते विहास्यन् सुमित्रातनयः पुरस्तात् स्थितया जह्नोः दुहित्रा उत्थितवीचिहस्तैः अवार्य्यत इव ।

pl n tion by u f yn ny :—गुरोः (ज्येष्ठस्य) नियोगात् (आदेशात्) साध्वीं (पतिव्रतां) वनितां (भार्य्यां) वनान्ते (अरण्ये) विहास्यन् (त्यक्ष्यन्) सुमित्रातनयः (लक्ष्मणः) पुरस्तात् (अग्रतः) स्थितया (विद्यमानया) जह्नोः दुहित्रा (जाह्नव्या) उत्थितवीचिहस्तैः (उत्पतिततरङ्गभुजैः) अवार्य्यत इव (निवारयाञ्चक्रे इव) ।

bst nc .—सीतां रथमारोपयन् क्रमेण सौमित्रिः भागीरथीतटं प्राप । अग्रजशासनात् निरपराधां पतिव्रतां जनकनन्दिनीं वने त्यक्तुमिच्छुं लक्ष्मणं निखिलकलुषनाशिनी पूतसलिला गङ्गादेवी उच्चालतरङ्गरूपहस्तैः रोद्धुमादरात् निवारयाञ्चकारेव । भोः सुमित्रानन्दन ! ज्येष्ठाज्ञया अस्याः निष्कलङ्कायाः साध्व्याः सीतायाः निर्वासनरूपमवैधं कृत्यं मा क्रियताम् इति जाह्नवी तरङ्गरूपकरान् उत्क्षिप्य लक्ष्मणं निषिषेधेव ।

njiv i.—गुरोरिति । (गुरोः) ज्येष्ठस्य (नियोगात्) [निदेशात्] (साध्वीं) [पतिव्रतां] (वनितां) [जायाम्] अव्याजरामित्यर्थः (वनान्ते)

[अरण्ये] (विहास्यन्) तत्त्याज् (सुमित्रातनयः) लक्ष्मणः (पुरस्तात्) अग्रे (स्थितया) [वर्त्तमानया] (जह्नोः दुहित्रा) जाह्नव्या, उत्थितैः वीचिहस्तैः [उत्थितवीचिहस्तैः] [उच्छ्रिततरङ्गकरैः] (वार्य्यत इव) [न्यषिध्यत इव] "अकार्य्यं मा कुरु" इति वारित इव इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५१ ॥

Beng li.—সুমিত্রাতনয় জ্যেষ্ঠের আদেশে সাধ্বী বনিতাকে অবণ্যে পবিত্যাগ কবিবেন (ইহা দেখিয়া) সম্মুখে অবস্থিত জহ্নুতনয়া বীচিরূপ হস্তনিকব উচ্ছ্রিত কবিয়া (তাঁহাকে) নিষেধ করিয়াছিলেন। ৫১।

nglish rendering.—The son of Sumıtrá who was about to desert the farthful wrfe (of Ráma) in the forest, in obedience to the order of his elder brother, was forbidden, as it were, by the daughter of Jahnu, lying (i. e. flowing) in front, by means of her uplifted ar -like waves. (51.)

Gr atical note , &c., &c.

Sama's .—(1) वनस्य अन्तः वनान्तः (षष्ठीतत्) तस्मिन् (2) सु, शोभनं मित्रं, पति यस्याः सा सुमित्रा (बहु) तस्याः तनयः सुमित्रातनयः (षष्ठी-तत्) (3) वीचय एव हस्ताः वीचिहस्ताः (रूपककर्मधा) तैः ।

C se-ending.—(1) गुरोः—कृद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी (2) नियोगात्—हेतौ पञ्चमी or ल्यब्लोपे पञ्चमी—नियोगमाश्रित्येत्यर्थः—' ल्यब्लोपे मेधाधिकरणे च'—पा० वा० (3) सुमित्रातनयः—उक्ते कर्मणि प्रथमा (4) उत्थितवीचिहस्तैः—करणे तृतीया (5) दुहित्रा—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (6) पुरस्तात्—अव्ययम्, used in the 7th case (7) स्थितया qualifies दुहित्रा (8) वनान्ते—आधाराधिकरणे सप्तमी (9) विहास्य qualifies सुमित्रातनयः (10) साध्वी qualifies वनिताम् which is the object of विहास्यन् ।

ri ti .—(1) वनिताम्—वन् + (कर्मणि) + टाप् (2nd c. s.) (2) तनयः—त + कयन् (3) विहास्यन्—वि + हा + तृ (4) साध्वीम्—साध् + उ + ङीष् (2nd c. s.)—The alternative for is साधुम्—"वोतो गु नात्"—पा० [ङीष् is opt nally added to the words ending in , as मृद्वी, मृदु, साध्वी, साधु &c.] (5) अवार्यत— वृणि + हृ— (कर्मणि) (6) उत्थितः—उत् + स्था + (कर्त्तरि)

(7) वीचि:—वे + ईचि:—'वेञो डिच्च' (उ० ४।७२।) "वीचि: स्वल्पतरङ्गे स्यादवका सुखे द्वयो:" (मे०) The word वीचि is feminine according to स्वामी, but according to Medini it is both masculine and feminine.

Conju ti .—(1) वृ (to ask for) वृ गोति, वृणुते, वरति—ते, वृणाति, वृणीते (लट्) ववार, ववरिथ। वव्रे, ववृषे (लिट्) अवारीत्, वारिष्टाम्, अवारिषु.। अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत (लुङ्) वरिता, वरीता (लुट्) वरीष्यति—ते। वरिष्यति—ते (लृट्) वृत: (क्त:) वारयति (णिच्-लट्) वारयामा , वारयाञ्च ार, वारयाम्बभूव (णिच्-लिट्) अवीवरत् (णि च्-लुङ्) वारित: (णिच्-क्त:)*।

Ch nge of voic .—... विहास्यन्त सुमित्रातनयं...स्थिता... दुहिता...अवारयत् ..।

जह्नो: दुहिता—हिमाचलात् सवेगमवतरन्ती स्रोतसा जह्नुमुने: यज्ञस्थलं प्लावयन्ती च सुरधुनी सानन्दं भगीरथम सार। तदवलो कोपपूर्णेन जह्नुना सा गण्डूषेण पीता। ततो भगीरथस्यानुनयेन पुनर्विगतक्रोध: प्रसन्नश्च मुनिस्तां स्ववपुष: नि:सारयामा । अतो जह्नोर्निर्गमनात् सा जाह्नवी वा जह्नुदुहितेति ख्यति।

[While descending with great speed from the Himálayas, and following the footsteps of Bhagiratha, the Ganges inundated the place of sacrifice, belonging to the sage of Jahnu, who thereupon, getting angry, drank her off in a sip. Bhagiratha, then, began to pray to the sage for setting the Ganges free. The sage rebuted, and the sacred river issued forth again from his thigh. Hence, the Ganges is called Jahnavi or the daughter of the sage Jahnu.]

वना —Kálidása is very fond of using वना instead of । वनान्त means si ply a forest and not the outskirts of , and that is the intention of the poet. Compare: "वृत्त: नो गोर्व " II., 58. Here वना eans but not the outskirts of the forest. Such uses by Kálidása are not infreq nt in his riting.

Remark.—As Lakshmana, with Sitá, reached the banks of the Ganges, her waves appeared agitated. It seemed as if the sacred river, guessing the intention of Lakshmana, was forbidding him to carry it out, by uplifting her arm-like waves. The picture is very pathetic.

रथात् स यन्त्रा निगृहीतवाहात्
तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य्य ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेष-
स्ततार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥ ५२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—स यन्त्रा निगृहीत—सुमन्त्रप्रतिपन्न (Vijay.) स त्वत्प्रतिपन्न (He Chá. Va. Su. Dhar Vijay.) ।

Prose order.—सत्यसन्ध स यन्त्रा निगृहीतवाहात् रथात् तां भ्रातृजायां पुलिने अवतार्य्य निषादाहृतनौविशेष (सन्) गङ्गां सन्धाम् इव ततार ।

Explanation by use of synonyms.—सत्यसन्ध (सत्यप्रतिज्ञ) स (लक्ष्मण.) यन्त्रा (सारथिना) निगृहीतवाहात् (संरुद्धाश्वात्) रथात् (स्यन्दनात्) तां भ्रातृजायां (जानकीं) पुलिने (सैकत प्रदेशे) अवतार्य्य (अवरोह्य) निषादाहृतनौविशेष (किरातानीतनौक सन्) गङ्गां (भागीरथीं) सन्धाम् इव (प्रतिज्ञामिव) ततार (उत्तीर्ण) ।

Substance.—उत्तालतरङ्गाकुलां भागीरथीं संप्राप्य सुमन्त्रे रथचालनान्निवृत्ते सत्यसङ्गर सौमित्रि अग्रजपत्नीं विदेहराजनन्दिनीं गङ्गाया पुलिनप्रदेशमवतारितवान् । किरातानीतनौविशेषेण जानकीं सुरधुन्या परपारं नीत्वा वाल्मीकेराश्रमसन्निकटमासाद्यचाग्रजनिर्देशपालनरूपां प्रतिज्ञां स लक्ष्मण उत्तीर्णवान् ।

Sanjivani—रथादिति । (सत्यसन्ध.) सत्यप्रतिज्ञ: (स) लक्ष्मण: (यन्त्रा) सारथिना (निगृहीतवाहात्) रुद्धाश्वात् (रथात्) [स्यन्दनात्] (तां भ्रातृजाया) [अग्रजपत्नीं] (पुलिने) [सैकतप्रदेशे] (अवतार्य्य) आरोप्य, निषादेन, किरातेन आहृतनौविशेष, आनीतदृढनौक सन् [निषादाहृतनौविशेष] [किरातानीतदृढनौक] (गङ्गां) भागीरथीं, (सन्धां) प्रतिज्ञाम् (इव) [यथा] (ततार) [उत्तीर्णवान्] "सन्धा प्रतिज्ञा मर्य्यादा" इत्यमर: ॥ ५२ ॥

njiv ni pl in d:—(1) 'सन्धा तिज्ञा मर्य्यादा—सन्धा means प्रतिज्ञा (pro ise) and मर्य्यादा (limit) ।

n li.—সত্যপ্রতিজ্ঞ লক্ষ্মণ, সারথিকর্ত্তৃক অশ্বগণ সংযত হইলে, সেই ভ্রাতৃজায়াকে রথ হইতে অবতীর্ণ করাইয়া কিরাতানীতনৌকাবিশেষে, প্রতিজ্ঞোত্তরণের ন্যায় গঙ্গা অতিক্রম করিয়াছিলেন। ৫২।

Engli h d rin.—He who was of truthful resolve, having got down his brother's wife on the sandy shore from the chariot whose horses were restrained (*i. e.* brought to a standstill) by the charioteer, and having taken a particular boat brought by Nishâda (or ferryman), crossed the Ganges, as if (fulfilling) his own promise. (52.)

G tic l n t , & ., .

—(1) निगृहीताः वाहाः य निगृहीतवाहः (बहु) त (2) भ्रातुः जाया भ्रातृजाया (षष्ठीतत्) ताम् (3) वः विशे . इति नौविशेषः (षष्ठीतत्) निषादे आहृतः इति निषादाहृतः (तृतीयातत्) तादृशः नौविशेषः यस्य निषादाहृत नौविशेषः (बहु) (4) सन्धा यस्य स सत्यसन्धः (बहु) ।

Ca - din.—(1) रथात्—अपादाने पञ्चमी "ध्रुवमपायेऽपादानम्"—पा० (2) यन्त्रा—अनु कर्त्तरि तृतीया 'निगृहीत' इत्यस्य (3) निषादाहृतनौविशेषः and सत्यसन्धः qualify सः which refers to लक्ष्म (4) गङ्गाम्—This is उद्देश्य and उपमेयपद having for its विधेय and उपमानपद, सन्धाम् ।

D riv ti .—(1) रथात्—रम् + थक् (औणादि :, 5th c. s.) (2) यन्त्रा—यम् + तृ (3rd c. s.) "यन्ता हस्तिपके सूते"—(०) (3) वाहः—वह् + णि च + or वह् + घञ् (करणे, कर्मणि वा) "वाहो भुजे पुमान् मानभेदाश्वयोः वायु ।" (मे०) (4) निगृहीतः—नि + ग्रह् + :(क्त) (5) अवतार्य्य —अव + तॄ + णिच् + ल्यप् ((6) निषादः—नि + सद् + घञ् (अधिकरणे) निषीदति पापमस्मिन्निति—"निषादः र देऽपि चण्डाले धीवरान्तरे"—(०) The इ of the prefix नि is not lengthened by the rule "उपसर्ग

चत्रामनुषो बहुलम्"—(*V.* नीवार, Sl. 28.) (7) ततार—तॄ + लिट्— (8) सन्धाम्—सम् + धा + अङ् (भावे, 2nd c. s.) ।

Conjug tion.—(1) तॄ (to cross) तरति (लट्) ततार, तेरतुः, तेरिथ (लिट्) तरीता, तरिता (लुट्) तरी ति, तरिष्यति (लृट्) अतारीत्, अतारिष्टाम्, अतारिषु (लुङ्) तारयति (णिच्-लट्) अतीतरत् (णिच्-लुङ्) तीर्त्वा (क्त्वाच्) तीर्णः (क्त.) ।

Ch ng f v ic .—सत्यसन्धेन तेन......निषादाहृतनौविशेषेण ङ्गा सन्धा...तेरे ।

सत्यसन्धः सः—The meaning would be better if the epithet सत्यसन्ध goes along with न्धाम् । It then, should mean that as स न्ध fulfills his promise, so Lakshmana having crossed the Ganges fulfilled his promise imposed upon him by his elder brother Ráma. So सत्यसन्धः सन्धामिव, गङ्गां ततार, this order is preferable.

निषादाहृतनौविशेषः—It means that the boat which was brought was not an ordinary one. It was eminently fit for carrying Sitá, across the Ganges.

Rem rk.—The Ganges is compared to the promise which Lakshmana made to Ráma. By crossing the Ganges, along with Sitá, it seemed as if he crossed *i e.* fulfilled his own promise. Sitá was to be deserted on the other side of the Ganges, and the crossing of the river, implied the fulfilment of Lakshmana's promise.

व्यव ापितवाक् कथञ्चित्
सौमि विरन्तर्गतवाष्पकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं
महीपतेः शा नमुज्जगार ॥ ५३ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—औत्पातिकम्—औत्पातिकः (Va. Vijay. Su.) ।

Pro rd r.—अथ कथञ्चित् व्यवस्थापितवाक् अन्तर्गतवाष्पकण्ठः सौमित्रिः मही‍पतेः शासनं, मेघः औत्पातिकम् अश्मवर्षम् इव, उज्जगार।

xpl tion by us of synonyms:—अथ (गङ्गातरणानन्तरं) कथञ्चित् (केनापि प्रकारेण, अतिकष्टेनेति यावत्) व्यवस्थापितवाक् (स्थिरी तवा क्तिः) अन्तर्गतवाष्पकण्ठः (अन्तर्वाष्पभरेण रुद्धकण्ठस्वरः) सौमित्रिः (लक्ष्मणः) महीपतेः (पृथ्वीश्वरस्य रामस्य) शासनम् (आदेशम्), मेघः (नीरदः) औत्पाति म् (अशुभसूचकम्) अश्मवर्षम् इव (शिलावृष्टिमिव), उज्जगार (उद्गीर्णवान्, प्रोक्तवानित्यर्थः)।

ub tance.—निदारुणं हि राजशासनम्—कथं मया तत् देव्यै विज्ञापनीयमिति चिन्तया लक्ष्मण, अन्तर्वाष्पभरेण रुद्धकण्ठ आसीत्—ततोऽतिकष्टेन स्वप्रकृतिमापद्य वचनं स्थिरीकृत्य च महीपते निर्देशं तस्यै उदीरयामास। स्वभावसुन्दरो मेघो यथा उत्पातवशात् पृथिव्यां शिलाखण्डान् वर्षति, तथा राज्ञ‍ा नादेव प्र तिसज्जनो लक्ष्मणः तादृशमरुन्तुदं राजनिर्देशं जानक्यै निवेदयामा ।

njiv ni.—अथेति। (अथ) [गङ्गातरणानन्तरं] (कथञ्चित्) [अति] व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाक् येन : [व्यवस्थापितवाक्] [स्थिरीकृतवाक्कः :] गतवाष्पः कण्ठः यस्य . [अन्तर्गतवाष्पकण्ठः] स्तम्भिताश्रुः इत्यर्थः. (सौमित्रिः) [लक्ष्म :] (महीपतेः) [राज्ञः] (शासनं) [निर्देशं], (मेघः) [नीरदः] उत्पाते भवम् (औत्पातिकम्) [अशुभसूचकम्] (अश्मवर्षं) शिलावर्षम् (इव), (उज्जगार) उद्गीर्णवान्—दारुणत्वे ।वाच्यत्वात् 'जगारे' क्तम्॥ ५३॥

njiv i pl in d.—(1) 'दारुणत्वेन...उक्तम्'—As it is दा (cruel), so it is not worthy of being uttered by the mouth; therefore, 'उज्जगार' has been used.

ও g li.—অনন্তর অন্তর্বাষ্পভরে রুদ্ধকণ্ঠ সৌমিত্রি কোনরূপে (অতিকষ্টে) বাক্য স্থির করিয়া, উৎপাতকালে মেঘের শিলাখণ্ডোদ্গিরণের ন্যায়, মহীপতির আদেশ উদ্গিরণ (প্র শ) করিয়াছিলেন। ৫৩।

li h d i .—Then, the son of Sumitrá, having somehow arranged his words,—with his throat choke with tears,—disgorged (*i. e.* uttered forth) the co and of the lord of the earth, just as a cloud disgorges

(*i. e.* rains down) hails of evil portent (*i. e.* signifying some disaster.)—53.

Gr tic l not ,& ., & .

.—(1) व्यवस्थापिता वा येन व्यव ापितवाक् (बहु) (2) : गतः इति न्तर्गतः (द्वितीयातत्) तादृशः वाष्प. यस्य सः अन्तर्गतवाष्पः (बहु) अन्तर्गतवाष्पः : यस्य सः अन्तर्गतवाष्पकण्ठः (बहु) (3) अश्मनां वर्षम् अश्मवर्षम् (षष्ठीतत्) तत् (4) मह्याः पतिः महीपतिः (षष्ठीतत्) ।

C - di .—(1) श्मवर्षम्—This is विधेय and उपमानपद having for its उद्देश्य and उपमेयपद, शासनम्, both are the objects of उज्जगार (2) मे :—This is विधेय and उपमानपद having for its उद्दे and मेयपद, सौमित्रि. (3) औत्पातिकम् qualifies श्मवर्षम् (4) महीपतेः—कृद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी—ल्युट् is a त affix which is added to the root शास् in । म्—महीपतिः शाि , तस्य शासनम्—"कर्त्तृ-ोः कृति" (5) कथञ्चित्—अव्ययं, क्रियाविशेष म् (6) व्यवस्थापितवाक् and तवाष्पक qualify ौमित्रिः ।

iv ti .—(1) व्यवस्थापिता—वि + अव + स्था + णिच् + क्त (र्मणि) + टाप् (2) वाक्—वच् + क्विप् (कर्त्तरि) The penultimate of the root is lengthened by the rule 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु-कटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च'—पा० वा० (3) सौमित्रि—सुमित्रा + इञ् ( ) (4) औत्पातिकम्—उत्पात + ठ (भवार्थे) (5) मेघः—मिह् + (कर्त्तरि) ह् of the root changes into (6) ार—उत् + ॄ + लिट्— ।

C nju tion.—(1) ॄ—(to swallow, to praise) गिरति, गृणाति (लट्) जगार, जगरतुः (लिट्) गरीता, रिता (लुट्) गरीष्यति, गरिष्यति (ट्) अगारीत्, अगारिष्टाम्, अगारिषुः (लुङ्) ारयति (णि) ीगरत् (णिच्-लुङ्) ीर्णः (क्तः) ।

Ch f v ic .—...व्यवस्थितवाचा न्तर्गतवाष्पक ेन सौमित्रिणा ......, मेघे .उज्जगरे ।

k.—The command of the king is co pared to the shower of hailstones. As the latter bodes no good to

the people destroying as it does crops and trees, so the command of the king boded no good to Sitá, as it banished her from home.

ततोऽभि ङ्गानिलवि विद्धा
प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना।
स्वमूर्त्तिलाभ तिं धरित्री
लतेव ीता हसा जगाम ॥५॥

मूल पाठान्तरम्— भिषङ्गानिलविप्रविद्धा—अभिषङ्गानिलविप्रबु ा (Chá. Va. Su.) जगाम—पपात (Nand.)।

Pr s rder.—तत: भिषङ्गानि लविप्रविद्धा श्यमानाभरणप्रसूना सीता लता इव सहसा स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं जगाम।

xpl n ti n by u f yn nym—तत: (राजादे - श्रवणान रम्) अभिषङ्गानि विप्रविद्धा (भर्त्तृपरित्यागरूपदु:खवायुना अभिहता) प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना (पतदलङ्कारकुसुमा) ीता (वैदेही) ता इव (व्रततीवत्) सहसा (अकस्मात्) मूर्त्ति ाभप्रकृतिं (स्वदेहोतूपत्तेः कारणं) धरित्रीं (पृथिवीं) जगाम (प्राप्तवती) भूमौ पपातेत्यर्थ:।

ub t nc .—यथा काचिद् व्रतती प्रबलवायुवेगे ोतूपाटिता च्युतपुष्पा च ती स्वोतूपत्ते: कारणभूतायां भुवि निपतति, तथा भर्त्तृपरित्यागरूप-निदारुणशोकदु:खानिलेन अभिताड़िता जानकी च्युताभरणा ी संज्ञाशून्या स्वदेहोतूपत्तेः प्रकृतिभूतायां धरणौ निपपात।

njiv i.—तत इति। (तत:) [तदनन्तरम्] अभिषङ्ग:, पराभव: —"शापे तु अभिषङ्ग: पराभव:" इत्यमर:। एव अनिल: तेन विप्रविद्धा, अभिहता [अभिषङ्गानिलविप्रवि ा] [भर्त्तृपरित्यागरूपदु:खवायुना अभिहता] प्रभ्रश्यमानानि, पतन्ति आभरणानि एव प्रसूनानि यस्या: [प्रभ्रश्यमानाभरण-प्रसूना] [पतदलङ्कारकुसुमा] सा (सीता) [जानकी] (लता इव) [व्रततीवत्] (सह)[त्] स्वमूर्त्तिलाभस्य, ीरलाभस्य ोतूपत्ते: कृतिं कार [स्वमूर्त्ति भप्रकृतिं] [देहोतूपत्ते:] (धरि ीं) [पृथिवीं] (जग) [प्राप्तवती]—भूमौ पपात इत्यर्थ:—स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भाव: ॥५॥

engali.—তদনন্তর ভর্তৃপরিত্যাগরূপশোকদুঃখানিলকর্তৃক অভিহতা স্খলৎকুসুমরূপাভরণা সীতা লতার ন্যায় সহসা স্বদেহোৎপত্তির কারণভূতা ধরণীতে পতিত হইয়াছিলেন ।৫৪।

Engli h r ndering.—Then, Sitā like a creeper smitten by the wind in the form of the (aforesaid) affliction, with flowers, in the shape of ornaments dropping down, suddenly fell down on the earth which was the cause of her obtaining the physical form. (54.)

r tio l n t , & ., &c.

a a .—(1) अभिषङ्ग एव अनिलः अभिषङ्गानिलः (रूपककर्मधा) but अभिषङ्गः अनि इव in this वाक्य, the samāsa is पमित। ते विप्रविद्धा अभिषङ्गानिलविप्रवि ा (तृतीयातत्) (2) आभरणानि प्रसूनानीव आभरणप्रसूनानि (उपमितसमास:)—सीतापक्षे। आभरणान्येव प्रसूनानि आभरणप्रसूनानि (रूपककर्मधा)—लतापक्षे। प्रभ्रश्यमानानि आभरणप्रसूनानि यस्याः सा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना (बहु) (3) स्वस्याः मूर्त्तिः स्वमूर्त्तिः (षष्ठीतत्) तस्याः लाभः स्वमूर्त्तिलाभः (षष्ठीतत्) प्रकृता कृतिर्यस्याः ा प्रकृतिः (बहु) स्वमूर्त्तिलाभस्य प्रकृति स्वमूर्त्तिलाभप्र तिः (षष्ठीतत्) ताम्।

C s - nding.—(1) अभिषङ्गानिलविप्रविद्धा and प्रभ्रश्यमानाभर प्रसूना qualify सीता, but the 2nd epithet qualifies लता as well. (2) सीता—This is उद्देश्य and उपमेयपद having for its विधेय and उपमानपद, लता (3) स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिम्—This is उद्देश्यकर्म having for its विधेयकर्म, धरित्रीम् which are the objects of जगाम (4) सहसा—अव्ययं, क्रियाविशेषणम्।

Deriv tion.—(1) अभिषङ्गः—अभि + स + घञ् (भावे) (2) अनि .—अन् + इ च् (औणादिकः) (3) विप्रविद्धा—वि + प्र + व्यध् + क्त (कर्मणि) + टाप् (4) प्रभ्रश्यमानम्—प्र + भ्रन्श् + णिच् + शानच् (कर्त्तरि) (5) आभरणम्—आ + भृ + ल्युट् (करणे) (6) धरित्रीम्—धृ + इत्र + ङीष्—गौरादित्वात् (2nd c. s.) (7) मूर्त्तिः—मूर्च्छ् + क्तिन् (8) जगाम —गम् + लिट्—णल्।

Conjug tion.—(1) गम् (to get, to go) गच्छति (लट्) जगाम, जगमिथ, जगन्थ (लिट्) अगमत्, अगमताम्, न् (लुङ्) त

(लुट्) गमिष्यति (लृट्) गमयति (णिच्- लट्) अजीगमत् (णिच्- लुङ्) गतः (क्तः)।

Chang of v ice.—...अभिषङ्गानिलविप्रविद्धया प्रभ्रश्यमानाभरण-प्रसूनया सीतया लतया...स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिः धरित्री जग्मे।

स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिम्—This epithet applies both to Sitá and the creeper. The creeper grows from the earth, and Sitá also is reputed to have the Earth for her mother. So the Earth is the cause of obtaining their respective physical forms.

लतेव सीता—Sitá is compared to a creeper. As a creeper, with its slender form and bunches of flowers looks beautiful, so did Sitá, with her exquisitely delicate form and precious ornaments look superb in her beauty. Like the creeper, Sitá also had her birth from the earth. When blown down by the wind, the creeper falls down on the mother Earth; so did Sitá, when the cruel command of the king was communicated to her. The idea is exquisite.

Rem rk.—The command of the king banishing Sitá from home, was like a violent gust of wind pulling down a beautiful slender creeper on the earth ; and its effect was that Sitá immediately fell down on the ground, in a senseless state. The suddenness and the violence of the blow proved too much for the poor lady.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां
त्यजेदकस्मात् पतिरार्य्यवृत्तः।
इति क्षितिः संशयितेव तस्यै
ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—आर्य्यवृत्तः—आर्य्यवृत्तिः (Nand.) इति—इव न (Nand.) संशयिता—संशयति (He.)।

Pr order.—इक्ष्वाकुवंशप्रभवः आर्य्यवृत्तः पतिः त्वाम् कस्मात् त्यजेत् इति शङ्कि ता इव तावत् जननी क्षितिः तस्यै प्रवेशं न ददौ ।

pl tio by us of y o y s—इक्ष्वाकुवंशप्रभवः (इक्ष्वाकुकुलप्रसूतः) आर्य्यवृत्तः (साधुचरितः) पतिः (भर्त्ता) त्वां (भवतीम्) अकस्मात् (अकारणात्) कथं (केन हेतुना) त्यजेत् (परिहरेत्, विवासयेत्) इति शङ्किता इव (सन्दिहाना इव) तावत् (त्यागहेतुज्ञानावधेः प्राक्) जननी (माता) क्षितिः (धरणी) तस्यै (जानक्यै) प्रवेशम् (आत्मनि स्थानं) न ददौ (न दत्तवती)।

ub t nc .—दाशरथिः रामः इक्ष्वाकुनृपतेः सर्व्वप्रशस्ते महाकुले समुत्पन्नः— साधुचरित्र एव निखिलसद्गुणग्रामसमन्वितः स्वयाश्रयी भर्त्ता स्वभार्य्यां सीतां कारणं विनैव कथं निर्वासयेत् इति सन्दिहानचित्तेव अविदित-त्यागकारणा सीताजननी वसुन्धरा तस्यै न्यायै शोकाभिभूतायै अपि आत्मनः अन्तरे स्थानं न दत्तवती ।

njiv ni—इक्ष्वाकिति । (इक्ष्वाकुवंशप्रभवः) महाकुलप्रसूत इत्यर्थः—(आर्य्यवृत्तः) साधुचरितः (पतिः) भर्त्ता (त्वां) [भवतीम्] (अकस्मात् (अकारणात्) कथं [केन हेतुना] (त्यजेत्) [परिहरेत्, विवासयेत्] शङ्कावितर्कि :—(इति) [एवं] (संशयिता इव) सन्दिहाना इव (तावत्) त्यागहेतुज्ञानावधेः प्राक् इत्यर्थः—(जननी) [माता] (क्षितिः) [धरणी] (तस्यै) सीतायै (प्रवेशम्) [अन्तर्गमनम्] आत्मनीति शेषः (न ददौ) [न दत्तवती] ॥ ५५ ॥

li—ইক্ষ্বাকুকুলপ্রসূত সদ্বৃত্ত পতি তোমাকে অকারণ কেন ত্যাগ করিবেন, এইরূপ সন্দিহানচিত্তা হইয়াই যেন জননী ক্ষিতিদেবী ত্যাগকারণজ্ঞানের পূর্ব পর্য্যন্ত তাঁহাকে (সীতাকে) আপনার অভ্যন্তরে প্রবেশ দান করেন নাই । ৫৫ ।

li h r nd ring.—"Why should thy husband, of noble conduct, and sprung from the race of Ikshâku, abandon thee, all of a sudden (*i. e.* without any reason)" as if thus suspecting, her mother, the earth did not allow her entrance (within herself.)—55.

G tic l n t , &c., &c.

.—(१) इक्ष्वाकोः वंशः इक्ष्वाकुवंशः (षष्ठीतत्) प्रभवः,

कारणं य इक्ष्वाकुवंशे प्रभवः (बहु) Or according to वामन—इक्ष्वाकुवंशात् प्रभवः, उत्पत्तिर्यस्य :—(व्याधिकरणबहु) "अवजाौ हि बहुव्रीहिर्व्यधि गौ न्याय्युत्तरपदः"—का० वृ० (2) आर्यं वृत्तं यस्य आर्यवृत्तः (बहु)।

C s - nding.—(1) इति—अ यं, क्रियाविशे षम् (2) इक्ष्वाकुवं प्रभवः and आर्यवृत्तः qualify पतिः (3) म् and त्— व्ययम्, क्रियाविशेष म् (4) यिता qualifies क्षितिः which is उद्देश्य कर्त्री having for its विधेयकर्त्री, गी (5) तस्यै—सम्प्रदाने च थीं।

D rivation.—(1) प्रभव.—प्र+भू+अप् (भावे) (2) म्—णि म्+ मु (3) पतिः—पा+डतिः (औणादिकः) (4) आर्यम्— +ण्यत् (5) क्षितिः—क्षि+क्तिन् (अधिकरणे) (6) जननी— +णिच्+ल्युट् (कर्तरि)+ङीष् "ल्युटो बहु म्"—पा० (7) यिता— म्+णि+क्त (कर्तरि)+टाप् (8) ददौ—दा+लिट्- (9) वे .—प्र+विश्+घञ् (भावे)।

Conjug ti n.—(1) दा (to give) च्छति (भ्वा० ट्) ददाति, दत्ते (आदि० लट्) ददौ, ददे (लिट्) अदात्, अदित (लुङ्) दाता (लुट्) दा ति-ते (ट्) दापयति (णि च्- ट्) अदीदपत् (णिच्-लुङ्) दत्तः (क्तः)।

Ch nge of voic .—इक्ष्वाकुवं प्रभवेण आर्यवृत्तेन पत्या त्वम्.. त्यजेथाः...सं यितया...जनन्या क्षित्या...प्रवेशः...ददे।

इक्ष्वाकुवं प्रभवः—The force of the epithet is this.—Ikshāku was an ideal king, and the race of kings that sprang fro him, was all along characterised by noble conduct. No king belonging to this race ever disgraced himself by mean and unjust acts or highhandedness. It was, therefore, impossible that Ramá who was a just and ideal king, and sprung from the illustrious race of Ikshāku, should demean himself by perpetrating an act of injustice on Sitá, and banishing her without any good and substantial reason.

आर्यवृत्तः—The force of this epithet also is this :—Rāma was of good and noble conduct. A king like hi would never banish Sitá, without any reason to justify his act.

तावत् means अवधि—"यावत्तावच्च साकल्येऽवधौमानेऽवधारणे"—अमरः । As long as the earth could not learn the cause of her divorce, so long she did not give her shelter.

R   rk.—When a woman is deserted or divorced by her husband, she naturally thinks of going back to her father's house and live there under his protection. The earth was Sitá's mother. When the news of her banishment was communicated to her, she fell down senseless on the ground, as if seeking shelter from mother Earth. The poet, in figurative language, says that mother Earth did not allow her entrance into her home, as she did not know the reason of Sitá's divorce and banishment. She thought, as it were, within herself that Ráma, who was of noble conduct, and sprung from the illustrious race of Íksháku, could not be guilty of an unjust and arbitrary act, and that there must have been some good and substantial reason for Sita's banishment. So long as she did not know this reason, how could she take back her daughter into her home? It was for this reason that she did not give her entrance within herself. The idea has been very beautifully expressed.

। लुप्तसंज्ञा   विवेद दुःखं

प्रत्यागतासुः   तप्यतान्तः ।

तस्याः सुमि त्रात्मजयत्नलब्धो

मोहादभूत् कष्टतरः   बोधः ॥ ५६ ॥

मूलस्थ पाठान्तरम्— ब्धः—लभ्यः (Va.) प्रबोधः—प्रबुद्धः (Va. Su.) ।

Pr   rd r.—लुप्तसंज्ञा सा दुः   न विवेद, प्रत्यागतासुः अन्तः समंतप्यत, तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः मोहात् कष्टतरः अभूत् ।

_I   tion by u   f ynonym :—लुप्तसंज्ञा (च-चेतना) सा (सीता) दुःखं (निर्वासनकष्टं)   विवेद (ना   ), प्रत्यागतासुः

(लब्धसंज्ञा सती) अन्त (हृदि) समतप्यत (अदह्यत दुःखिनेति यावत्), तस्याः (जानक्याः) सुमित्रात्मजयत्नलब्ध (लक्ष्मणप्रयासप्राप्त) प्रबोध (सञ्ज्ञालाभ) मोहात् (मूर्च्छाया) कष्टतर (दुःसहतर) अभूत् (बभूव)।

Substance.—लक्ष्मणमुखाद् भर्त्तुर्निदारुणादेशश्रवणात् यदा सीता मूर्च्छिता भूमौ न्यपतत्, तदा सा विवासनजनितम् अरुन्तुद प्रबलं दुःखमनुभवितुं न शशाक, किन्तु लक्ष्मणप्रयत्नात् लब्धसञ्ज्ञा सती तद्दुःखेन दग्धहृदयाभूत्। मूर्च्छावस्थायास्तस्याश्चैतन्यलाभ. समधिकदुःखप्रदो जात ।

Sanjivani.—सेति। (लुप्तसञ्ज्ञा) नष्टचेतना, मूर्च्छिता (सा) [सीता] (दुःखं) [निर्वासनकष्ट] (न विवेद) [न बुद्धवती], (प्रत्यागतासु) लब्धसंज्ञा सती (अन्त) [हृदये] (समतप्यत) दुःखेनादह्यत इत्यर्थ —तप कर्मणि लङ्। कर्मकर्त्तरीति केचित्—तन्न—"तपस्तप कर्मकस्यैव" (३।१।८८। पा०) इति यङ् नियमात्। (तस्या) सीताया (सुमित्रात्मजयत्नलब्ध) [लक्ष्मणशुश्रूषया पुन प्राप्त] (प्रबोध) [संज्ञालाभ.] (मोहात्) [मूर्च्छाया] (कष्टतर) अतिदुःसह (अभूत्) [बभूव]—दुःखवेदनासम्भवादिति भाव ॥ ५६ ॥

Sanjivani Explained—(1) "तपस्तप कर्मकस्यैव" &c. [The root तप् admits यक् in कर्मकर्त्तृवाच्य, when the word तपस् is its object. Therefore, अतप्यत is not used in the कर्मकर्त्तृवाच्य. because, तपस् is not its object. It is formed in लङ् in कर्मवाच्य]

Bengali.—তিনি সংজ্ঞাশূন্যা হইযা দুঃখ অনুভব করিতে পারেন নাই, (কিন্তু) চৈতন্যলাভান্তে হৃদযে দগ্ধ হইতে লাগিলেন। তাঁহার লক্ষ্মণকৃতশুশ্রূষালব্ধ চৈতন্য মূর্চ্ছাপেক্ষা সমধিক কষ্টপ্রদ হইযাছিল। ৫৬।

English rendering.—She becoming senseless, was not conscious of her grief, (but) coming back to her senses, she felt burning in her heart. Her restoration to consciousness, brought about by the care of the son of Sumitrá, became more painful to her than her swoon (56.)

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa.—(1) लुप्ता संज्ञा यस्याः सा लुप्तसंज्ञा (बहु) (2) प्रत्यागता असवो यस्याः सा प्रत्यागतासु. (बहु) (3) आत्मन जायते इति आत्मज

(उपपद) सुमित्रायाः आ : सुमित्रात्मजः (षष्ठीतत्) तस्य यत्नः सुमित्रात्मज-यत्न. (षष्ठीतत्) तेन लब्धः सुमित्रात्मजय ब्धः (तृतीयातत्) (4) प्रकृष्टः बोधः प्रबोधः (प्रादिः) ।

C . nding.—(१) लुप्तसंज्ञा and प्रत्यागतासु. qualify सा which refers to सीता (२) अन्तः— यम्, वच्छेदाधिकर सप्तमी (३) तस्याः—कृद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी—घ is the त् affix which is admitted to the root बुध् in प्रबोधः and by the addition of which 'तस्याः' gets the 6th case. सा प्रबुध्यते, तस्याः प्रबोधः—"कर्तृकर्मणोः कृति"—पा० or शेषे षष्ठी (4) सुमि त्रात्मजयत्नलब्धः and दूतरः qualify प्रबोध. which is the nominative of अभूत् (५) मोहात्—"पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी ।

D riv ti n.—(१) ज्ञा—सम् + ज्ञा + अङ् (भावे) (२) विवेद —विद् + लिट्—णल् । The alternative forms are विदाञ्चकार, विदामास, विदाम्बभूव (3) असुः—अस् + उः (औणादिक.) The words असु, प्रा , , गृह, दार, are always used in masculine plural (4) समतप्यत—सम् + तप् + लङ्—त (मणि) (५) त्मजः— आत्मन + जन् + डः (कर्त्तरि) (6) मोहः—मुह् + घञ् (भावे) (७) अभूत्— भू + लुङ्—दिप् (8) कष्टतरः—कष्ट + तरप्—द्विवचनविभज्येत्यादिना (9) प्रबोधः—प्र + बु + घञ् (भावे) ।

Co ju ti .—(१) तप् (to be pained) तपति (ट्) तताप, तेपतुः, तेपिथ, ततप्थ (लिट्) तप्ता (लुट्) तप्स्यति (लृट्) तासीत्, अताप्ताम्, अताप्सुः (लुङ्) तप्तः (क्तः) When दिवादि—तप्यते (ट्) तेपे (लिट्) तप्ता (लुट्) तप्स्यते (लृट्) तप्त, अतप्साताम्, त (ङ्) When चुरादि—तापयति (ट्) तापयामास &c. (लिट्) तीतपत् (लुङ्) ताप्यते (कर्मणि) तापितः (क्तः) (2) विद् (to know) वेत्ति, वेद । वित्तः, विदतुः । विदन्ति, विदुः । वेत्सि, वेत्थ । वित्थः, विदथुः । वित्थ, विद । वेद्मि, वेद । विद्वः, विद्व । विद्मः, विद्म (लट्) वेत्तु, विदाङ्करोतु । वित्ताम्, विदाङ्कुरुताम् । विदन्तु, विदाङ्कुर्वन्तु । विद्धि, विदाङ्कुरु । वित्तम्, विदाङ्कु तम् । वित्त, विदाङ्कुरुत । वेदानि, विदाङ्करवाणि । वेदाव, विदाङ्करवाव । वेदाम, विदाङ्करवाम (लोट्) विवेद, विदाञ्चकार &c. (लिट्) वेदिता (लुट्) वेदिष्यति (लृट्) वेदीत्, अवेदिष्टाम्, वेदिषुः (लुङ्) वेदयति (णिच्- ट्) अवीविदत् (णिच्- ङ्) विदितः (:) ।

(२।३।२९ । पा०) इ ादिना पञ्चमी—(निरा रिष्णोः) निरासकस्य— "अलंकृञ्—" (३।२।१३६। पा०) इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः—(भर्तुः) [पत्युः] (अवर्णम्) अपवादं (न च अवदत्) नैवावादीत्, किन्तु, (स्थिरदुःखभाजं) [चिरदुःखभागिनम्] अतएव (दुष्कृतिनं) [पापिनम्] (आत्मानम् एव) [स्वमेव] (पुनः पुनः) [वारंवारं] (निनिन्द) [गर्हितवती] ॥ ५७ ॥

anjivani xplain d.—(1) "कलुषं ..अघम्"—कलुष, वृजिन, एनस् and अघ are synonymous words having the sense of sin.

(2) "अन्यारादितरर्त्ते—" [In alliance with a word carrying the import of न्य (other), or the word आरात् as well as ऋते (without), or a word which is found someti es to mean a direction, or a word ending in a for ation of the root अञ्च्, or a word ending in the तद्धित affix आच् or आहि, another word admits पञ्चमी] The full aphorism is—"अन्यारादितरर्त्ते दिक्-शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते" ।

(3) "अलंकृञ्—" [The root with अलम्, and निर् + आ, जन् with प्र, पच्, पत् and मद् with उत्, रुच्, वप् with अप, वृत्, वृध्, सह् and चर् admit the affix इष्णुच् in the sense of habit.] The full aphorism is—"अ ंकृञ् निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधु सहचर इष्णुच्" ।

B ngali.—সাধ্বী বিনা দোষেও পরিত্যাগকৃৎ ভর্তার নিন্দা করেন নাই, (কিন্তু) পাপকর্ম্মী চিরদুঃখভাগী আত্মাকেই (আপনাকেই) পুনঃ পুনঃ নিন্দা করিয়াছিলেন। ৫৭।

gish nd ring.—The noble lady did not utter a word of censure on her husband who had banished her without any fault (of hers), (but) she repeatedly blamed her own soul as wicked, and destined to suffer eternal misery.

Gr tic l n t , &c., &c.

.—(१) न वर्णः अव ः (नञ्तत्) तम् (२) स्थिर दुः स्थिरदुः म् (कर्मधा) दृ भ ते इति स्थिरदुःखभाक् (उपपद) म् ।

Cas - ndi .—(१) भर्तु:—कृद्योगेऽ कर्मणि षष्ठी—घञ् is a कृत् affix which is admitted to the root वर्ण in अवर्णम्। In alliance with it, भर्तु: gets the 6th case. (२) निराकरिष्णो: qualifies भर्तु: (३) वृजिनात्— ते योगे पञ्चमी—The alternative form is वृजिनम् (४) स्थिरदु: भा म् and दुष्कृतिनम् qualify त्मानम्।

Derivation.—(१) अवर्णम्—वर्ण (अद :, चुरादि:)+घञ् (न+वर्ण.) 2nd c. s. (२) र्यो— + रत् (ि)+टाप् (3) निरा रिष्णो:—निर्+आ+ +इष्णुच् (ीलार्थे, 6th c. s.) (4) वृजिनात् —वृज्+इनच् (5th c. s.) (5) स्थि रदु:खभाजम्—स्थि रदु: +भ + ि: (त्र्रि, 2nd c. s.) (6) दु ति न्—दुष्कृ +इनि (अस्त्यर्थे, 2nd c. s.)।

Conjugati .—(१) निन्द्—(*V.*, XIII., 34.)।

Ch n f v ic .—आर्यया.. र्ण:... तैव, स्थि रदु:खभाक् दुष्कृती आत्मा. .निनिन्दे।

पु : पुन:—Here frequence of censure is indicated, so the word पुनर् is repeated.

वृजिनाद्दतेऽपि—अपि indicates censure here. Although Sitá had no fault, yet she was banished by her husband.

R m rk.—This Śloka marks the main trait of Sitá's character. She was an ideal lady, exceedingly devoted to her husband. She did not at all speak ill of her husband, because he had banished her without any fault whatever. On the other hand, she blamed her own soul as wicked and destined to suffer eternal misery. As Sitá was not aware of having committed any sin in her present life, she thought that she must have been a wicked woman in her former existence, which was bringing all this misery on her.

आ स्य रामावरज: तौं ता

ख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्ग:।

निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं
देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः॥ ५८॥

मूलस्य पाठान्तरम्—सती ताम्—ससीताम् (He. Chá Din Va Su. Dhar Vijay. Vija)।

Prose order.—रामावरजः सती ताम् आश्वास्य आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः, देवि ! निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं क्षमस्व, इति नम्रः बभूव। Mallinátha places 'देवि' before 'क्षमस्व'।

Explanation by use of synonyms.—रामावरजः (लक्ष्मणः) सती (साध्वी) तां (सीताम्) आश्वास्य (प्रबोध्य) आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः (उपदिष्टवाल्मीक्याश्रमपथः सन्) देवि ! (माननीये !) निघ्नस्य मे (परवतो मम) भर्तृनिदेशरौक्ष्यं (स्वाम्यादेशपारुष्यं) क्षमस्व (मर्षय), इति (इति निवेद्य) नम्रः (प्रणतः) बभूव (अभवत्)।

Substance.—कातरं परिदेवयमानमात्मानं पुनः पुनर्निन्दन्ती दुःखसागरनिमग्ना साध्वीं सीतां रामानुजः लक्ष्मणः मधुरैर्वाक्यैः प्रबोध्य वाल्मीकेराश्रमगमनमार्गं तस्यै प्रदर्श्य च करुणं तां प्रोवाच—अयि देवि ! अहं प्रभोराज्ञाधीनः, भर्तुरादेशादीदृशं परुषं कार्यं मया कृतमतएवानुकम्पया मदपराधः क्षन्तव्यमिति व्याहृत्य स तस्याः पादयोः निपपात।

Sanjivani.—आश्वास्येति। (रामावरजः) लक्ष्मणः (सतीं) साध्वीं (तां) [सीताम्] (आश्वास्य) [प्रबोध्य] आख्यातः, उपदिष्टः, वाल्मीकेः निकेतस्य, आश्रमस्य मार्गः येन सः तथोक्तः सन् [आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः] [उपदिष्टवाल्मीक्याश्रमगमनपथः] (निघ्नस्य) पराधीनस्य—"अधीनो निघ्न आयत्तः" इत्यमरः—(मे०) [मम] भर्तृनिदेशेन, स्वाम्यनुज्ञया हेतुना यत् रौक्ष्यं पारुष्यं तत् [भर्तृनिदेशरौक्ष्यं] [स्वाम्यादेशपारुष्यं] हे (देवि !) [माननीये !] (क्षमस्व) [मर्षय] (इति) [एवं व्याहृत्य] (नम्रः) प्रणतः (बभूव) [आसीत्]॥ ५८॥

Sanjivani Explained—(1) 'अधीनः आयत्तः'—The words अधीन, निघ्न and आयत्त are synonymous meaning dependant.

Bengali.—রামানুজ (লক্ষ্মণ) সেই সাধ্বীকে আশ্বাস প্রদান করিয়া এবং বাল্মীকির আশ্রমগমনপথ বলিয়া দিয়া (কহিয়াছিলেন) হে

দেবি। আমি পরাধীন—স্বামীর আদেশপারুষ্য মা করুন, এই বলিয়া (চরণে) প্রণিপাত করিয়াছিলেন। ৫৮।

n lish d in .—The younger brother of Ráma consoling her who was faithful to her husband, and pointing the way (leading) to the hermitage of Válmiki, became (*i. e.* fell) prostrate (before her), saying "Noble lady pardon me, a subordinate, for my harshness in carrying out the order of the lord (*i. e.* the king).—58.

r tic l ot s, &c., &c.

.—(1) अवरस्मिन् काले जात अवरजः (उपपद) रामस्य वर :: रामावर : (ष ठीतत्) (2) वा मीके· निकेतः वाल्मीकिनिकेतः (षष्ठी-तत्) त ः वा मीकिनिकेतमार्गः (षष्ठीतत्) ख्यातः वाल्मीकिनिकेत-र्गः येन आख्यातवाल्मीकि निकेतमा ः (बहु) (3) भर्तुः निदेशः भर्तृनिदे : (ठीतत्) तेन रौक्ष्यं भर्तृनिदेशरौक्ष्यम् (तृतीयातत्)।

C di .—(1) आख्या ...मार्गः and नम्रः qualify रामावरजः which is the nominative of the finite verb बभूव (2) ये—ग्रे ष ठी—स्वस्वामिसम्बन्धात् or कृद्योगिऽनु षि षष्ठी (3) भर्तृ-निदेशरौक्ष्यम् is the object of क्षम ।

riv ti .—(1) आस्था —आ + अस् + णिच् + पृ (2) तीम्—अस् + + ङीष् (2nd c. s.) (3) निघ्नस्य—नि + हन् + : (कर्त्तरि, 6th c. s.) मूलविभुजादित्वात् (4) आख्यातः—आ + त or चक्ष् + : (र्मणि) (5) निकेतः—नि + कित् + (अधिकरणे) (6) रौक्ष्यम्—रूक्ष + (भावे) (7) क्षमस्व—क्षम् + लोट्— (8) नम्रः— + र (शीलार्थे)।

C nju ti —(1) म् (to forgive) क्षमते, क्षाम्यति (लट्) चक्षमे, चक्षा (लि) क्षमिता, क्षन्ता ( ) क्षमिष्यति—ते, क्षं ति—ते (ट्) त्, अक्षमि ष्ट, (ङ्) क्षा : (;)।

Ch n f v i .—रामावर .. तवाल्मीकिनि त-मार्गे ....क्षम्यताम्... बभूवे।

.—Laksh ana means to say that being a

subordinate, he had no alternative but to carry out the order, however cruel and harsh, of Ráma, and so Sitá should not be offended with him

गीता तमुत्थाप्य जगाद वा ं
प्रीतास्मि ते ौम्य चिराय जीव ।
विडौजसा विष्णुरिवा जेन
भ्रात्रा यदित ं परवानसि त्वम् ॥५६॥

subservient

मूलस्य पाठान्तरम्—सौम्य—वत्स, पुत्र (Va Chá. Su.)।

Pros rd .—सीता तम् उत्थाप्य वाक्यं जगाद—(हे) सौम्य ! ते प्रीता अस्मि , चिराय ीव—यत् विडौजसा विष्णु इव अग्रजेन भ्रात्रा त्वम् इत्थं परवान् असि ।.

inferior

pl n ti by us f yn nyms—सीता (जानकी) त (लक्ष्मणम) उत्थाप्य (उत्तोल्य) वा (वचन) जगाद (कथितवती)—सौम्य ! (साधो) ते (तुभ्य) प्रीता अस्मि (सन्तुष्टा भवामि), चिराय जीव (चिर जीवितं धारय) यत् (यस्मात्) विडौजसा (इन्द्रेण) विष्णुरिव (उपेन्द्र इव) अग्रजेन (ज्येष्ठेन) ात्रा, त्वं (भवान्) इत्थम (एवं) परवान् असि (परतन्त्रो भवसि) ।

ubtanc .—पादप्रणतं देवरं लक्ष्मणं करे ोत्तोल्य जानकी त सादरमाह—भो वत्स ! विष्णुर्यथा ज्येष्ठस्य वासवस्य निदेशे सर्वथैव वर्त्तते, तथा त्वम् अग्रजशासने स्थित्वा त न् अचला भक्तिं प्रदर्शयसि—अत अयमहमतिप्रीता जाता—क स्तेऽपराध , न त्व मे मन्युपात्रम्, त्व चिर ीवी भूया ।

anjivani.—सीतेति । (ीता) [ानकी] (तं) लक्ष्मणम (उत्थाप्य) [उत्तोल्य] (वाक्य) [वचनं] (जगाद) [व्याहृतवती] कि मिति ? हे (ौम्य !) साधो ! (ते) [तुभ्यं] (प्रीता अस्मि) [सन्तुष्टा भवामि] (चिराय) [चिरं] (जीव) [प्राणान् धारय], (यत्) यस्मात् (विडौजसा) इन्द्रे (विष्णु:) उपेन्द्र (इव), (अग्रजेन) ज्येष्ठेन (भ्रात्रा) (त्वं) , [वान्] (इत्थ म्) [एवं] (परवान्) परत : (असि) [भवसि] ॥ ५६ ॥

 . **en li.**—सीता ताँहाके उत्तोलन करिया (एई) कथा बलिलेन

হে সৌম্য। (আমি) তোমার উপর প্রীত হইয়াছি, তুমি চিরজীবী হও। যেহেতু বিষ্ণু যেরূপ ইন্দ্রের, তুমিও সেইরূপ অগ্রজ ভ্রাতার এতদূর অধীন। ৫৯।

nglish r nd ring.—Sitá, lifting him up, said the following words: "Good and gentle brother, I am pleased with you, and may you live long, in as much as you are so dependent on (*i e.* obedient to) your brother, as Vishnu is on Indra. (59.)

r tic l otes, &c., &c.,

m ś .—(1) विड़, भेदकमोजोऽस्य इति बिड़ौ ा: or विट्सु प्रजासु म ुष्येषु वा ओज: अस्या ौति विड़ौजा or विट्, व्यापकम्, ओज: तेजोऽ ास्य इति विड़ौजा: (बहु) ते (2) ˜ जात: ग्रज: (उपपद) तेन।

Ca - din .—(1) ते—ि याग्रहणाबतु र्थी—'क्रियाग्रह पि कर्त्तव्यम्'—पा० वा० (2) चिराय—अव्ययम्, used in the sense of the 2nd case, चिराय means चिरम्—Mallinátha— लस्या न्तसंयोगे द्वितीया (3) विड़ौजसा and ात्रा—अभेदकरणे तृतीया—'धान्येन धनवान्' 'वाज-पेयेन यजनम्' इत्यादिवत् तृतीया।

Derivati .—(1) उत्थाप्य—उत्+स्था+णि च्+ प्—स् of the root elides by the rule "उदस्थास्तम्भो: पूर्वस्य'—पा० (2) जगाद —गद्+लिट्— (3) ौम्य—सोम+ ञ्, तत् स्योधने (4) विडौजसा —विष्+क्विप्=विट्। उब् +असुन्—ब् of the root elides by the rule 'उब् बलिबे ोपश्च' (उ० ४।१९२।)—In this case the word विडौजस् is formed by निपातन। Or विद्+क:=विड़म्। विड़+उब्ज् +असुन् (3rd c. s.) (5) विष्णु:—वि + (ौणादि :) वेवेष्टि विश्व-मिति विष्णु: or विश्+णु (औणादि :) विशति विश्वम्। " ाद्विष्णुमयं सर्वं यच्चराचरमुच्यते। त् ीयते विष्णुर्वि ो: प्रवे नात्"॥ विष्णु-परा म्। (6) इत्थ म्—इदम्+ मु: (प्रकारार्थे) (7) परवान्—पर+ प् (अस्त्यर्थ)।

C nju ti n.—(1) गद् (to speak) गदति ( ) ऊद

जगदतु (लिट्) गदिता (लुट्) गदिष्यति (लृट्) अगदीत्, अगादीत् (लुङ्) गादयति (णिच्—लट्) अजीगदत् (णिच्—लुङ्) गदित (क्त)।

Change of voice.—सीतया स.. जगदे,.. प्रीतया भूयते, जीव्यताम्। विष्णुना . .त्वया .परवता भूयते।

Remark.—This stanza depicts a beautiful trait of Sitá's character Instead of being offended with Lakshmana, she is pleased that he is so dependent on and obedient to his brother. How could she be displeased with him who, as a dependent, was only carrying out his elder brother's order? Sitá blessed him, saying "May you live long."

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण
विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः।
प्रजानिषेकं मयि वर्त्तमानं
सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—विज्ञापय—विज्ञापये (He Chá Din Va Su Vijay. Vija)।

Prose order.—सर्वं श्वश्रूजनम् अनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः विज्ञापय मयि वर्त्तमानं सूनोः प्रजानिषेकं चेतसा अनुध्यायत इति।

Explanation by use of synonyms—सर्वं (निखिलं) श्वश्रूजनं (कौशल्यादिकम्) अनुक्रमेण (यथाक्रमं) प्रापितमत्प्रणामः (कथितमत्प्रणतिः सन्) विज्ञापय (निवेदय) मयि वर्त्तमानं (विद्यमानं) सूनोः (भवतीनां पुत्रस्य राघवस्य) प्रजानिषेकं (गर्भम्, अपत्यमिति यावत्) चेतसा (मनसा) अनुध्यायत (भाविनः अपत्यस्य शिवमस्तु इति चिन्तयत यूयमितिशेषः)।

Substance—मत्कथनात् राजधानीं विनिवृत्य ज्येष्ठानुक्रमेण सर्वान् श्वश्रूजनान् मत्प्रणाममुक्त्वा विज्ञापय, यत् ता तासां पुत्रेण राघवेण मयि यदपत्यबीजं निहितं, तच्छिवं मनसा सततं प्रार्थयेरन्।

Sanjivani.—श्वश्रूजनमिति। (सर्वं) [निखिलं] (श्वश्रूजनं) [कौशल्यादिकम] (अनुक्रमेण) [यथाक्रमं] (प्रापितमत्प्रणामः] (कथितमत्प्रणतिः] सन्, मत्प्रणाममुक्त्वा इत्यर्थः (विज्ञापय) [निवेदय]—किमिति?

निषिच्यते इति निषे : (थि वर्त्तमानं) [मयि स्थितं] (सूनोः) त्वत्पुत्रस्य (प्रजानिषे) ग (चे) [मनसा] (अनु ायत) शिवमस्तु इति ि यत इति ॥ ६० ॥

n li.—নিখিল শ্বশ্রূজনকে যথাক্রমে আমার প্রণাম জানাইয়া (ইহা) বি াপন করিবে, যে তাঁহাদিগের পুত্রের অপত্যবীজ আমার গর্ভে বর্ত্তমান—তাহার জন্য যেন তাঁহারা মঙ্গলকামনা করেন। ৬০।

li h r nderin .—Just tell (*i. e.* request) all my mothers-in-law, after communicating to them my obeisance, according to their rank and precedence, that they should pray in their heart for the welfare of their son's (*i. e.* Ráma's) child, existing in y womb. (60.)

Gr ti l n t s, c., c.

a .—(1) श्वश्रूरेव : श्वश्रू : (रूपककर्मधा) म् (2) अनुगत: क्र : नुक्रम: (प्रादि:) तेन (3) प्र र्वं ाम: प्र : (प्रादि:) यम प्रणाम: मतृप्रणाम: (षष्ठीतत्) प्रापित. मतृप्र : ये प्रापितमतृप्रणाम: (बहु) (4) निषिच्यते इति नि :, प्रजाया: निषे : प्रजानिषे : (षष्ठीतत्) तम्।

C s - ndin .—(1) नुक्रमे —प्र त्यादि तीया (2) सूनो: —शेषे षष्ठी 'प्रजानिषेकम्' इत्यनेन सम्बन्ध: (3) चेतसा—करणे तृतीया (4) मयि—आधाराधिकरणे प्तमी (5) प्रापितमतृप्रणाम: qualifies त्वम् which is understood.

D riv tion.—(1) श्व :—श्वशुर + ऊङ्—निपात्यते (2) विज्ञापय—वि + ज्ञा + णिच् + लोट्—हि (3) प्रापित:—प्र + आप् + णिच् + क्त (कर्मणि) (4) प्रणाम:—प्र + णम् + घञ् (भावे) (5) प्रजा—प्र + जन् + ड (कर्त्तरि) + टाप् (6) निषे :—नि + षि + घञ् (कर्मणि (7) सूनु:—सू + नु (औणादि :) "सूनु: पुत्रेऽ जे ा" (मे०) (8) अनु ायत— नु + + लोट्—त।

Conjug tio .—(1) ज्ञा + (*V*. Sl. 2.) (2) ध्यै (to contemplate) ध्यायति (लट्) दध्यौ, दध्य :, दध्यिथ, दध्य (िट्) ाता (लुट्) ध्यास्यति (लृट्) अध्यासीत्, ध्यासिष्टाम्, ासिषु: (ुङ्) ध्यापयति (ि च् ट्) अदिध्यपत् (ि च्-लु :) ध्यात: (क्त:)।

· **Change of voice.**—सव: श्वश्रूजन:...प्रापितमत्प्रणामेन (त्वया) विज्ञाप्यताम्,...वर्त्तमान:...प्रजानिषेक:— बुध्यस्यताम्... ।

Remark.—Sitá by making this request to her mothers-in-law, through Lakshmana, cleverly informs them as well as Lakshmana, that she is in an interesting condition This was all the more necessary in consideration of the lot to which she had been condemned. There is a deep pathetic ring underlying Sitá's words.

वाच्यस्त्वया मद्वचनात् राजा
व ह्नौ विशुद्धामपि यत् म् ।
मां लो वादश्रवणादहासीः
श्रुतस्य किं तत् शं कुलस्य ॥ ६१ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—तत्—ते (Nand.) ।

Pros order.— रा त्वया मद्वचनात् वा ;—समक्षं वह्नौ विशुद्धाम् अपि मां लोकवादश्रवणात् हासी: (इति) यत्, तत् श्रुतस्य कुलस्य सदृशं किम् ?

Explan tion by u f sy nym —स रा (स नृपति:) त्वया (भवता) मद्वचनात् (मद्वाक्यमाश्रि) वाच्य: (थनीय:),—समक्षं (पुरत:) वह्नौ (अग्नौ) विशुद्धामपि (विचारितपूतचरित्रामपि) मां लोकवादश्रवणात् (लोकापवादाकर्णनात्) अहासी: (त्यक्तवानसि) इति, यत् भवति, तत् (परि जनं) श्रुतस्य (प्रख्यातस्य) कुलस्य (इक्ष्वाकुवं स्य) अथवा श्रुतस्य (श्रव स्य) कुलस्य च (राजर्षिवंशस्य च) वा श्रुतस्य (शास्त्रज्ञानस्य) कु स्य च सदृशं किम् ? (अनुरूपं ख ?) ।

bst ce.—भो: सौमित्रे ! त्वं राजानं मद्वचनात् वक्ष्यमा वचनं कथयिष्यसि । मच्चरित्रे सन्देहे उपस्थिते लङ्कायां सर्वेषां रक्ष:कपीनां पुरत: अहं प्रज्वलद्वह्नौ प्रविश्य चरित्रशुद्धिं प्रदर्शितवती— तदेव मां विशुद्धचरित्रां ज्ञात्वापि स प्रकृतीनामनुर नार्थम् तासामपवादभयात् यत् निरपराधाम् अन्तर्वत्नीं मां निर्वासितवान्, तत् किं प्रख्यातराजर्षिवंशस्य, शास्त्रज्ञानस्य वा नुरूपं कार्य्यं जातम् ? उ अवश्य ज्ञातं तदिति ?

Sanjivani.—वाच्य इति। (राजा) [पतिः] (त्वया) [भवता] (मद्वचनात्) [मद्वाक्यमाश्रित्य] मद्वचनमिति कृत्वा—ल्यब् लोपे पञ्चमी—(वा :) व क्यः—किमित्यत आह,—वक्ष्यमाणैः सप्तभिः श्लोकैः :—अक्ष्णोः समीपे (समक्षम्)—"अव्यय विभक्ति—" (२।१।६। पा०) इत्यादिनाव्ययीभावः—सामीप्यार्थे वा—"अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" (५।४।१०७। पा०) इति समासान्तः टच् प्रत्ययः। समक्षम्, अग्रे (वह्नौ) [गौ] (विशुद्धामपि) [विचारितपूतचरित्रामपि] (मां) लो वादस्य, मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्धेतोः [लोकवादश्रवणात्] [जनापवादाकर्णनात्] (अहासीः) अत्याक्षीः, इति (यत्) (तत्) [परि जनं] (श्रुतस्य) प्रख्यातस्य (कुलस्य) [उच्चाभिजनगोत्रस्य] (सदृशं किं म् ?) [अनुरूपं कु ?] किं नु असदृ मित्य :—यद्वा श्रुतस्य, श्रवणस्य, कुलस्य चेति योजना—कामचार्यसि इति भावः ॥६१॥

Sanjivani explained.—(1) "अव्ययीभावे शरत्प्रभृति ." —In अव्ययीभाव compound शरत् &c. words admit the suffix टच् (अ)। As शरदः समीपम् उपशरदम्। The Várttika 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' falls under the scope of this rule. So the word अक्षि admits टच् in अव्ययीभाव compound having the sense of सामीप्य। As अक्ष्णोः समीपे समक्षम्, शम्।

(2) 'यद्वा श्रुतस्य......कामचार्यसि'—Or श्रुत means hearing, and कु (high lineage), श्रुत and कुल are different words. The former is not the adjective of कुल। Is this divorce fit for hearing or your linea e ? Verily you are कामचारी (doer of wantonness)।

Bengali.—তুমি আমার কথানুসারে সেই রাজাকে বলিবে, যে (তাঁহারই) সমক্ষে বহ্নিপ্রবেশে বিশুদ্ধচরিত্রা হইলেও (তিনি) আমাকে লোকাপবাদশ্রবণে ত্যাগ করিয়াছেন, তাহা কি (তাঁহার) প্রখ্যাত কুলের অনুরূপ কার্য্য হইয়াছে ? । ৬১।

English rendering.—The king should be told by you in my (following) words . "Is it worthy of your renowned lineage (or it is worthy of men's ears and your lineage), that you should abandon me, though purified in fire in your presence, acting upon the malicious report of the people ? (61.)

Gra tical t , &c., &c.

amaśa.—(1) मम वच॑ मद्वचनम् (षष्ठीतत्) तस्मात् (2) वि॑शेषेण शुद्धा विशुद्धा (प्रादिः) ताम् (3) अक्ष्णोः समीपे समक्षम् (अव्ययीभाव) 'प्रतिपर मनुभ्योऽक्ष्णः' —(*V.* Sanji. Exp.) (4) लोकानां वादः लो वादः (षष्ठीतत्) तस्य श्रवणं लोकवादश्रवणम् (षष्ठीतत्) तस्मात् ।

Case-ending.—(1) त्वया—अनु॑ तरि तृतीया (2) राजा—उक्ते कर्मणि प्रथमा (3) वह्नौ—आधाराधिकरणे सप्तमी (4) यत्—This is pronoun, and not an अव्यय, used as nominative. The verb भवति is understood. (5) समक्षम्— व्ययम्, used in the sense of the 7th case. (6) इवनात्—ल्यब्लोपे पञ्चमी—मद्वचनमाि —'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च'—पा० वा० [When ल्य न्तपद elides, the आधार (locative) or (accusative) changes into the 5th case.] (7) लो वादश्रवणात्—हेतौ पञ्चमी (8) कुलस्य—तुल्यार्थे ' द ' ब्दयोगे षष्ठी पाक्षिकी । The alternative form is कुले —"तुल्यार्थैरतुलोप म्याम् तृतीयान्यतर म्"—पा० ।

D riv ti —(1) वाच्यः—(*V.* Śl. 35.) (2) राजा—राज् + निन् or र + नि न्—Kálidása—"राजा प्रकृति रञ्जनात्" (IV., 14.) (3) अहासीः—हा + ुङ्—सिप् (4) तस्य—श्रु + क्त (कर्मणि , 6th c. s.) (5) सद म्—समान + दृ + कञ्—मान changes into स ।

C nju tio .—(1) हा ((to leave) जहाति (ट्) जहीहि, जहिहि, जहाहि (लोट्—हि) अजहात्, अजहिताम्, हीताम्, अजहुः (लङ्) जह्यात् (वि० लिङ्) हौ, जहिथ, हाथ (लिट्) हाता (लुट्) हास्यति (लृट्) हासीत् (ुङ्) हापयति (णिच्- ट्) ीहपत् (णिच्—लुङ्) हित्वा (क्त्वाच्) हीनः (क्तः) हानि: (क्तिन्) ।

Ch ng f voic .—तं राजा, त्वं. .श्रुयाः or व ाः,...विशुद्धा... अहं.. अहायिषि (त्वया), ये (भूयते) तेन...सदृशेन. .(अभावि) ।

rk.—Sitá means to say that Ráma knows in his heart of hearts that she is pure, and her purity was proved in his presence, in the fiery ordeal that she had to pass through at Lanká. And yet, in deference to a malicious public report, he has abandoned her. Is this worthy of

Ráma, or of the race of which he is the most renowned scion. Verily, it seems as if Ráma has acted most wantonly in this matter

क्ल्याणबुद्धेरथवा तवायं
न कामचारो मयि शङ्कनीयः।
ममैव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः॥ ६२॥

Prose order—अथवा, कल्याणबुद्धेः तव मयि अयं कामचारः न शङ्कनीयः। मम एव जन्मान्तरपातकानाम् अप्रसह्यः विपाकविस्फूर्जथुः।

Explanation by use of synonyms—अथवा (पक्षान्तरे), कल्याणबुद्धेः (सुधियः) तव (भवतः) मयि (मद्विषये) अयम् (एषः) कामचारः (स्वेच्छाचारः) न शङ्कनीयः (न विचारणीयः)। किन्तु, ममैव, जन्मान्तरपातकानां (प्राक्तनजन्मानुष्ठितपापानाम्) अप्रसह्यः (असहनीयः) विपाकविस्फूर्जथुः (अशनिरूपवज्रनिर्घोषः भवति)।

Substance.—किं वा शोभन एव यस्य बुद्धिः मङ्गलमयी, यः सततं सदनुष्ठाननिरतः धर्मज्ञानसम्पन्नश्च, स त्वं मद्विषये स्वेच्छाचारी भवेः इति मया कदापि मनसि न सम्भाव्यते—पूर्वस्मिन् जन्मनि यानि पातकानि मया कृतानि अकाण्डे वज्रपतननिर्घोषवत् तेषां दुरितानां दुर्विसह्योऽयं परिणामः।

Sanjivani.—कल्याणेति। (अथवा) [पक्षान्तरे] (कल्याणबुद्धेः) सुधियः (तव) [भवतः] कर्त्तुः (मयि) विषये (अयं) [...]गः (न कामचारः) इच्छया करणं (न शङ्कनीयः) [न विचारणीयः]—कामचारशङ्कापि न क्रियते इत्यर्थः। किन्तु (मम एव) (जन्मान्तरपातकानाम्) [प्राक्तनजन्मानुष्ठितदुरितानाम्] (अप्रसह्यः) [दुर्विसहः] विपच्यते इति विपाकः, फलं स एव विस्फूर्जथुः, अशनिनिर्घोषः [विपाकविस्फूर्जथुः] [फलरूपवज्रनिर्घोषः] "स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे" इत्यमरः॥ ६२॥

Bengali.—অথবা সুবুদ্ধি আপনার মদ্বিষয়ক এই পরিত্যাগ স্বেচ্ছাচার বলিয়া শঙ্কা করা কর্ত্তব্য নহে। (ইহা) আমারই জন্মান্তরানুষ্ঠিতপাতকসমূহের অশনিপাতরূপ অসহ্য পরিণাম। ৬২।

English rend ring.—" Or (rather) it should not be suspected as a wanton act with regard to me, on the part of yourself, who is possessed of good propensities. This is nothing but the result of the sins of my former existence, intolerable as a thunderstroke. (62.)

Gr mm tic l t , &c., c.

ama's .—(1) कल्याणी बुद्धिर्यस्य स कल्याणबुद्धिः (बहु) तस्य (2) कामेन चारः चरणमिति कामचारः (तृतीयातत्) (3) अन्यत् जन्म जन्मान्तरम् (मयूरव्यंसकादिः) तस्मिन् यानि पातकानि न्तरपातकानि (सप्तमीतत्) तेषाम् (4) विपाक एव वि : विपाकवि : (कर्म - कर्मधा) (5) प्रकर्षेण सह्यः प्रसह्यः (प्रादिः) न प्रसह्यः अप्रसह्यः (तत्) ।

C s - nding.—(1) अथ is used for त्यागः,—Here it is not adjective but noun. It is उद्देश्यकर्म—having for its विधेय कर्म, कामचारः—उ कर्मणि प्रथमा (2) मयि—विषयाधिकरणे सप्तमी (3) जन्मान्तरपातकानाम्— दृयोगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी, पातकानि विपचति, तेषां विपाकः । Here, घञ् is the त् affix which is added to the root पच् in विपाक (4) अप्रसह्यः qualifies विपाकविस्फ :।

D riv tion.—(1) कल्याणी—कल्य + ण् + णिच् + ण् (र्तरि) कल्यं, नीरुजत्वमाणयति इति ाणम् "कर्मण्यण्"—पा० Or, कल्ये प्रातः अण्यते, व्दते इति कल्य + अण् + घञ् (कर्मणि) कल्याण + अच्— ादि-त्वात् + ङीष् (2) कामचारः—काम + चर् + घञ् (भावे) (3) शङ्कनीयः—शङ्क् + अनीयर् (कर्मणि) (4) पातकम्—पत् + णिच् + ुल् (कर्तरि) (5) विपाकः—वि + पच् + घञ् (कर्मणि) (6) विस्फूर्जथुः—(*V.* XIII., 12.) (7) प्रसह्यः—प्र + सह् + यत् (णि) ।

C ju tio .—(1) शङ्क्—(*V.* XIII., 64.) ।

Ch ng of voic .—......इमं कामचारं...शङ्केय,.... .अप्र स्तेन विपाकवि ना (भूयते) ।

R rk.—Sitá cannot bring herself to believe that Ráma, who is always bent upon doing good to others, is capable of acting so wantonly with regard to her, whom he

knows to be quite innocent and pure. She, therefore, ascribes her sufferings to the sins committed in her former existence. This is certainly very magnanimous of Sītā.

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्
सोढ़ास्मि न त्वद्भवने वसन्ती॥

मूलस्य पाठान्तरम्—प्रप .—प्रयातः (Vijay.) अतिरोषात्—अनुरोषात् (Vijay. Va.) त्वद्भवने—त्वद्भुवने (Vijay.) तदास्पदम्—त्वस्यास्पदं. त्वदास्पदम् (He. Chā. Din Vijay. Va.)।

Pr rd r.—पूर्वम् उपस्थितां लक्ष्मीम् अपास्य मया सार्द्धं वनं प्रप : असि, तत् तया अतिरोषात् त्वद्भवने आस्पदं प्राप्य वसन्ती (अहं) न सोढ़ा स्मि।

pl n tio by us f ynonyms:—पूर्वं (प्राक्) उपस्थितां (प्राप्तां) लक्ष्मीं (रा श्रियम्) अपा (विहाय) मया सार्द्ध (या सह) वनम् (अरण्यं) प्रपन्नः असि (प्राप्तवान्), तत् (तस्मात् कारणात्) तया (रा लक्ष्म्या) अतिरोषात् (अतिक्रोधात्) त्वद्भवने (भवद्गृहे) आस्पदं (प्रतिष्ठां, स्थितिमितियावत्) प्राप्य (लब्ध्वा) वसन्ती (वतिष्ठमा ा) अहं न सोढ़ा अस्मि (न मर्षितास्मि)।

ubst nc .—विवाहात् परं त्वं कैकेयीवचनाद् रा लक्ष्मीं विहाय मया ह वनं गतवानसि। राजलक्ष्मीस्ते लत्रम्, ह च तस्याः सपत्नी—वनवासात् प्रत्यावृत्य यदा त्वं मया सह राजभवनमुषितवान्, तदा पूर्वं मे सपत्न्या लक्ष्म्याः परित्यागात् सा भृशं कुपिताभूत्, अतस्त्वद्गृहे मद्वसानं ा सोढ्‌-म मर्थां वैरनिर्य्यातनाय मां त्वद्भवनाद् दूरीचकार।

njiv ni.—उपस्थि तामिति। (पूर्वं) [प्राक्, मत्परिणयात् परम्] (उपस्थि तां) प्राप्तां (लक्ष्मीं) [राजश्रियम्] (अपास्य) [विहाय] (मया सार्द्धं) [मया ह] (वनम्) [अरण्यं] (प्रप : असि) प्राप्तोऽसि। (तत्) त _(तया) लक्ष्म्या (अतिरोषात्) [तिक्रोधात्] (त्व वने) [भवद्गृहे] (ास्पदं) प्रतिष्ठाम्—"आ दं प्रति ायाम्" (६।१।१४६। पा०) इति निपात-

—(प्राप्य) [लक्ष्मा] (वसन्ती) [अवतिष्ठ नता] (अहं) (ोढ़ा न अस्मि) [मर्षिता नास्मि] ॥ ६३ ॥

anjivani Explained —(1) "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्"—In the sense of प्रतिष्ठा (residence) सुट् (स्) comes between आ and पद in आस्पद ।

Bengali—(আপনি) পূর্ব্বে উপস্থিত রাজলক্ষ্মীকে পরিহারপূর্ব্বক আমার সহিত বনে গমন করিয়াছিলেন, তজ্জন্য সেই রাজলক্ষ্মী অতিকোপ-বশতঃ আপনার গৃহে আমি প্রতিষ্ঠিত হইয়া বাস করিতেছিলাম, (তাহা) সহ্য করিতে পারিলেন না । ৬৩ ।

Engli h rendering.—"Formerly, discarding the Goddess of Fortune that came over to you, you repaired to the forest with me. Therefore, out of extreme anger, she does not (now) tolerate me, living in your house with a place or status (assigned to me.)—63.

Grammatical not s, &c., &c.

ama's .—(1) अतिशयित: रोष: अतिरोष: (प्रादि) तस्मात् (2) तव भवनं त्वद्भवनम् (षष्ठीतत्) तस्मिन् ।

Case-ending.—(1) पूर्वम्—क्रियाविशेषणम्—It refers to former times when after the marriage of Ráma, Daśaratha desired his installation on the throne, but his step-mother Kaikeyi stood in his way and procured his banishment. Accordingly, Ráma having forsaken the Royal Fortune went away to the forest with Lakshmana and Sitá. (2) मया—'सार्द्धम्' योगे तृतीया (3) तत्—अव्ययं, हेतौ पञ्चमी (4) तया—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (5) अतिरोषात्—हेतौ पञ्चमी (6) अहम्—उक्ते कर्मणि प्रथमा (7) त्वद्भवने—आधाराधिकरणे सप्तमी (8) वसन्ती qualifies अहम which refers to Sitá. (9) अस्मि and असि—अव्ययम्, they refer to अहम् and त्वम् respectively.

Diffi rent m nings.—(1) लक्ष्मी—"लक्ष्मी: श्रीशोभासम्पत्प्रियङ्गुषु"—(हे०) (2) आस्पद—"प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम्" (अ०) ।

Derivation.—(1) उपस्थिताम्—उप + स्था + क्त (कर्त्तरि) + टाप् (2nd c. s.) The root स्था with उप when intransitive, holds आत्मनेपदीय form, as उपतिष्ठते—(*V.* X, 3.) (2) अपास्य—अप् + अस् + ल्यप् (3) लक्ष्मीम्—लक्ष् + ई (औणादिकः) मुट् (म्) comes to the root. (4) प्रपन्नः—प्र + पद् + क्तः (कर्त्तरि) (5) सोढ़ा—सह् + क्तः (कर्मणि) + टाप्— The alternative form is सहिता (6) वसन्ती—वस् + लट् + शतृ—ङीप्।

Conjugation.—(1) सह् (to endure) सहते (ट्) सेहे (लिट्) सहिता, सोढ़ा (लुट्) सहिष्यते (लृट्) सहिष्ट (लुङ्) ाहयति (णिच्-लट्) असीषहत् (णि च्-लुङ्) सहित्वा, सोढ्वा, साढ्वा (क्त्वाच्) सोढ़ः (क्त.) सोढ्‌म्, सहितुम् (तुमुन्) This is also चुरादि, भ्वादि and दिवादि परस्मैपदी as ाहयति, हति and सह्यति।

Chan of voic .—... वनं प्रपन्नं (त्वया),...सा..... वसन्ती (मां) सोढ़वती।

R m rk.—The poet shows great power of imagination in this stanza. By using the figure of speech उत्प्रेक्षा, he obliterates from view the fact of Sitá's banishment by Ráma. The poet makes the Goddess of Fortune (*i. e.* Lakshmi) and Sitá, as it were, the rival co-wives of Ráma, who were jealous of each other, and could not live together in peace and harmony. When Lakshmi courted Ráma, at the time of his installation on the throne on a former occasion, Ráma disregarded her advances, and taking Sitá with him in preference, repaired to the forest of Dandaka. This enraged Lakshmi very much, and she patiently waited, as it were, for an occasion when she would be able to turn the tables on her rival co-wife *i. e.* Sitá. That occasion arrived when Ráma on his return home from banishment, accepted the Royal Fortune (*i. e.* Lakshmi). The latter, anxious, as it were, to enjoy Ráma's company alone, became jealous of Sita's stay in the palace, and caused her banishment.

This is how the poet beautifully accounts for the banishment of Sítá.

निशाचरोपप्लुतभर्त्तृकाणां
तपस्विनीनां भवतः प्र सादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं
कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥६४॥

मूलस्य पाठान्तरम्—अन्यम्—अन्याम् (Chá. Va. Vijay. Su) दीप्यमाने —वर्त्तमाने (Nand) प्रपत्स्ये—प्रवत्स्ये (Nand.) ।

Pr rd r.—निशाचरोपप्लुतभर्त्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् शरण्या भूत्वा, त्वयि दीप्यमाने शरणार्थम् अन्यं कथं प्रपत्स्ये ।

Expl nati n by us f ynonym :—निशाचरोपप्लुतभर्त्तृकाणां (राक्षसोपद्रुतपतीनां) तपस्विनीनां (तापसभार्य्याणां) भवतः (तव) प्रसादात् (अनुग्रहात्) शरण्या (रक्षणसमर्था) भूत्वा (सम्पद्य), त्वयि (भवति) दीप्यमाने (प्रकाशमाने, दोर्दण्डप्रतापेन धरां शासति सति) शरणार्थं (रक्षणार्थम्) अन्यम् (अपरं जनं) कथं (केन प्र ारेण) प्रपत्स्ये (प्राप्स्यामि) ।

ubstance—वनवासकाले यदा तपस्विनो राक्षसैः उत्पीड़िताः जाताः, तदा तेषां पत्न्यः निशाचरभयभीताः पतीनां त्राणार्थं मामेव शरणं ययुः—मया तुभ्यं तापसानां दशावैषम्ये निगदिते, त्वम् अभिजात्वन्वा लीलया तेषां रक्षोभयं निराकृतवानसि । अधुना जलधिवलयपरिवेष्टिताया निखिलधराया अधिपतौ त्वयि भर्त्तरि जीवति सति मद्विपद्युपस्थितायाम् अपरं जनं कथं शरणं यास्यामि ? याहं सर्वासां तापसजायानां विपदि शरणं जाता, अधुना सार्वभौमस्य सर्व र ास्य राजस्य पत्नी भूत्वा विपदि अन्यमाश्रयिस्ये, इत एकरं मे किमन्यदस्ति ?

anjiv ni.—निशाचरेति । निशाचरैः उपप्लुताः, पीड़िताः भर्त्तारः यासां ता निशाचरोपप्लुतभर्त्तृकाः—"नद्यृतश्च" (५।४।१५३।पा०) इति कप्प्रत्ययः—तासां [निशाचरोपप्लुतभर्त्तृकाणां] [राक्षसोत्पीड़ितपतीनां] (तपस्विनीनां) [ापसभार्य्याणां] (भवतः) [तव] (प्रसादात्) अनुग्रहात् (शरण्या) शरणसमर्था (भूत्वा) [सम्पद्य], (त्वयि) [भवति] (दीप्यमाने) काशमाने

ेव (शरणार्थं) [रक्षणार्थं] (न्यम्) [अपरं] पति नं (कथं) [केन प्रकारे] (प्रपत्स्ये) प्राप्स्यामि ॥ ६४ ॥

njiv ni pl ined .—(1) "न तश्च"—The words that are नदीसंज्ञक, and those that are ending in ऋ, admit प् in बहुव्रीहि compound. As सपत्नीक, बहुकर्त्तृ &c.

e li.—নিশাচরোৎপীড়িতভর্ত্তৃক তপস্বিনীগণের ভবদীয়ানুগ্রহে বক্ষণ সমর্থ হইযা, আপনি দীপ্যমান থাকিতে (আমি) কিরূপে অন্যের শরণ গ্রহণ করিব ? ।৬৪।

n lish rend ri .—"Through your favour, having myself been (at one time) approached for protection by hermitesses whose husbands were harassed by the night-rangers, how shall I approach another (person) for my protection, when you are alive ?—(64.)

G mm tic l n t , & ., & .

's .—(1) निशायां वा निशि चरन्तीति निशाचराः (उपपद) तैः उपप्लुताः निशाचरोपप्लुताः (तृतीयातत्) तादृशाः भर्त्तारः यासां ताः निशाचरोपप्लुतभर्त्तृकाः (बहु) तासाम्—"नद्यृतश्च"—(V. Sanji. Exp.) (2) शरणाय इदं शरणार्थम् (नित्यसमा :) "नित्यसमासानां पदविग्रहो नास्ति, पदान्तरेणार्थप्रदर्शनं क्रियते"—"अ पदस्यैवोचितत्वात्"—ज्ञानेन्द्रः।

C - di .—(1) त्वयि—भावाधिकरणे सप्तमी (2) शरणार्थम्—क्रियाविशेषणम् (3) निशाचरोपप्लुतभर्त्तृ णाम् qualifies तपस्विनीनाम् which is शेषे षष्ठी 'शरण्या' इत्य न न्वयः (4) भव :—कृद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी—घञ् is a कृत् affix which is admitted to the root सद् in प्रसाद, and by the addition of which 'भवतः' gets षष्ठी। भवान् प्रसीदति, भवतः प्रसादः (5) प्रसादात्—हेतौ पञ्चमी (6) शरण्या qualifies अहं (सीता) which is understood.

riv ti .—(1) निशाचरः—नि +चर्—टः (रि) "चरेष्ट"—पा० ( ) तपस्विनीनाम्—तपस्+विनिः (अस्त्या)+ ङीप् (6th c. p.) (3) प्रसादात्—प्र+सद्+ (भावे, 5th c. s.) (4) रक्षा—

शरण + यत् (साधुर्थे) + टाप् (5) प्रपत्स्ये—प्र + पद् + लृट्—स्ये (6) दीप्यमाने—दीप् + शानच् (कर्त्तरि, 7th c s.)।

Co jugatio .—(1) पद्—(*V.* Śl. 21.)।

Change of voice.—...शरण्यया अन्यः ..प्रपत्स्यते।

Re rk.—There is a deep pathos in the stanza, which touches the heart. Sitá, when spending her days in exile with her husband, used to be approached by female anchorites for the protection of their husband from the harrassment of demons. Now, by a strange irony of fate, it is her turn to approach another for protection, even when Ráma is alive.

किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे
कुर्य्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मि न्।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेज-
स्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः॥ ६५॥

मूलस्य पाठान्तरम्—उपेक्षाम्—अपेक्षाम् (Su. Va.)।

Prose order.—किंवा तव अत्यन्तवियोगमोघे अस्मि न् हतजीविते उपेक्षां कुर्य्यां, रक्षणीयम् अन्तर्गतं त्वदीयं तेजः यदि मे अन्तरायः न स्यात्। Mallinátha places 'यदि' at the end of his prose order.

Explanation by us of synony s.—किंवा (अथवा) तव (भवतः) अत्यन्तवियोगमोघे (पुनःप्राप्तिरहितविच्छेदनिष्फले) अस्मिन् हतजीविते (तुच्छजीवने) उपेक्षाम् (अनादरं) कुर्य्याम् (आचरेयम्, प्राणान् परित्यजेयमिति यावत्), रक्षणीयं (रक्षणार्हम्) अन्तर्गतं (कुक्षिस्थं) त्वदीयं (भावत्कं) तेजः (शुक्रं, गर्भरूपम्) यदि (चेत्) मे (मम) अन्तरायः (विघ्नः) न स्यात् (न भवेत्)।

ub t c .—यदा त्वं मां यावज्जीवं निर्वासितवान्, तदा पुनर्मिलनसम्भावना नास्ति,— त एतज्जीवितभारं मे निष्फलम्। अहमवलीलया हतजीवितमेतत् परि कुर्याम्, किन्तु त्वयाहितं मत्कुक्षि मपत्यबीजमस्मिन् कर्मणि मममन्तरायो जातः। तदप रक्षणीयं, तेन प्राणपरित्यागे ... ...

गर्भस्य च हानौ पातकं महत्—इत्यहं जीवितपरिहाररूपाध्यवसायात् विनिवृत्तास्मि।

Sanjivani.—किंवा इति। (किंवा) अथवा (तव) सम्बन्धिना, अत्यन्तेन, पुनःप्राप्तिरहितेन वियोगेन, मोघे, निष्फले [अत्यन्तवियोगमोघे] [पुनःप्राप्तिरहितवियोगनिष्फले] (अस्मिन् हतजीविते) तुच्छजीवने (उपेक्षाम्) [अनादरं] (कुर्य्याम्) [आचरेयम्] कुर्य्यामेव, (रक्षणीयं) रक्षणार्हम् (अन्तर्गतं) कुक्षिस्थ (त्वदीयं) [भावतकं] (तेजः) शुक्रं, गर्भरूपम् —"शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्य्येन्द्रियाणि च" इत्यमरः। (मे) मम (अन्तरायः) विघ्नः (न स्यात् यदि) [चेन्न भवेत्] ॥ ६५ ॥

Sanjivani Explained.—(1) "शुक्रं इन्द्रियाणि च"—The words शुक्र (neuter), तेजस्, रेतस्, बीज, वीर्य्य and इन्द्रिय are synonymous having the sense of seed.

Bengali.—অথবা, তোমার চিরবিচ্ছেদনিস্ফল এই হতজীবনকে উপেক্ষা করিতাম, যদি আমার কুক্ষিস্থ রক্ষণার্হ ত্বদীয় তেজঃ অন্তরায় না হইত। ৬৫।

English rendering.—"Or, I would have shown indifference to this wretched life which has become useless (to me) on account of (my) separation from you for ever, if the fœtus in my womb, begotten by you, and deserving of protection, had not stood in my way. (65.)

Grammatical notes, &c., &c.

Samâsas.—(1) अतिशयितः अन्तः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा अत्यन्तम् (बहु) विरुद्धः योगः वियोगः (प्रादिः) अत्यन्तं वियोगः अत्यन्तवियोगः (सुप्सुपा) तेन मोघम् अत्यन्तवियोगमोघम् (तृतीयातत्) तस्मिन् (2) हतं जीवितम् हतजीवितम् (कर्मधा) तस्मिन् (3) अन्तः गतम् अन्तर्गतम् (द्वितीयातत्)।

Sandhig.—(1) तव— द्वयोगेऽयुक्ते कर्त्तरि षष्ठी—घञ् is a कृत् affix which is added to the root युज् in वियोग। By its addition 'तव' gets the 6th case. (2) ....मोघे qualifies हत-

जीविते which is विषयाधिकरणे सप्तमी (3) तेजः—This is उद्देश्य and उपमेय तं, having for its विधेय and उपमानकर्त्ता, अ राय: ।

Deriv tion.—(1) वियोगः—वि + युज् + घञ् (भावे) (2) मोघम्—मुह् + अच्—ह् of the root changes into घ् by निपातन (3) कुर्य्याम्—कृ + विधिलिङ्—याम्—Here performance of an action is not indicated. So विधिलिङ् is used. लृङ् may be used here in the place of विधिलिङ्—"लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ"—पा॰ (4) उपेक्षा—उप + ईक्ष् + अ (भावे) (5) रक्षणीयम्—रक्ष् + अनीयर् (कर्मणि) (6) तेजः—तिज् + असुन् (7) त्वदीयम्—युष्मद् + : (एकत्वे) but in the dual and plural, the form is युष्मदीय (8) अन्तरायः—अन्तर् + इ + घञ् (करणे) ।

C njug tion.—(1) (to do) करोति, कुरुते (लट्) चकार, चकर्थ । चक्रे &c. (लिट्) कर्त्ता (लुट्) रिष्यति—ते (ट्) अकार्षीत्, अकार्ष्टाम्, अकार्षुः । अकृत, अकृषाताम्, अकृषत (लुङ्) अकारि (कर्मणि-लुङ्) कारयति (णिच्—लट्) अचीकरत् (णिच्—लुङ्) कृतः (क्तः) ।

Ch ng of v ic .—......उपेक्षा क्रियेत (मया), रक्षणीयेन, अन्तर्गतेन त्वदीयेन तेजसा...अन्तरायेण न भूयेत ।

R mark.—Sitá says that her life has now become quite useless to her in consequence of her separation from her husband for ever, and she would not have cared to preserve it, had it not been for the fact that she was bearing Ráma's child in her womb, which deserved to be protected, in order that Ráma might have an heir to the throne. This shows how Sitá was anxious for her husband's welfare, even when he behaved cruelly towards her.

साहं तपः सूर्य्यनिविष्टदृष्टि-
रूर्द्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
भर्त्ता च विप्रयो : ॥ ६६ ॥

मूल पाठान्तरम्—निविष्ट—निब (Va.) भूय:—तथा (Va. Su. Vijay.)।

Pr s d r.—सा अहं प्रसूतेः ऊर्द्धं सूर्य्यनिविष्टदृष्टिः (तथा) तपः चरितुं यतिष्ये, यथा भूयः मे जननान्तरे अपि त्वम् एव भर्त्ता (स्याः), विप्रयोगश्च न (स्यात्)।

pl n tion by u f synony—सा अहं, प्रसूते ऊर्द्धं (प्रसवात् परं) सूर्य्यनिविष्टदृष्टिः (सूर्य्यार्पितचक्षुः सती) तथा, तपः (तादृशीं तपस्यां) चरितुम (अनुष्ठातुं) यति (चेष्टिष्ये), यथा (येन प्रकारे) भूयः (पुनः) मे (मम) जननान्तरे अपि (अन्यस्मिन् जन्मन्यपि) त्वमेव (भवानेव, नान्यः ोऽपि) भर्त्ता (पतिः स्याः), विप्रयोगश्च (विच्छेदश्च) न (न स्यात्)।

ubst nc .—आत्मविनाशेन दुरितं महत्, तन्मया न विधेयम्—किन्तु प्रसवात् परमहं सहस्र ि दृष्टिं निधाय ताद तपश्चरि ामि, यथा मया जन्मान्तरेऽपि पुनः त्वमेव भर्त्ता स्य :—परम् इह जन्मनि यद विच्छेदवेदन- नुभूतं मया, पर न् जन्म मे तन्माभूत्।

njiv ni.—सेति। (सा अहं) (प्रसूतेः ऊर्द्धं) [प्रसवात् परं] (सूर्य्यनिविष्टदृष्टिः) [सूर्य्यार्पितनेत्रा] सती, तथाविधं (तपः) [तपस्यां] (चरितुम्) [अनुष्ठातुं] (यति) [चेष्टिष्ये], (यथा) [येन प्रकारे] (भूयः) [पुनः] तेन तपसा (मे) मम (जननान्तरेऽपि) [परस्मिन् जन्मन्यपि] (त्वम् एव) [भवानेव, नान्यः ोऽपि] (भर्त्ता) [पतिः] स्याः, (विप्रयोगश्च) [विच्छेदश्च] (न) स्यात्॥ ६६॥

en li.—সেই আমি প্রসবের পর সূর্য্যে দৃষ্টি অর্পণ করিয়া সেইরূপ তপশ্চরণ করিতে যত্ন করিব, যাহাতে পুনরায় আমার জন্মান্তরেও আপনিই ভর্ত্তা হন, এবং বিচ্ছেদ না ঘটে। ৬৬।

n li h e d rin .—"Thus circumstanced as I am, I shall, after the birth of the child, so try to practise asceticism, with my eyes fixed on the sun, that even in my next birth (re-incarnation), you may again become y husband, and there may be no separation (between us.)—66.

Grammatical notes, &c., &c.

amāsa.—(1) सूर्यनिविष्टा सूर्यनिविष्टा (सप्तमीतत्) तादृशी दृष्टिर्यस्याः सा सूर्यनिविष्टदृष्टिः (बहु) (2) अन्यत् जननं जननान्तरम् (मयूरव्यंसकादित्वात् समासः) तस्मिन् (3) प्रकृष्टः योगः प्रयोगः (प्रादि.) विरुद्धः प्रयोगः विप्रयोगः (प्रादिः) ।

Case-ending.——(1) प्रसूतेः—कालवाचिनः 'ऊर्द्धम्' इत्यस्य योगे पञ्चमी—'तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति'—पा० वा० Some say that ऊर्द्ध indicates direction, but in this case, it denotes time only, so it is not दिक्शब्द (2) सूर्यनिविष्टदृष्टिः—Adjective of अहम् which refers to Sitá (3) ऊर्द्धम्—कर्म,—"दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च"—पा० [Words expressive of the sense of दूर (distance) and अन्तिक (proximity) take the 2nd, 3rd and 5th case-endings optionally to signify nothing more than what they signify. Here, ऊर्द्ध bears the sense of distance. It may take the 2nd, 3rd or 5th case-ending optionally. So we get the forms प्रसूतेः ऊर्द्धम्, ऊर्द्धेण, ऊर्द्धात् । प्रातिपदिकार्थे विधिरयम् । The case-endings are unmeaning here. The words with the case-endings mean the same thing as without them] (4) यथा—अव्यय, क्रियाविशेषणम् (5) भूयः—क्रियाविशेषणम् (6) जननान्तरे—कालाधिकरणे सप्तमी (7) त्वम्—This is उद्देश्यकर्त्ता having for its विधेयकर्त्ता, भर्त्ता ।

Derivation.—(1) तपः—तप् + असुन् (औणादिकः) (2) सूर्यः—सृ + क्यप् (कर्त्तरि, निपात्यते) (3) प्रसूतेः—प्र + सू + क्तिन् (भावे, 5th c. s.) (4) यतिष्ये—यत् + लृट्—स्ये (5) भूय.—बहु + ईयसुन् (6) जननम्—जन् + ल्युट् (भावे) (7) भर्त्ता—भृ + तृच् (कर्त्तरि) (8) विप्रयोग.—वि + प्र + युज् + घञ् (भावे) ।

Conjugation.—(1) यत् (to endeavour) यतते (लट्) येते, येतिषे (लिट्) यतिता (लुट्) यतिष्यते (लृट्) अयतिष्ट, अयतिषाताम्, अयतिषत (लुङ्) यातयति (णिच्-लट्) अयीयतत् (णिच्—लुङ्) यत्तः (क्तः) but सिद्धान्तसार says यतितः ।

Ch n of v ic .—तया मया .सूर्यनिविष्टदृष्ट्या...यतिष्यते, .. त्वया भर्त्रा (भूयेत), विप्रयोगो ...(भूयेत) ।

[illegible]—The word 'सा' (तद्) keeps a close connection with the import of the previous Śloka. The meaning is this: "I who would have easily destroyed this life, but am unable to do so on account of the child in my womb—Such circumstanced as I am—I shall &c."

R m rk.—No nobler sentiment was ever expressed by woman, similarly circumstanced as Sitá was. Just gauge the depth of Sitá's love for Ráma! The husband most cruelly and unjustly banishes his wife who is as pure, innocent and faithful as wife could ever be. And what is the reward for this deep love, attachment and fidelity? Banishment! And banishment under circumstances which make the husband appear nothing less than brutal and heartless The mind instinctively revolts against him, and no words prove sufficiently strong for his condemnation. And yet the wronged wife remains as faithful to him as ever. Her faith in her husband's goodness remains unshaken. She only curses herself for the sins of her previous existence, which she believes to be the cause of her present sorrows and tribulations. Alas! that she could not be remitted with her lord in her present existence. She, therefore, takes a vow to make amends for her sins, by practising austere asceticism with her eyes fixed on the sun, after the birth of her child: And what is the object? That she may have Ráma again for her husband in her next re-incarnation, and there may be no separation from him! Can love and attachment of a wife for her husband go further? One stands dumb in awe and amazement before this towering love. There is scarcely any parallel in any literature of a sentiment like this.

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्

स एव धर्मो मनुना प्रणीतः।

निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं
तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—पालनम्—रक्षणम् (Va.)।

Pros order.—वर्णाश्रमपालनं यत्, स एव नृपस्य धर्मः मनुना प्रणीतः, अतः एवं त्वया निर्वासिता अपि अहं तपस्विसामान्यम् अवेक्षणीया।

plan ti n by f ynony .—वर्णाश्रमपालनं (ब्रा णादीनां चतुर्वर्णानां, ब्रह्मचर्यादीनां चतुराश्रमाणाञ्च रक्ष) यत्, स एव पस्य (रा :) धर्मः (र्वं) मनुना (सूर्यतनयेन - शास्त्रकृता) प्रणीतः (उ :), अतः (अस्मात् कारणात्) एवम् (अनेन प्रकारे) (निर्वासिता अपि (नि ासितापि) हं, तपस्विसामान्य (तपस्विसाधार य ा त ा) अवेक्षणीया (अवलोकयितव्या)।

ub t nc .—मनुनानुमोदितस्य ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य, ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयस्य च सर्वथा रक्षणं हि नृपस्य धर्मः—यद्यप्यहं त्वया विनापराधं निर्वासिता, तथापि त्वया यथा वानप्र मिन पस्विनी निखि ाभ्यः विपद्भ्यो रक्ष्यन्ते, तथा मुनीनामाश्रमवासिनी तपश्चारिणी त्वदधिकारस्थिता असहाया चाहमपि मुनिवदनुकम्पया त्वया रक्ष णीया।

njivani.—नृपस्येति। वर्णानां, ब्रा णादीनाम्, आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं [व ाश्रमपालनं] [विप्रादेः वर्णचतुष्टयस्य, ब्रह्मचर्यादेराश्र चतुष्टयस्य च रक्षणं] (यत् स एव) (नृपस्य) [राज्ञः] (धर्मः) [र्वं] (मनुना) [सूर्यतनयेन धर्मशास्त्र ता] (प्रणीतः) उक्तः (तः) कारणात् (एवम्) [इत्थं] (त्वया) [भवता] (निर्वासिता) निष्कासिता (अपि) (अहं) तपस्विभिः सामान्यं, ाधारणं यथा भवति तथा [तपस्विसामान्यं] [ताप ाधारणं यथा तथा] (अवेक्षणीया) [अव ोकयितव्या]—कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

a jiv ni pl in d.—(1) " व.. ..... कर्त्तव्या"—Though I may not be protected by you as your wife, I deserve protection from you as the protector of the castes and the stages of life.

li.—ব ও আশ্রমের যে র ণ, তাহাই রাজধর্ম, (ইহা) মনু-

নির্দেশ করিয়াছেন। ই হেতু আপনাকর্তৃক এই রূপে নির্বাসিত হইলেও আপনার আমাকে তপস্বিগণের সদৃশ রক্ষাকরা কর্তব্য। ৬৮।

nglish r d ing.—"The protection of the (different) castes, and of the (different) stages of life is the duty of a king, laid down by Manu. So, though I have been thus banished by you, I deserve to be protected (by you) in common with other ascetics." (67.)

Gr mm tic 1 t , &c., &c.

.—(१) वर्णाश्च आश्रमाश्च ते वर्णाश्रमाः (द्वन्द्वः) तेषां पां नं वर्णाश्रमपालनम् (षष्ठीतत्) (२) तपस्विभिः सामान्यं तपस्विसामान्यम् (तृतीयातत्)।

Ca - ding.—(1) स.—This is उद्देश्य having for its विधेय, ध :। Here the masculine form of तद् is used, because it follows the gender of the विधेयपद—ध which is masculine. (2) मनुना—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (3) एवम्—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (4) अतः—अव्ययम्,—हेतौ पञ्चमी (5) त्वया—अनु कर्त्तरि तृतीया (6) अहम्—उ र्मणि प्रथमा (7) तपस्विसामान्यम्—क्रियाविशेषणम् 'अवेक्ष ' क्रियायाः।

Different e ni g .—(1) आश्रम—' श्रमो ब्रह्मचर्य्यादौ वानप्रस्थे वने मठेऽस्त्रियाम्"—(मे०) (2) वर्ण—(*V.* Śl. 57.)।

D riv ti n.—(१) वर्णः—(*V.* Śl. 57.) (2) आश्रम—आ + श्रम् + घञ् (अधिकरणे) The penultimate vowel of the root is not lengthened, because the root ends in म् (3) पालनम्—पा + णि =पालि + ल्युट् (भावे) (4) धर्मः—धृ + :(णादि :) (5) निर्वासिता—निर् + वस् + णिच् + :(कर्मणि) + टाप् (6) सामान्यम्— मान + ष्यञ् (स्वार्थे) (7) अवेक्षणीया— व + ईक्ष् + अनीयर् (र्मणि) + टाप्।

C njugation.—(1) ईक्ष्—(*V.* Śl. 34.)।

Ch nge of voic .—वर्णाश्रमपालनेन येन (भूयते), तौ...ध मनुः चीतवा ...त्वम्...निर्वासिताम् ..मां... वेक्ष्या:।

वर्णाश्रमपालनम्—There are four castes and four stages of life which are as follow :—(1) The castes—(a) ब्राह्मण (b) क्षत्रिय (c) वैश्य and (d) शूद्र ।

(2) The stages of life—(a) ब्रह्मचर्य्य (b) गार्हस्थ्य (c) वानप्रस्थ, and (d) भैक्ष्य ।

emark.—Sitá means to say that though she may no longer be protected by Ráma, as his wife, yet she is not to be deprived of his protection, as a female ascetic, belonging to one of the four stages of life, which has a right to his protection, according to law laid down by Manu. There is a pathetic ring in this Śloka too, which deeply touches the heart. Sitá regards herself as deprived for ever of the privileges of Ráma's wife, and as falling down to the common level of his subjects.

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं
रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभारा-
च्चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—दृष्टिपथम्—दृष्टिपथात् (Nand.) मुक्तकण्ठम्—समुक्तकण्ठम् (Nand.) विग्ना—व्यग्रा (Nand.) ।

Prose order.—'तथा' इति तस्याः वाचं प्रतिगृह्य रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते, सा व्यसनातिभारात् मुक्तकण्ठं विग्ना कुररी इव भूयः चक्रन्द ।

plan tion by us of synonyms :—तथा (बाढ़म्, त्वद्वचनं करिष्यामि) इति तस्याः (सीतायाः) वाचं (वाक्यं) प्रतिगृह्य (अङ्गीकृ) रामानु (लक्ष्मणे) दृष्टिपथं (चक्षुर्विषयं) व्यतीते (अतिक्रान्ते सति), सा (जानकी) व्यसनातिभारात् (दुःखातिरेकात्) मुक्तक म् (उच्चैःस्वरं) विग्ना (भीता) कुररीव (उत्क्रोशीव) भूयः (भूयिष्ठं) चक्रन्द (रुदितवती) ।

b t nce.—देवि ! अहं भवत्याः वचनं पालयिष्यामि, भवद्वक्तव्यं सर्वं-

मुखतः अग्रजाय निवेदयितव्यम्—इति गदित्वा लक्ष्मणे चक्षुर्विषयमतिक्रान्ते, जानकी अतिदुःखाभिभूता सन्त्रस्ता उत्क्रोशीव मुच्चैरत्यर्थं रोदितुमारेभे।

anjiv ni.—तथेति। (तथा) [वाढ़ं, त्वद्वचनं करिष्यामि] (इति तस्याः) सीतायाः (वाचं) [वचनं] (प्रतिगृह्य) अङ्गीकृ (रामानुजे) लक्ष्मणे (दृष्टिपथं) [चक्षुर्विषयं] (व्यतीते) अतिक्रान्ते सति (ा) सीता (व्यसनातिभारात्) दुःखातिरेकात् (मुक्तकण्ठं) [समुच्चै] यथा स्यात् तथा वागव्रस्ता इ र्थः—(विग्रा) भीता (कुररी इव) उत्क्रो शी इव—"उत्क्रोशकुररौ समौ" इत्यमरः—(भूयः) भूयिष्ठं (चक्रन्द) चुक्रोश॥ ६८॥

njivani xpl in d.—(1) "उत्क्रोशकुररौ समौ"—उत्क्रोश and कुरर are synonymous words meaning osprey.

ngali.—'তথাস্তু' এই বলিয়া তাঁহাব বাক্যগ্রহণান্তে বামানুজ (লক্ষ্মণ) দৃষ্টিপথ অতিক্রম কবিলে, তিনি (সীতা) অতিদুঃখভাবে অভিভূতা হইয়া, ভীতা কুবরীর ন্যায় মুক্তকণ্ঠে অতিশয় বোদন করিয়াছিলেন। ৬৮।

nglish r nd ring.—"I will say, as directed," thus accepting her words, as soon as the younger brother of Rāma had gone out of the range of sight, she, under the heavy weight of grief, cried (*i. e.* lamented) loudly again, like a frightened osprey. (68.)

Gramm tic l note , &c., &c.

m sa.—(1) अनु, पश्चात् ात इत्यनुजः, राम अनुजः इति रामानुजः (षष्ठीतत्) तवि न् (2) दृष्टेः पन्थाः इति दृष्टिपथः (षष्ठीतत्) तम् —"ऋक्पूरप्—" (*V.* ज्योतिष्पथात्, XIII, 68) (3) मुक्तः कण्ठः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा मुक्तकण्ठम् (बहु) (4) तिशयितः भारः तिभारः (प्रादिः) व्यसनस्य अतिभारः व्यसनातिभारः (षष्ठीतत्) तस्मात्।

C se-endi g.—(1) तथा—अव्ययम्, used in the 1st case. Nominative of अस्तु which is understood. (2) इति—अव्ययम्,—accusative of the verb उक्ता which is understood (3) तस्याः—शेषे षष्ठी 'वाचम्' इत्यनेन सम्बन्धः (4) रामानुजे—भावाधिकर णी (5) मुक्तकण्ठम्—क्रियाविशेषणम् 'क्रन्दन' क्रियायाः (6) व्यसनातिभारात्—हेतौ पञ्चमी

(7) विग्ना qualifies कुररी which is विधेय and उपमानकर्त्री having for its उद्देश्य and उपमेयकर्त्री, सा which refers to Sitá (8) भूय.—क्रियाविशेषणम् ।

Derivation.—(1) तथा—तद् + थाच् (प्रकारार्थे) (2) प्रतिगृह्य—प्रति + ग्रह् + ल्यप् (3) वाचम्—वच् + क्विप् (कर्त्तरि, 2nd c. s.) (4) अनुजः—अनु + जन् + डः (कर्त्तरि) (5) व्यतीते—वि + अति + इ + क्त (कर्त्तरि, 7th c. s.) (6) व्यसनम्—वि + अस् + ल्युट् (करणे) 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे'—(अ०) (7) चक्रन्द—क्रन्द् + लिट्—णल् (8) विग्ना—विज् + क्तः (कर्त्तरि) + टाप् (9) कुररी—कु + क्ररन् + ङीष् (10) भूय.—बहु + ईयसुन्—बहु changes into भू ।

Conjugation.—(1) क्रन्द्—(to cry) क्रन्दति (लट्) चक्रन्द, चक्रन्दतुः (लिट्) क्रन्दिता (लुट्) क्रन्दिष्यति (लृट्) अक्रन्दीत्, अक्रन्दिष्टाम्, अक्रन्दिषुः (लुङ्) क्रन्दयति (णिच्—लट्) अचक्रन्दत् (णिच्—लुङ्) क्रन्दितः (क्तः) ।

Ch ng of voic .—......तथा...विग्नया कुर्य्या चक्रन्दे ।

Remark.—As soon as Lakshmana had gone out of sight, leaving her alone in the forest, Sitá, realizing her loveliness and her sorrowful lot, began to lament loudly, like a frightened osprey.

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा
दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभाव-
मत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—नृ म्—नृत्तम् (Nand.) वृक्षाः—भृङ्गाः (Nand.) अत्यन्तम्—अत्यर्थम् (He. Vijay. Din.) ।

Pro rd r.—मयूराः नृ , वृक्षाः कुसुमानि, हरि ः पात्तान् दर्भान् वि हुः—तस्याः समदुःखभावं प्रप वने अपि अत्यन्तं रुदितम् आसीत् ।

E pl ti by us of ynony :—मयूराः (शिखिनः)

नृत्यं (नर्त्तनं), वृक्षा: (तरव:) कुसुमानि (पुष्पाणि), हरिण्य: (मृग्य) उपात्तान् (गृहीतान्, मुखस्थितानित्यर्थ:) दर्भान् (कुशान्) विजहु: (पर्य्यत्यजन्)—तस्या: (सीताया:) समदु:खभावं (तुल्यदु:खत्व) प्रपन्ने (प्राप्ते) वनेऽपि (अरण्येऽपि) अत्यन्तम् (अतिशयितं) रुदितं (क्रन्दनं, विलाप इति यावत्) आसीत् (अभूत्)।

ubstance.—अरण्यमध्ये सीताया: करुणरोदनध्वनिना का कथा सचेतनाम्, अचेतना: पदार्था अपि भृशं शोकाविष्टा जाता —किञ्च, मयूरा उत्पुच्छा: सन्त: सानन्दं न ननृतु:—पादपा अश्रुवर्षणच्छलेन पुष्पाणि पातयामासु:—हरिणाङ्गनाश्च अस्वाय मुखगृहीतानपि कुशान् त्यक्तवत्य:—अयोध्यायां रामगृहे यथा सर्वं सीताविरहात् शोकाकुला अभूवन्, तथा वनस्थला सर्वे चेतनाचेतना: पदार्था अपि तस्या: समदु:खापन्ना: जाता.।

Sanjivani.—नृत्यमिति। (मयूरा:) [शिखिन:] (नृत्यं) [नर्त्तनं] (विजहु:) तत्यजु:,—(वृक्षा:) [पादपा:] (कुसुमानि) [पुष्पाणि], (हरिण्य:) [मृग्य:] (उपात्तान्) [गृहीतान्, मुखस्थितान् इति यावत्] (दर्भान्) [कुशान्], इत्थं (तस्या:) सीताया: (समदु:खभावं प्रपन्ने) तुल्यदु: त्वं प्राप्ते (वने अपि) [अरण्येऽपि] (अत्यन्तम्) [अतिशयित] (रुदितं) [रोदनं, विलाप इति यावत्] (आसीत्) [अभूत्]—यथा रामगृहेऽपि इत्यपि शब्दार्थ: ॥६९॥

Bengali.—ময়ূরগণ নৃত্য, বৃক্ষনিচয় কুসুমসমূহ এবং হরিণীগণ গৃহীত কুশচয় পরিত্যাগ করিয়াছিল। তাঁহার সমদুঃখতাপন্ন বনেও অত্যন্ত রোদন আবদ্ধ হইয়াছিল।৬৯।

nglish r nd ring—The peacocks gave up their dance, the trees cast off their flowers, and the female antelopes let fall the *Kus´a* grass taken in their mouths. (Thus) there was great weeping even in the forest which equally shared her grief. (69.)

Gr aticaln t , &c., &c.

am ´a.—(1) दुःखस्य भाव: दु. भाव (षष्ठीतत्) समश्चासौ दु:खभावश्चेति समदु:खभाव. (कर्मधा) तम् (2) तिशयित. न्त यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा अत्यन्तम् (बहु)।

Case-ending.—(1) वने—आधाराधिकरणे सप्तमी (2) अत्यन्तम् क्रियाविशेषणम् (3) तस्याः—तुल्यार्थे 'म' द्योगे षष्ठी पाक्षिकी—the alternative form is तया—"तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्"—पा० [In alliance with तुल्यार्थ words, तृतीया or षष्ठी is admissible, but with तुला and उपमा which are तुल्यार्थ words, only षष्ठी is admissible, and not तृतीया]

Derivation.—(1) नृत्यम्—नृत् + क्यप् (भावे) (2) मयूराः—मय् + ऊर—खर्जादित्वात् (औणादिकः) or मही + रु + ड (निपात्यते, 1st. c. p.) (3) वृक्षः—व्र + क् . (4) दर्भः—दृभ् + घञ् (कर्मणि) (5) उपात्तः—उप + आ + दा + क्तः (कर्मणि) The alternative form is उपादत्त (6) वि हुः—वि + हा + लिट्—उस् (7) प्रपन्नः—प्र + पद् + क्तः (कर्त्तरि) (8) रुदितम्—रुद् + क्तः (भावे) ।

Conjugatio .—(1) हा—(V. Śl. 61.) ।

Chang of voice.—मयूरैः...विजहे, वृक्षैः....विजहिरे, हरिणीभिः उपात्ताः दर्भाः विजहिरे ।......रुदितेन अभूयत ।

Remark.—The poet means to say that even external Nature, viz., the animal and the vegetable worlds, felt commiseration for Sitá in her great sorrow and tribulation. When Sitá began to weep loudly, the peacocks felt their spirits depressed and gave up their graceful dance, the female antelopes suddenly raised their heads and sorrowfully stared Sitá in the face, with the *Kus'a* grass sticking in their mouths, which they dropped without chewing, and even flowering trees shed their flowers, as if in grief.

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी
कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः
श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

मूलस्य पाठान्तरम्— विः—मुनिः (Nand.) ।

Pro o d r.—कुशेध्माहरणाय यातः कविः रुदितानुसारी (सन्) ताम् अभ्यगच्छत्। यस्य निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः शोकः श्लोकत्वम् आपद्यत। Mallinátha places 'यस्य' before 'शोकः'।

pl n ti n by us of ynony :—कुशेध्माहरणाय (दर्भसमित् ग्रहाय) यातः (गतः) वि: (वाल्मीकिः) रुदितानुसारी (क्रन्दनध्वनिमनुसरन्) तां (जानकीम्) अभ्यगच्छत् (उपजगाम)। यस्य (वाल्मीकेः) निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः (व्याधविद्धक्रौञ्चालोकनोत्पन्नः) शोकः (दुःखं) श्लोकत्वं (छन्दसा विरचितं पद्यरूपम्) आपद्यत (प्राप)।

ubstance.—कविर्वाल्मीकिः यज्ञार्थं दर्भसमिदाहरणाय आश्रमान्निर्गतः। : अकस्मादुच्चैः रोदनमाकर्ण्य तदनुसरन् सीतामुपागच्छत्—व्याधवाणविद्धक्रौञ्चदर्शनात् यस्य हृदि गुरुदुःखं समजनि, तेनैव यन्मुखादनुष्टुप्छन्दसा विरचितः श्लोकः निःससार, मानवीदुःखेन तस्य हृदयं यदधिकतरमभिभूतं भवेत् तत्र : सन्देहः ?

njiv ni.—तामिति। (कुशेध्माहरणाय) [कुशसमित्संग्रहाय] (यातः) [प्रस्थितः] (वि:) वाल्मीकिः (रुदितानुसारी) [क्रन्दनध्वनिमनुसरन्] सन् (तां) सीताम् (अ च्छत्) अभिगमनं चक्रे। दयालुतये ाह—निषादेति—निषादेन, व्याधेन विद्धस्य अण्डजस्य, क्रौञ्चस्य दर्शनेन उत्थः उत्पन्नः [निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः] [व्याधविद्धक्रौञ्चालोकनसमुत्पन्नः] (यस्य) [वाल्मीकेः] (शो :) [दुःखं] (श्लोकत्वम्) [अनुष्टुप्छन्दोबद्धपद्यरूपम्] (आपद्यत) [प्राप] श्लोकरूपेणाविर्भूत इत्यर्थः। च श्लोकः पठ्यते "मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्"। इति। तिरश्चामपि दुः सेहे, किं मुतान्येषामिति भावः॥ ७०॥

njiv ni plain d:—(१) "मा निषाद! ...... काममोहितम्"—Oh fowler, thou shalt not for ever obtain any (assigned) place on this earth, in as much as thou hast killed one of the pair of Krouncha birds, which was overwhelmed with sexual desire.

(२) "तिरश्चामपि......अन्येषाम्—When he was unable to endure the sight of the sufferings of lower animals and birds, how could he not be moved by the sight of human suffering ?

Bengali.—কুশসমিদাহরণের নিমিত্ত (আশ্রম হইতে) নির্গত কবি বাল্মীকি ক্রন্দনধ্বনি অনুসরণ করিয়া তাঁহার নিকটে উপস্থিত হইয়াছিলেন—যাঁহার ব্যাধবিদ্ধ ক্রৌঞ্চদর্শনসমুৎপন্ন শোক শ্লোকরূপে পরিণত হইয়াছিল। ৭০।

English rendering—The poet whose grief, caused by the sight of a bird, pierced by (the arrow of) a fowler, took the form of a verse, having gone (out) to collect *Kus a* grass and (sacrificial) fuel, and followed the direction of the sound of weeping, went towards her. (70.)

Grammatical notes, &c., &c.

Sama'sa—(1) রুদিতম্ অনুসরতীতি রুদিতানুসারী (উপপদ) (2) কুশাশ্চ ইধ্মানি চ ইতি কুশেধ্ম (সমাহারদ্বন্দ্ব:) "জাতিরপ্রাণিনাম্"—পা০ [The words of different classes when compounded in দ্বন্দ্ব, become neuter, except those which are in the class of animated beings.] তস্য আহরণং কুশেধ্মাহরণম (ষষ্ঠীতত্) তস্মৈ (3) অণ্ডাত্ জায়তে ইতি অণ্ডজ: (উপপদ) নিষাদেন বিদ্ধ: নিষাদবিদ্ধ: (তৃতীয়াতত্) তাদৃশ: অণ্ডজ: নিষাদবিদ্ধাণ্ডজ. (কর্মধা) তস্য দর্শনং নিষাদবিদ্ধাণ্ডজদর্শনম্ (ষষ্ঠীতত্) তস্মাত্ উত্তিষ্ঠতীতি নিষাদবিদ্ধাণ্ডজদর্শনোত্থ (উপপদ) or উত্তিষ্ঠতীতি উত্থ:, নিষাদবিদ্ধাণ্ডজদর্শনাত্ উত্থ. (পঞ্চমীতত্)।

Case-ending.—(1) তাম্—'অভি' ইতি কর্মপ্রবচনীয়যোগে দ্বিতীয়া (2) রুদিতানুসারী qualifies কবি: which refers to বাল্মীকি (3) কুশেধ্মাহরণায়—"তুমর্থাচ্চ ভাববচনাত্" ইতি চতুর্থী—"কুশেধ্ম আহর্তুমিত্যর্থ: (4) নিষাদ. .দর্শনোত্থ: qualifies শোক: which is the nominative of আপদ্যত।

Derivation.—(1) অভ্যগচ্ছত্—অভি + গম্ + লঙ্—দিপ্ (2) রুদিতানুসারী—রুদিত + অনু + সৃ + ণিনি (3) কবি:—কু + ই:—'অচ ই:' (উ০ ৪।১৩৯।) "কবির্বাল্মীকিকাব্যয়ো: । সূরৌ কাব্যকরে পুংসি স্যাত্ খলীনে তু যোষিতি" (মে০) (4) কুশ:—কু + শী + ড (5) ইধ্ম—ইন্ধ্ + মক্—ন্ of the root elides. (6) নিষাদ—নি + সদ্ + ঘঞ্ (অধিকরণে) the vowel ই of

the prefix नि is not lengthened, because here निषाद is a human being "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्"—(*V.* नीवार, Sl 28.) (7) विद्धः—व्यध् + क्तः (कर्म्मणि) (8) अण्डज—अण्ड + जन् + डः (कर्त्तरि) (9) उत्थः—उत् + स्था + कः (कर्त्तरि) (10) श्लोकत्वम्—श्लो + घञ् (कर्म्मणि) तस्य भावः इति श्लोक + त्व "श्लोको यशसि पद्ये च" (अ०) (11) आपद्यत—आ + पद् + लङ्—त (कर्त्तरि) (12) शोकः—शुच् + घञ् (भावे)।

Conjugation.—(1) पद् (*V.* Sl. 21.) (2) गम् (*V.* Sl. 54.)।

Change of voice.— यातेन कविना वदितानुसारिणा सा अभ्यगम्यत,...निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थेन शोकेन ।

निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः शोकः श्लोकत्वमापद्यत—नारदोपदेशात् लब्धदिव्यज्ञानः महर्षिर्वाल्मीकिः स्नानार्थं तमसातीरं गच्छन् क्रौञ्चमिथुनात् पुमांसं क्रौञ्चं व्याधबाणविद्धं क्रौञ्चीञ्च धरायां विचेष्टमानामवलोकयामास। तद्दर्शनेन नितरां शोकाभिभूतस्य तस्य महर्षेर्मुखादकस्मात् कोऽपि अनुष्टुप्छन्दोबद्धः श्लोकः निःससार। स एव श्लोको यथा—

"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥

स एव आद्यः श्लोकः वाल्मीकिमुखाद् विनिर्गतः—ब्रह्मवचनात् स रामायणस्य नान्दीभूतोऽभूत्।

[The great sage Válmiki, whose soul was always hankering after the ideal, having learnt from Nárada that Ráma was a perfect and ideal being, both as man and sovereign, felt great satisfaction in his mind, and very soon after, went to the Tamasá river for his usual ablutions, accompanied by his disciple Bharadwaja. There the sight of the clear crystal-like stream pleased him very much, and he compared the water with the pure heart of the virtuous. Then the sight of the beautiful wood along the bank of the river attracked him therein, and while roaming in it, admiring the beauties of Nature, he saw a fowler pierce with his arrow a male Krouncha bird while in the act of pairing with the female

bird. The male bird at once dropped down dead, and the female bird filled the air with plaintive notes at the sight of her mate's fate. This pathetic scene deeply touched the heart of Válmiki who, in his grief, unwillingly pronounced a curse in verse upon the wicked and heartless fowler. This verse has been quoted above, and according to tradition, is the first of its kind.]

तमश्रुनेत्रावरणं मृज्य
सीता विलापाद्विरता ववन्दे।
तस्यै मुनिर्दौहृदलिङ्गदर्शी
दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—विलापात्—प्रलापात् (Nand.) दौहृद—दौहृद (Nand.) लिङ्ग—लक्ष (Nand.) दाश्वान्—दत्त्वा (He. Va. Su.)।

Prose order.—सीता विलापात् विरता (सती) नेत्रावरणम् अश्रु प्रमृज्य तं ववन्दे। दोहृदलिङ्गदर्शी मुनिः तस्यै सुपुत्राशिषं दाश्वान् इति उवाच।

xplanati n by us f ynonym.—सीता (जानकी) विलापात् (क्रन्दनात्) विरता (निवृत्ता सती) नेत्रावरणं (दृष्टि-प्रतिबन्धकम्) अश्रु (नयनजलं) प्रमृज्य (प्रोञ्छ्य) तं (मुनिं) ववन्दे (अभिवादयामास)। दोहृदलिङ्गदर्शी (गर्भचिह्नज्ञानी) मुनिः (महर्षिवाल्मीकिः) तस्यै (सीतायै) सुपुत्राशिषम् (अशेषगुणग्राममण्डिततनयप्राप्तिरूपं शुभवचनं) दाश्वान् (दत्तवान्) इति (वक्ष्यमाणप्रकारेण) उवाच (गाद)।

ubstanc .— सौम्यमूर्त्तेः भगवतो वाल्मीकिमुनेर्द र्शनात् घोरायां विपदि एकमात्रं रणमिव तं मन्यमाना जानकी रोदनाद् विरम्य दृष्टिप्रतिरोधकं नेत्रा प्रमृज्य महर्षिमभिवादयाञ्चक्रे—स मुनिस्तु तस्याः गर्भलक्षणं प्र च्चीकृत्य, त्वं सुपुत्रौ भूयास्ताम् इत्याशि षा तां संवर्द्ध्य वक्ष्यमाणं वचनं वक्तुमारेभे।

anjivani.—तमिति। (सीता) [जानकी] (वि पात्) [रोद-नात्] (विरता) [विनिवृत्ता] सती (नेत्रावरणं) दृष्टिप्रतिबन्धकम् (अश्रु) [नेत्रनीरं] (प्र ज्य) [प्रोञ्छ्य] (तं) मुनिं (ववन्दे) [अभिवादयाञ्चक्रे]

—(दोहदलिङ्गदर्शी) गर्भचिह्नदर्शी (मुनिः) [महर्षिर्वाल्मीकिः] (तस्यै) सीतायै (सुपुत्राशिषम्) [अशेषगुणग्राममण्डिततनयप्राप्तिरूपमाशीर्वचनं] तत्प्राप्तिहेतुभूतां (दाश्वान्) दत्तवान् (इति) वक्ष्यमाणप्रकारे (उवाच) [वक्तुमारेभे]—"दाश्वान् साह्वान् मीढ्वां" (६।१।१२। पा०) इति क्वस्वन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

njiv ni Expl in d—(1) "दाश्वान्...मीढ्वांश्च"—The words दाश्वान् (दाश् to give, क्वसुः), साह्वान् (सह् to endure, क्वसुः) and मीढ्वान् (मिह् to sprinkle, क्वसुः) are formed by क्वसु in निपातन ।

B ng li.—সীতা রোদন হইতে নিবৃত্ত হইয়া, নেত্রপ্রতিবোধক অশ্রু প্রমার্জনপূর্ব্বক তাঁহাকে বন্দনা করিয়াছিলেন। মুনি (তাঁহার) গর্ভ-চিহ্নদর্শনে 'সুপুত্র হউক' এই আশীর্ব্বাদ দান করিয়া এইরূপ বলিয়াছিলেন। ৭১।

ngli h d ri.—Sitá, refraining from lamentation, and weeping off her tear which was an obstruction to her vision, saluted him. The sage, seeing the signs of pregnancy, pronounced a blessing (to the effect) that she might have a good son, and said as follows. (71.)

Gr mmatic l n tes, &c., &c.

m′.—(1) नेत्रयोः आवरणं नेत्रावरणम् (षष्ठीतत्) (2) दोहदलिङ्गदर्शी—दोहदस्य लिङ्गं दोहदलिङ्गम् (षष्ठीतत्) तत् पश्यति दोहदलिङ्गदर्शी (उपपद) (3) सु, शोभनो पुत्रो सुपुत्रो (सुप्सुपा) तद्विषया आशीः सुपुत्राशीः (शाकपार्थिवादिः) ताम् ।

C s - nding.—(1) विलापात्—अपादाने पञ्चमी, विपूर्वरमधातुयोगे—'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्'—पा० वा० (2) नेत्रावरणम्—विधेयविशेषणम् having for its उद्देश्यपद, अश्रु (3) तस्यै—स दाने चतुर्थी (4) दोहदलिङ्गदर्शी qualifies मुनिः (5) दाश्वान्—Although it qualifies मुनिः, yet here it is used as a verb. Therefore, Mallinátha puts down दत्तवान् for its synonym. Similar examples are met with :—"सन्तानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी"—X, 77.

Mallinátha gives पपात for its synonym, "पर' विषादं जग्मिवान्'- Mahávâratam, Aranya Parvan, the story of Sávitri. Here जग्मिवान् means जगाम (6) इति—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् ।

Derivation.—(1) अस्त्र—अश् + त्रः—अश्नुते (लट्) (2) नैत्रावरणम्—नी + ष्ट्रन् (करणे) = नेत्रम् । आ + वृ + ल्युट् (करणे) = आवरणम (3) प्रमृज्य—प्र + मृज् + ल्यप् (4) विरता—वि + रम् + क्तः (कर्त्तरि) + टाप् —The root रम् with वि is परस्मैपदी, as, विरमति--For particular notes on it, See रेमे, Sl. 24. (5) ववन्दे—वन्द् + लिट्—ए (6) दोहृदः—दोह + दा + कः (कर्त्तरि) (7) दाश्वान्—दाश् + क्वसु (निपात्यते) (8) आशिषम्—आ + शास् + क्विप् (2nd c. s.) "स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः"—(अ०)—"आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" (9) उवाच—ब्रू or वच् + लिट्—णल् ।

Conjugation.—(1) वन्द्—(*V.* XIII., 72.) (2) दाश् (to give) दाशति-ते, दाशयते (लट्) ददाश-शे, दाशयाञ्चक्रे, दाशयामास, दाशयाम्बभूव (लिट्) अदाशीत्, अदाशिष्ट, अददाशत (लुङ्) दाशिता, दाशयिता (लुट्) दाशिष्यति-ते, दाशयिष्यते (लृट्) दाशितः (क्त.) ।

Change of voice.—सीतया...विरतया...सः... । दोहृदलिङ्गदर्शिना मुनिना...दाशुषा ऊचे ।

Remark.—Sitá, ceasing her weeping and wiping off her tears, saluted the sage Válmiki who, knowing as he did the signs of pregnancy, pronounced a blessing on her saying that she might be the mother of a good and virtuous son, and proceeded to speak as follows.

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां
मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं
प्राप्तासि वैदेहि ! पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—जाने—वने (Nand.) ।

Prose Order.—त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा विसृष्टां प्रणिधानत: जाने, वैदेहि ! विषयान्तरस्थ पितु: निकेतं प्राप्ता असि, तत् मा व्यथिष्ठा: ।

Explanation by use of synonyms.—त्वां (भवतीं) मिथ्यापवादक्षुभितेन (अलीकनिन्दया प्राप्तक्षोभेण) भर्त्रा (स्वामिना) विसृष्टां (त्यक्तां) प्रणिधानत: (समाधिदृष्ट्या) जाने (अवगच्छामि), वैदेहि ! (विदेहराजनन्दिनि !) विषयान्तरस्थं (देशान्तरस्थितं) पितु: (जनकस्य) निकेतं (गृहं) प्राप्तासि (आयातासि), तत् (तस्मात्) मा व्यथिष्ठा (शोकं मा कुरु) ।

Substance.—अयि वैदेहि ! अहं समाधिबलेनावगच्छामि, यत् ते भर्त्ता मिथ्यालोकापवादश्रवणात् क्षुब्ध: सन् त्वां तत्याज—अहं ते पितृस्थानीय:, तव पितृनिकेतनात् मे आश्रम: कामपि विभिन्नतां न याति—जनकगृहेऽवस्थानसुखमिव मदाश्रमेऽपि सुखं निवत्स्यसि—तदायं प्रभेद, यत् इदमाश्रमपदं मे देशान्तरस्थितम् । त्वं पितृभवनमिव मदाश्रममागतासि, अत: शोकं मा कुरु ।

Sanjivani.—जान इति । (त्वां) [भवतीं] मिथ्यापवादेन क्षुभितेन [मिथ्यापवादक्षुभितेन] [अलीकनिन्दया प्राप्तक्षोभेण] (भर्त्रा) [स्वामिना] (विसृष्टां) त्यक्तां (प्रणिधानत:) समाधिदृष्ट्या (जाने) [अवगच्छामि]—हे (वैदेहि !) [विदेहराजपुत्रि !] (विषयान्तरस्थं) देशान्तरस्थ (पितु:) जनकस्य एव (निकेतं) गृहं (प्राप्ता असि) [आगतासि], (तत्) तस्मात (मा व्यथिष्ठा:) मा शोची:—व्यथेर्लुङ्—न माङ्योगे इत्यडागमप्रतिषेध:—भर्त्रा उपेक्षितानां पितृगृहवास एव उचित इति भाव: ॥ ७२ ॥

Bengali.—(আমি) যোগবলে জানিতে পারিয়াছি, যে (তোমার) স্বামী মিথ্যাপবাদে ক্ষুভিত হইয়া তোমাকে ত্যাগ করিয়াছেন। হে বৈদেহি। তুমি দেশান্তরস্থিত পিতৃগৃহেই আগমন করিয়াছ, অতএব শোক করিওনা। ৭২।

English rendering.—Through the power of meditation, I know you to have been forsaken by your husband, perturbed (*i. e.* upset) by false slander. Oh daughter of the king of Videha, you have come (as it were) to your father's house, situated in another land. Do not (therefore) be grieved. (72.)

Grammatical not s, &c., &c.

am 'sa.—(1) विशेषेण सृष्टा, त्यक्ता विसृष्टा (प्रादि:) ताम् (2) मिथ्या अपवाद: मिथ्यापवाद: (कर्मधा) तेन क्षुभित: मिथ्यापवादक्षुभित: (तृतीयातत्) तेन (3) अन्य: विषय: विषयान्तरम् (मयूरव्यंसकादित्वात् समास:) तस्मिन् तिष्ठतीति विषयान्तरस्थ: (उपपद) तम् ।

C - nding.—(1) प्रणिधानत:—तसिल् is used to प्रणिधान in the place of तृतीया—करणे तृतीया—प्रणिधानत: means प्रणिधानेन, योगबलेनेति यावत् (2) विसृष्टाम् qualifies त्वाम् which refers to Sitá (3) मिथ्यापवादक्षुभितेन qualifies भर्त्रा which is अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (4) तत्—अव्ययं, हेतौ पञ्चमी (5) पितु:—शेषे षष्ठी 'निकेत' इत्यनेन सम्बन्ध: (6) विषयान्तरस्थम् qualifies निकेतम् which is the object of प्राप्ता ।

D riv tion.—(1) विषय:—वि + सि + अच्—"विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धादस्य यो ज्ञात व रूपादिके पुमान्" ॥ (मे०) (2) जाने—ज्ञा + ट्-ए । This root adopts आत्मनेपदीय form when it is used without any prefix.—"अनुपसर्गाज् ज्ञ:"—पा० (3) विसृष्टाम्—वि + सृज् + क्त (कर्म्मणि) + टाप्, 2nd c. s. (4) प्रणिधानत:—प्र + णि + धा + ल्युट् (भावे) = प्रणिधानम्—प्रणिधान + तसिल् in the place of the 3rd case (5) क्षुभित:—क्षुभ् + क्त: । In the sense of 'churning' the form is क्षुब्ध । इट् does not come to the root क्षुभ् in alliance with the affix क्त । कथं तर्हि 'क्षुब्धो राजा',—आगमशास्त्रस्यानि त्यात्—आगम is not obligatory. (6) व्यथिष्ठा:—व्यथ् + लुङ्—थास्—माङ्योगे अमागमनिषेध: (7) प्राप्ता—प्र + आप् + क्त. (कर्त्तरि) + टाप्—Here the root आप् is गत्यर्थ, so the affix क्त is used to it in the active voice. (8) निकेत:—नि + कित् + घञ् (अधिकरणे) निकेतयति वा निकेतति इति टि रूपम् ।

Conjug tion.—(1) ज्ञा—(*V.* Sl. 2.) (2) व्यथ् (to feel pain) व्यथते (लट्) विव्यथे (लिट्) व्यथिता (लुट्) व्यथिष्यते (लृट्) अव्यथिष्ट, अव्यथिषाताम्, अव्यथिषत (लुङ्) व्यथयति (णिच्-लट्) अविव्यथत् (णिच्-लुङ्) व्यथित. (क्त:) ।

Ch ng of voic .—त्वं. .विसृष्टा...ज्ञायसे (मया),...विषयान्तरस्थ: ..निकेत. प्राप्त: (त्वया),. मा व्यथि ।

Remark—Válmiki says that through occult powers, he knows Sitá to have been unjustly forsaken by her husband whose mind has become agitated on account of the baseless slander of the people. He asks Sitá to live under his protection and he holds out hopes of treating her in the same affectionate way, as her father himself would have done, if she went to her father's house.

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि
सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि।
त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्ता-
वस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे॥ ७३॥

Prose order.—उत्खातलोकत्रयकण्टके अपि, सत्यप्रतिज्ञे अपि, अविकत्थने अपि त्वां प्रति अकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ भरताग्रजे मे मन्युः अस्ति एव।

Explanation by use of synonyms.—उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि (रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्व्वलोकोपकारिणापि) सत्यप्रतिज्ञेऽपि (सत्यसङ्गरेऽपि) अविकत्थनेऽपि (आत्मप्रशंसारहितेऽपि), त्वा प्रति (भवतीं प्रति) अकस्मात् (अकारणात्) कलुषप्रवृत्तौ (गर्हितव्यापारे) भरताग्रजे (भरतज्येष्ठे रामे) मे (मम) मन्युः (कोप) अस्त्येव (भवत्येव)।

Substance.—रामो दुर्वृत्तं दशग्रीवं समूलघातं निहत्य त्रिभुवनस्य कण्टकं निराकृत्य च महोपकारं साधयामास—स सत्यप्रतिज्ञ आत्मश्लाघारहितश्च—इत्थं निखिलगुणग्रामविमण्डितः स रघुनन्दनः कस्य न प्रियो भवति? किन्तु निष्पापाया सच्चरित्रायास्तेऽकारणं परिवर्ज्जनरूपासाधुव्यवहारादहं निखिलोत्कर्षसम्पन्नायापि तस्मै भृशं कुप्यामि। ईदृशदुष्कृतकरणात् तस्य सर्वे गुणा दोषाश्च परिणता इति।

Sanjivani—उत्खातेति। (उत्खातलोकत्रयकण्टके अपि) रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्व्वलोकोपकारिणापि इत्यर्थः—(सत्यप्रतिज्ञे) सत्यसन्धे (अपि) (अविकत्थने) अनात्मश्लाघिनि (अपि) इत्थं स्नेहपात्रेऽपि (त्वा प्रति) [भवतीं प्रति] (अकस्मात्) अकारणात् (कलुषप्रवृत्तौ) गर्हितव्यापारे (भरताग्रजे)

[भरतज्येष्ठे रामे] (मे) [मम] (मन्यु.,) कोप. (अस्ति एव) [भवत्येव]— सर्व्वगुणच्छादकोऽयं दोष इत्यर्थः सीतानुनयार्थोऽयं रामोपालम्भ ॥ ७३ ॥

Bengali.—ভরতাগ্রজ, ত্রৈলোক্যকণ্টকের উন্মূলক, সত্যপ্রতিজ্ঞ এবং আত্মশ্লাঘারহিত হইলেও. তোমার প্রতি অকারণে গর্হিত আচরণ করাতে তাঁহার উপরি আমার নিশ্চয়ই ক্রোধ হইতেছে। ৭৩।

nglish rendering.—Certainly, my indignation is (being directed) against the elder brother of Bharata who has, without any reason, acted in this .blameable manner towards you, although he has pulled out the thorn from the three worlds, is of truthful resolve, and free from self-boasting. (73.)

Grammatical notes, &c., &c.

ama'sa.—(1) लोकानां त्रयं लोकत्रयं (षष्ठीतत्) तस्य कण्टकः लोकत्रयकण्टकः (षष्ठीतत्) उत्खातः लोकत्रयकण्टकः येन सः उत्खातलोकत्रयकण्टकः (बहु) तस्मिन् (2) सत्या प्रतिज्ञा यस्य स सत्यप्रतिज्ञः (बहु) तस्मिन (3) न विकत्थनः अविकत्थनः (नञ्तत्) तस्मिन् (4) कलुषा प्रवृत्तिः यस्य स कलुषप्रवृत्तिः (बहु) तस्मिन् (5) अग्रे जातः इ ग्रजः (उपपद) भरतस्य अग्रजः भरताग्रजः (षष्ठीतत्) तस्मिन् ।

Ca -ending.—(1) उत्खातलोकत्रयकण्टके, सत्यप्रतिज्ञे, अविकत्थने and षप्रवृत्तौ qualify भरताग्रजे which is विषयाधिकार सप्तमी (2) त्वाम्—'प्रति' इति कर्म्मप्रवचनीययोगे द्वितीया (3) अकस्मात्—अव्ययम्, क्रियाविशेषणम् 'प्रवर्त्तन' क्रियायाः (4) मे—शेषे षष्ठी 'मन्युः' इत्यनेन सम्बन्ध. ।

Derivation.—(1) उत्खातः—उत् + खन् + क्तः (कर्म्मणि) खन् changes into खा in alliance with क्त । Likewise जन् + क्त = जात । सन् + क्त = सात । (2) प्रतिज्ञा—प्रति + ज्ञा + अङ् (3) अविकत्थन.—वि + कत्थ् + युच् (कर्त्तरि) = विकत्थनः । न + विकत्थनः (4) मन्यु.—मन् + युः (औणादिक.) "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि"—(अ०) (5) कण्टकः—कण्ट् + ण्वुल् (कर्त्तरि) "क कः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च ण्टको मकरेऽपि च" ॥ (वि०) According to Amara and Medini, this word is both masculine and neuter.

Conjugation.—(1) खन् (to dig) खनति-ते (लट्) चखौ, चख्ने (लिट्) अखनीत्, अखानीत् । अखनिष्ट (लुङ्) खायते खन्यते (कर्मणि-लट्) खनिता (लुट्) खनिष्यति-ते (लृट्) अखानि (कर्मणि-लुङ्) खानयति (णिच्-लट्) अचीखनत् (णिच्-लुङ्) खातः (क्तः) (2) कत्थ् (to praise, to boast) कत्थते (लट्) चकत्थे (लिट्) अकत्थिष्ट (लुङ्) कत्थिता (लुट्) कत्थिष्यते (लृट्) कत्थयति (णिच्-लट्) अचकत्थत् (णिच्-लुङ्) कत्थितः (क्तः) ।

Change of voice.— मन्युना भूयते... ।

अपि in the Śloka indicates गर्हा (censure). Although Ráma has uprooted the thorn (कण्टक) of the three worlds, though he is of truthful resolve, and though he is free from boast, yet I feel angry with him for behaving thus disgracefully towards you.

Remark.—Válmiki tells Sitá that he is very angry with Ráma for behaving thus disgracefully towards her, without any just cause. What, if he has killed Rávana, is of truthful resolve, and free from self-boasting ? He has undoubtedly done the greatest good to the three worlds by killing Rávana. He is certainly a man of his word , and he is, without doubt, a modest man But this grossly unjust act on his part has marred all the beauties of his character and valiant deeds. Mallinátha in his note says that Válmiki said all these words with a view to console the mind of Sitá. But it is difficult to believe that Válmiki did not rightly feel indignant.

तवोरुकीर्त्तिः श्वशुरः सखा मे
सतां भवच्छेदकरः पिता ते ।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां
किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥ ७ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—उरुकीर्त्ति.—इन्दुकीर्त्तिः (Va. Vijay. Su.) भवच्छेदकर—भयच्छेदकरः (Su.) पतिदेवतानाम्—पितृदेवतानाम् (Nand)।

Pros order.—उरुकीर्त्तिः तव श्वशुरः मे सखा, ते पिता सतां भवच्छेदकरः, त्वं पतिदेवतानां धुरि स्थिता, येन मम अनुकम्प्या न असि तत् कि म्?

Explanation by u f ynonym—उरुकीर्त्तिः (विपुलयशाः) तव (भवत्याः) श्वशुरः, मे (मम) सखा (मित्रमासीत्), ते (भवत्याः) पिता (ज :) सतां (विदुषां) भवच्छेद रः (ज्ञानोपदेशेन संसारदुःखनाशकः), त्वं (भवती) पतिदेवतानां (पतिव्रतानां) धुरि (अग्रे) स्थिता (विद्यसे), येन (निमित्तेन) मम (मे) अनुकम्प्या (अनुग्राह्या) न अि (न भवसि) तत् कि (न किञ्चिदित्यर्थः)।

ub t nc .—विपुलकीर्त्तिस्ते श्वशुरः राजा दशरथो मे मित्रमासीत्—पिता ते राजर्षिजनकः, यो विशुद्धज्ञानोपदेशेन मुमुक्षूणां साधूनां भवबन्धनदुःख निर ति—त्वञ्च पतिव्रतानां धुरि कीर्त्तनीयासि— थं त्वं मेऽनुकम्पनीया न भवः? सर्वथैव त्व मया पालनीया.—अतः शोकं मा कार्षीरिति।

anjivani.—तवेति। (उरुकीर्त्तिः) [विपुलयशाः] (तव श्वशुरः) दशरथ. (मे सखा), [मम मित्रं], (ते पिता) जनकः (तां) विदुषां (भवच्छेदकरः) ज्ञानोपदेशादिना सं ारदुःखध्वं कारी, (त्वं) [भवती] (पतिदेवतानां) पतिव्रतानां (धुरि) अग्रे (ि ता) [वर्त्तसे], (येन) निमित्तेन (मम) [मे] (अनुकम्प्या) अनुग्राह्या (न असि) [न भवसि] (तत् किम्)—न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

Beng li.—বিপুলযশাঃ তোমার শ্বশুর আমার সখা, তোমার পিতা সাধুদিগেব ভববন্ধনচ্ছেদক, এবং তুমি পতিব্রতাগ্রগণ্যা—(অতএব) এরূপ কি কারণ আছে, যে তুমি আমার অনুকম্পার পাত্রী হইবেনা? । ৭৪ ।

Engli h r ndering.—Your father-in-law of (world) wide fame was my friend; your father is the emancipator of the virtuous from the bonds of this world; and you occupy the foremost place in the rank of those women that look upon their husbands as (adorable) deities. What can it be that may not make you the object of y compassion? (74.)

r tic l n t , &c ., &c.

a s .—(1) उरुः कीर्त्तिर्यस्य उरुकीर्त्तिः (बहु) (2) भवस्य उच्छेदः भवोच्छेदः (षष्ठीतत्) तं करोतीति भवोच्छेदकरः (उपपद) (3) पतिः देवता यासां ताः पतिदेवताः (बहु) तासाम्।

C s - di g.—(1) उरुकीर्त्तिः qualifies श्वशुरः which refers to Daśaratha (2) सखा—This is विधेयविशेष of श्वशुरः (3) सताम्—शेषे षष्ठी 'भव' इत्यनेन सम्बन्धः, when भव means ' र। But when it means जन्मन्, then कृद्योगेऽनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी is preferable (4) भवोच्छेदकरः qualifies पिता (5) पतिदेवतानाम्—शेषे षष्ठी 'धुर' इत्यनेन म्बन्धः (6) येन—इतरे तृतीया (7) —कृत्ययोगे कर्त्तरि षष्ठी पाक्षिकी। The alternative form is मया—Here, ण्यत् is a कृत्य affix which is admitted to the root कम्प्—"कृत्यानां कर्त्तरि वा"—पा०।

D riv ti .—(1) उरुकीर्त्तिः—उरु + ृत् + क्तिन् (करणे) (2) श्वशुरः—आ + + उर (निपात्यते) (3) सताम्—अस् + शतृ (6th c. p.) (4) भवः—भू + अच् (कर्त्तरि) भवन्ति प्राणिनोऽस्मिन् or भावयति, उत्पादयति जीवान् इति भवः— ' रः, but भू + अप् (भावे)=भव means न् (birth) "भवः स्वे मे सारे णां प्राणिजन्म ाः"—(मे०) (5) उच्छेदकरः—उत् + छिद् + घञ् (भावे) उच्छेद + + टः (रि) (6) अनुकम्प्या—अनु + म्प् + ण्यत् (कर्मणि) + टाप् (7) देवता—देव + तल् (स्वार्थे)।

Conjug tion.—(1) कम्प् (to tremble, with अनु to compassion) म्पते (ट्) चकम्पे (लिट्) अकम्पिष्ट (ङ्) कम्पिता (लुट्) कम्पिष्यते (लृट्) कम्पितः (क्तः)।

Ch ng of voic .—उरुकीर्त्तिना ...श्वशुरे ...सख्या (अभूयत), ...पित्रा...भवोच्छेदकरेण (भूयते), त्वया...ि तम्,...अनुकम्प्यया...भूयते तेन केन (भूयते ?)।

R rk.—Vālmiki means to say that Sitā pre-eminently deserves his compassion and protection, because in the first place, king Daśaratha was his friend; in the second place, her father Janaka was a great and spiritually-

minded king, and in the third place, among virtuous women, devoted to their husbands, Sitá had no equal

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे
तपोवने वीतभया वसास्मिन्।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूते-
रपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

Prose order.—तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे अस्मिन् तपोवने वीतभया वस। इतः अनघप्रसूतेः ते अपत्यसंस्कारमयः विधिः भविष्यति।

Explanation by use of synonyms—तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे (तापससहवासप्रशान्तजन्तुके) अस्मिन् (एतस्मिन्) तपोवने (आश्रमे) वीतभया (निर्भीका) वस (अवतिष्ठस्व), इतः (अस्मिन् आश्रमे) अनघप्रसूतेः (सुखप्रसवायाः) ते (तव) अपत्यसंस्कारमयः (अपत्यस्य जातकर्मादिरूपः) विधिः (अनुष्ठानं) भविष्यति (सम्पत्स्यते)।

Substance.—अत्र तपोवने तपस्विनां संसर्गात् तपोमहिम्ना च श्वापदा अपि परित्यक्तवैरा शान्तिभावापन्नाः सञ्चरन्ति, अतः निर्भीका सती अत्रैवाश्रमेऽवतिष्ठस्व—यदा ते अत्र निर्विघ्नं प्रसवो भवेत्, तदा मया ते अपत्यस्य जातकर्मादिरूपमनुष्ठानं यथाविधि सम्पादयितव्यम्। अत्र ते न किमपि उद्वेगकारणमिति।

Sanjivani.—तपस्वीति। तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे, शान्तजन्तुके [तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे] [तापससहवासप्रशान्तजन्तुके] (अस्मिन् तपोवने) [एतस्मिन् आश्रमपदे] (वीतभया) निर्भीका (वस) [अवतिष्ठस्व]--(इतः) अस्मिन् वने (अनघप्रसूतेः) सुखप्रसूतेः [निर्विघ्नप्रसवायाः] (ते) [तव] (अपत्यसंस्कारमयः) जातकर्मादिरूपः (विधिः) अनुष्ठानं (भविष्यति) [सम्पत्स्यते] ॥ ७५ ॥

Bengali.—(তুমি), তপস্বিগণের সংসর্গহেতু বিনীত জন্তুবিশিষ্ট এই তপোবনে নির্ভীক হইয়া বাস কর। এখানে তুমি সুখে প্রসব করিলে (ত্বদীয়) অপত্যের জাতকর্মানুষ্ঠান সম্পন্ন হইবে। ৭৫।

English rendering.—Free from fear, live in this penance-grove where the beasts (of prey) have grown

tame in consequence of their association with the ascetics; and here will take place all the ceremonies in connection with the purification of your child's birth, after you have been safely delivered of it. (75.)

Gr mmatic l n t , &c., &c.

ama a.—(१) तपस्विनां ंसर्गः तपस्विसंसर्गः (षष्ठीतत्) तेन विनीताः तपस्विसंसर्गविनीताः (तृतीयातत्) तादृशाः सत्त्वाः यस्मिन् तत् तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वम् (बहु) तस्मि न् (२) तपसः वनं तपोवनम् (षष्ठीतत्) तस्मि न् (3) विशे ेण इतं वीतम् (प्रादिः) ताह ं भय यस्याः सा वीतभयाः (बहु) (4) अविद्यमानम् अघं यस्याः सा अनघा or अविद्यमानाघा (बहु) 'नञोऽस्त्यर्थानाम्—' (*V.* अकामम्, X., 19.) अनघा प्रसूतिर्यस्याः सा अनघप्रसूतिः (बहु) तस्याः (5) अपत्यस्य सं ारः अपत्यसं ारः (षष्ठीतत्) तद्रूप इत्यप सं ारमयः।

C e- nding.—(१) तपस्वि..... सत्त्वे and अस्मिन् qualify तपोवने which is आधारे सप्तमी (२) वीतभया qualifies त्वम् which is understood. (३) अनघप्रसूतेः qualifies ते which is शेषे षष्ठी 'अप संस्कार' इत्यनेन सम्बन्धः (4) अपत्य..... मयः qualifies विधिः (5) इत—This is अव्ययम्, तसिल् is used in the place of the 7th case. आधारे सप्तमी।

Derivation.—(१) तपस्वि—तपस्+विनिः (अस्त्यर्थे) (२) सं र्गः—सम्+सृ +घञ् (भावे) (3) त्त्वः—सद्+त्वन्—'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (उ० ४।१०५।) "सत्त्वं गु े पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मत्व-व्यवसायासु वित्तेष्वस्त्री तु जन्तु ु"—(मे०) In the sense of न्तु, the word त्त्व is both masculine and neuter. (4) वीतम्—वि+इ+क्तः (कर्त्तरि) (5) भयम्—भी+अच् (6) प्रसूतिः—प्र+सू+क्तिन् (भावे) (7) अपत्यम्—नञ्+पत्+यत्— पतन्ति पितरोऽनेने ति (8) संस्कारमयः—सम्+ +घञ् (कर्मणि) सुट् (स्) comes to the root in the sense of decoration (भूषणे) संस्कार+मयट् (तद्रूपे) (9) विधिः—वि+धा+कि: (भावे वा करणे) "विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि"—(मे०) (10) भव—वस्+लोट्—हि।

Conj g tion.—(१) वस् (V. XIII., 79.)।

Chang of voic .—......वीतभयया उष्यताम् । ......अपत्य-संस्कारमयेन विधिना भविष्यते or भाविष्यते ।

Remark.—Válmiki rightly reads the state of Sita's mind. She was dreading to live in the forest infested with wild beasts, but Válmiki sets her mind at rest by telling her that the beasts of prey, living in and about the penance-grove, have grown tame in consequence of their association with the ascetics who never do them any harm. Then he removes the anxiety of her mind on another score by assuring her that after she is safely delivered of a child, all the necessary ceremonies in connection with the purification of its birth will be duly performed.

अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशै-
स्तमोऽपहन्त्रीं तमसां वगाह्य
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः
सम्पत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥

मू ल पाठान्तरम्—वगाह्य—विगाह्य (He. Chá. Din. Va.) प्रसादः—अभिलाषः (Nand.) प्रमोदः (He.) ।

Pro order.—मुनिसन्निवेशैः अशून्यतीरां तमोऽपहन्त्रीं तमसां वगाह्य तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः ते मनसः प्रसादः सम्पत्स्यते ।

xplan tion by use of ynony s.—मुनिसन्निवेशैः (तपस्विनामुटजैः) अशून्यतीरां (पूर्णतटां) तमोऽपहन्त्रीं (पापनाशिनीं) तमसां वगाह्य (तस्यां नद्यां स्नात्वा) तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः (तस्याः पुलिनाङ्के इष्टदेवतापूजाविधिभिः) ते (तव) मनसः (चित्तस्य) प्रसादः (शान्तिः, आनन्द इतियावत्) सम्पत्स्यते (भविष्यति) ।

ub t nce.—आश्रमपदेऽस्मिन् पुण्यसलिला दुरितनाशिनी तमसा नाम तरङ्गिणी प्रवहति—तस्यास्तीरं तपस्विनामुटजैः परिपूर्णम्— प्रत्यहं तस्यां

अथां स्नात्वा तत्पुलिनप्रदेशे उपविश्य इष्टदेवतापूजोपहारैरप्रसन्नस्य चित्तस्य ते परमां शान्तिमनुभविष्यसि ।

Sanjivani.—अशून्येति । सन्निविशन्ते येष्विति सन्निवेशा, उटजा —अधिकरणार्थे घञ् प्रत्यय । मुनीनां सन्निवेशै उटजै [मुनिसन्निवेशै] [तपस्विनामुटजै] (अशून्यतीरां) पूर्णतीरां, तमस, शोकस्य पापस्य वा अपहन्त्री [तमोऽपहन्त्री] [दुरितनाशिनी] "तमस्तु क्लीवे पापे नरकशोकयो " इत्यमर — (तमसां) नदीं (वगाह्य) तत्र स्नात्वा—बलिक्रियापेक्षया पूर्वकालता। तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलिक्रियाभि', इष्टदेवतापूजाविधिभि' [तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभि] [तस्या पुलिनाङ्केषु इष्टदेवतापूजाविधिभि] (ते) [तव] (मनस) [चित्तस्य] (प्रसाद) [शान्ति, आनन्द इति यावत्] सम्पत्स्यते भविष्यति ॥ ७६ ॥

Sanjivani Explained.—(1) "तमस्तु शोकयो "—तमस् means पाप (sin), नरक (hell), and शोक (grief.)

(2) "बलिक्रियापेक्षया पूर्वकालता"—Pujá was offered to the gods after the bath in the river Tamasá, so bathing refers to पूर्वकाल । Accordingly क्त्वा is used to the root स्ना and the form स्नात्वा becomes असमापिकाक्रिया ।

Bengali.—মুনিগণের উটজসমূহদ্বারা পূর্ণতটা এবং কলুষনাশিনী তমসাতে অবগাহন করিয়া, তাহার পুলিনাঙ্কে (ইষ্টদেবতোদ্দেশে) পূজোপহারদানে তোমার চিত্তের শান্তি জন্মিবে । ৭৬ ।

English rendering.—After bathing in the (water of the) sin-dispelling Tamasá, whose banks have no vacant plot of ground in consequence of the huts of the ascetic (standing there on), there will grow contentment in your mind, by the offerings of worship (to the gods), on her sandy banks. (76)

Grammatical notes, &c., &c.

Samása.—(1) न शून्यम् अशून्यम् (नञ्तत्) अशून्य तीरं यस्य।

सा अभूल्यतीरा (बहु) ताम् (2) मुनीनां न्निवेशा: मुनिसन्निवे ा: (षष्ठीतत्) तै. (3) तमस: अपहन्त्री तमोऽपहन्त्री (षष्ठीतत्) ताम् (4) तस्या: सैकतं तत्सैकतम (षष्ठीतत्) तदेव उत्सङ्ग: तत् कतोत्सङ्ग: (रूपककर्मधा) तस्मिन् बलि: तत्सैकतोत्सङ्गबलि : (प्तमीतत्) तस्या: ि या: तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रिया: (षष्ठीतत्) ताभि: ।

Cas -ending.—(1) अभूल्यतीरां and तमोऽपहन्त्रीम् qualify तमसाम् (2) मुनिसन्निवेशै:—करणे तृतीया (3) तत् कतोत्सङ्गबलि क्रियाभि: —करणे तृतीया ।

D riv tion.—(1) सन्निवे :— म् + नि + विश् + घञ् (अधिकरणे) (2) तमोऽपहन्त्री—तमस् + प + हन् + तृच् (र्तरि) + ङीष् (3) वगाह्य—अव + गाह् + प् । The alternative form is अव ह्य । The अ of the prefix व elides optionally. "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो: । ापं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" । (4) उत् ङ्ग:— उत् + स + घञ् (5) सम्पत्स्यते—सम् + पद् + लृट्—स्यते (6) प्रसाद— प्र + सद् + घञ् (भावे) ।

C jug tion.—(1) पद्—(*V*. Sl. 21.) (2) गाह् (to agitate) गाहते (लट्) जगाहे, जगाहिषे, जघाक्षे, जघाहिध्वे, जगाहिढ्वे, जघाढ्वे (लिट्) अगाहिष्ट, अगाढ़ । अगाहिषाताम्, अघाक्षाताम् । अगाहिषत, अघाक्षत (लुङ्) अघाहि (कर्मणि-ुङ्) गाहिता, गाढ़ा (लुट्) गाहिष्यते, घाक्ष्यते (लृट्) गाहयति (णिच्-लट्) अजी हत् (णिच्-लुङ्) गाहित्वा, गाढ्वा (क्त्वाच्) गाढ़: (क्त:) ।

Ch ge of voice.—.........प्रसादेन...... ।

Re rk.—Válmiki chalks out the line of life which Sítá is to lead in the hermitage. By leading such a life, it was hoped that she would enjoy peace of mind.

पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरन्त्यो
बीजञ्च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति वाभिषङ्गा-
मुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७ ॥

मू स्य पाठान्तरम्—बालेयमकृष्टरोहि—बालेयमकृष्टपच्यम् (Nand.) कालि यदकृष्टरोहि (Vijaya. Va.) ।

Pros rd r.—आर्त्तवं पुष्पं फलञ्च अकृष्टरोहि बालेयं बीजं च आहरन्त्यः उदारवाचः मुनिकन्यकाः नवाभिषङ्गां त्वां विनोदयिष्यन्ति ।

pl n tion by u f y y :—आर्त्तवं (ाल- प्राप्तं) पुष्पं (प्रसूनं) लञ्च (प्रसवञ्च) ष्टरोहि (र्ष ं विना समुत्पन्नं) बालेयं (पूजायोग्यं) बीजञ्च (नीवारादिधान्यञ्च) आहरन्त्यः (संग्रहन्त्यः) उदारवाच (प्रग भगिर) मुनिकन्यकाः (तापसकुमार्यः) नवाभिषङ्गां (नूतन- परिभवदु. ां) त्वां (भवतीं) विनोदयिष्यन्ति (आनन्दयिष्यन्ति) ।

ubstanc .—यदि न् काले यानि पुष्पाणि ानि च उत्पद्यन्ते तानि, पूजायोग्यानि ं विना जातानि नीवारधान्यादीनि च समाहृत्य विविधधर्म ाकोविदाः तपसि ाः कुमार्यः च दुःसहशोकाभिभूता- यास्ते प्रब ीर्कं :क्षोभञ्च ि राकरिष्यन्ति । अतः अयि सीते! अत्राश्रमे त्वया कि पि ष्टं भवित म् ।

njiv i.—पुष्पमिति । तुरस्य प्राप्तः (आर्त्तवं) स्व ाप्तं (पुष्पं) [प्रसूनं] (फलञ्च) [प्रसवञ्च] (अकृष्टरोहि) अकृष्टरोहि प्ररोहयम्, अकृष्टपच्यम् इ र्थः—बलये हितं (बालेयं) पूजायोग्यम्—"छदिरुपधिबलेर्ढञ्" (५।१।१४। पा०) इति ढञ्प्र :—(बीजं) नीवारादिधान्यं (च) (ाहृ- रन्त्यः) [संग्रह न्त्यः] (उदारवाचः) प्रग भगिरः (मुनिकन्यकाः) [तपस्वि- कुमार्यः] (नवाभिषङ्गां) नूतनदुःखां (त्वां) [भवतीं] (विनोदयिष्यन्ति) [आनन्दयिष्यन्ति] ॥ ७७ ॥

njiv ni Expl ined —(1) "छदिरुपधिबलेर्ढञ्"— The words छदिस् (thatched roof), उपधि (limb of a car) and बलि (article of worship) admit the suffix ढञ् ।

, ૭ g li—প্রতি ঋতুর পুষ্প ও ফল এবং বিনা কর্ষণে সমুৎপন্ন পূজোপযোগি-নিবারাদি ধা বীজসমূহ আহরণ করিয়া প্রগল্ভবাক্ তাপস- কন্যাগণ নবদুঃখাভিভূতা তোমাকে আনন্দিত করিবে। ৭৭।

li h d i .—Gathering (for you) the owers and fruits of the (different) seasons, as well as the

grains, required for worship, which grow on uncultivated lands, the daughters of the *Munis* who are of unreserved speech (*i. e.* who freely speak out their mind) will entertain (*i. e.* gladden) you whose grief is fresh. (77.)

Gr m tical not , & ., &c.

.—(1) न कृष्टम् अकृष्टम् (नञ्तत्) अकृष्टे चे रोहतीति अकृष्टरोहि (उपपद) (2) नवः अभिषङ्गः यस्याः सा नवाभिषङ्गा (बहु) ताम् (3) उदारा वा यासां ता उदारवाचः (बहु) (4) मुनीनां कन्यकाः मुनिकन्यकाः (षष्ठीतत्)।

C - ndin .—(1) आर्त्तवम् qualifie पुष्प and न (2) आहरन्त्यः and उदारवाचः qualify मुनिकन्यकाः which is the nominative of विनोदयि न्ति (3) अकृष्टरोहि and बालेयम् qualify बीजम् (4) नवाभिषङ्गाम् qualifies त्वाम्।

D riv ti n.—(1) आर्त्तवम्—ऋतु + अण् (भवार्थे, 2nd c. s.) (2) आहरन्त्यः—आ + हृ + शतृ + ङीप् (1st c. p.) (3) अकृष्टरोहि—अकृष्ट + रुह् + णिनिः (4) विनोदयिष्यन्ति—वि + नुद् + णि + लृट्—स्यन्ति (5) अभिषङ्गः—अभि + स + घञ् (भावे) "अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रो शप षु" (मे०) (6) न्यका— न्या + अक (र्थे) is placed before the feminine termination टाप्—"अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी। दशमे कन्यका प्रोक्ता तत ऊर्द्धं रजस्वला"। (7) बालेयम्—बलये हितमिति बलि + ढञ्—"कृदिकपधि—" (*V.* Sanji. Exp.)

C njug ti n.—(1) नुद् (to send) नुदति—ते (लट्) नुनोद, नुनुदे (लिट्) अनौत्सीत्, अनुत्त। अनौत्ताम्, अनुत्साताम्। अनौत्सुः, अनुत्सत (लुङ्) नोत्ता (लुट्) नोत्स्यति—ते (लृट्) नोदयति (णिच्- ट्) अनूनुदत् (णिच्—लुङ्) नोदयामास &c. (लिट्) नोदयिता (लुट्) नोदयिष्यति (लृट्) नुन्नः, नुत्तः (क्तः) नोदितः (णिच्— :)।

Ch g of voic .—......आहरन्तीभिः उदारवाग्भिः मुनिकन्यकाभिः नवाभिषङ्गा त्वं विनोदयिष्यसे।

rk.—Válmiki says that the guileless daughters of the *Munis* will, by means of their simplicity d ope

heartedness, as also by collecting for Sitá the fruits and flowers of the different seasons, and the articles of daily worship, gladden her heart

पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्
सवर्द्धयन्ती स्वबलानुरूपैः।
असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनन्धयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥७८॥

मूलस्य पाठान्तरम्—स्वबलानुरूपै—सुतनिर्विशेषम् (Vijay) स्वबलानुरूपम् (Chá Din. Su. Va Vijay) प्रीतिम्—स्फीतिम् (Nand.)

Prose order.—स्वबलानुरूपै पयोघटै आश्रमबालवृक्षान् सवर्द्धयन्ती त्वं तनयोपपत्ते. प्राक् असंशयं स्तनन्धयप्रीतिम् अवाप्स्यसि।

Explanation by use of synonyms—स्वबलानुरूपै (निजशक्त्यनुयायिभि) पयोघटै: (वारिसेचनकलशै) आश्रमबालवृक्षान् (तपोवनवृक्षकान्) सवर्द्धयन्ती (वृद्धिं जनयन्ती) त्व (भवती) तनयोपपत्ते प्राक् (पुत्रप्राप्ते· पूर्वम्) असंशयं (नि सन्देह) स्तनन्धयप्रीति (पुत्रवात्सल्यम) अवाप्स्यसि (अनुभविष्यसि)।

Substance.—अस्मिन् आश्रमे वहव अचिरजाता: पादपा· सन्ति। त्व निजबलानुरूपान् वारिसेचनकुम्भान् आदाय तेषां पयसा तान् सवर्द्धयिष्यसि। स्तन्येन वर्द्धितेषु शिशुपुत्रेषु जनन्या वात्सल्यमिव कुम्भपयसा वर्द्धितेषु क्षुद्रपादपेषु पुत्रलाभात् पूर्वमेव ते प्रवला प्रीतिरुत्पत्स्यते।

Sanjivani.—पय इति। (स्वबलानुरूपै.) स्वशक्त्यनुसारिभि, पयसाम, अम्भसां घटै [पयोघटैः] [वारिसेचनकलशै·] स्तन्यै रिति च ध्वन्यते—(आश्रमबालवृक्षान्) [तपोवनक्षुद्रपादपान्] (संवर्द्धयन्ती) [वृद्धिं जनयन्ती] (त्व) [भवती] (तनयोपपत्ते) [तनयलाभात्] (प्राक्) पूर्वम् (असंशय) [नि सन्देह] यथा तथा—स्तन धयति, पिवतीति स्तनन्धय, शिशु —"नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो." (३।२।२९। पा०) इति खश्प्रत्यय·—"अरुर्द्विषत्—' (६।३।६७। पा०) इत्यादिना मुमागम —तस्मिन् या प्रीति [स्तनन्धयप्रीति] ताम् (अवाप्स्यसि) [लप्स्यसे]—तत· परं सुलभ एव विनोद इति भाव ॥ ७८ ॥

anjivani xpl in d—(1) 'नासिका धेटी'—[The affix खश् is admitted to the roots ध्मा and धे when नासिका and स्तन are their उपपदs, as नासिकान्धम, स्तनन्धय] The root धे cannot be connected with नासिका, and ध्मा with स्तन।

(2) "अवर्द्धिषत्—" (*V* अप्रविष्टम्, Sl. 29)

engali.—তুমি স্ববলানুরূপ জলকলশগ্রহণে (বারিসেচনে) আশ্রমস্থ ক্ষুদ্র পাদপগণকে বর্দ্ধিত করিতে করিতে পুত্রলাভের পূর্ব্বেই নিঃসংশয় তনয়প্রীতি লাভ করিবে। ৭৮।

English r nd ring.—Rearing up the young trees of the hermitage with (the water of) such water-jars as are commensurate with your own strength, you will, without doubt, experience a mother's love for her infant child, before a son is born to you (78)

Gr m tic l n t , &c., &c.

am sa—(1) पय . घटा पयोघटा (षष्ठीतत्) तै (2) बाला वृक्षा बालवृक्षा. (कर्मधा) आश्रमस्य बालवृक्षा: आश्रमबालवृक्षा (षष्ठीतत्) तान् (3) सम्यक् वर्द्धयन्ती वर्द्धयन्ती (सुप्सुपा) (4) स्वस्या ब स्वब म् (षष्ठीतत्) अनुगत रूप येषा ते अनुरूपा, (बहु) स्वबलस्य अनुरूपा स्वबलानुरूपा (षष्ठीतत्) तै (5) अविद्यमान शय यस्मिन् कर्मणि तद् यथा त । यम् (बहु) (6) तनयस्य उपपत्ति तनयोपपत्ति. (षष्ठीतत्) तस्या: (7) स्तनं धयतीति स्तनन्धय. (उपपद) तस्मिन् प्रीति स्तनन्धयप्रीति (सप्तमीतत्) ताम्।

C -ending.—(1) स्वबलानुरूपै qualifies पयोघटै which is करणे तृतीया (2) आश्रमबालवृक्षान्—शतृप्रत्ययान्त 'संवर्द्धयन्ती' पदयोगे द्वितीया—"न लोका यनिष्ठाखलर्थतृनाम्"—पा० (3) संवर्द्धयन्ती qualifies त्वम् which refers to Sita (4) तनयोपपत्ते.—दिक् शब्दयोगे पञ्चमी—Here 'प्राक्' is a दिग्वाची word (5) असंशयम्—क्रियाविशेषणम् ' वाप्स्यसि' क्रियाया ।

D rivation.—(1) आश्रम:—आ + श्रम् + घञ् (अधिकरणे) The penultimate vowel of the root is not lengthened (2) संवर्द्धयन्ती—सम् + वृध् + णिच् + शतृ—ङीप् (3) संशय—सम् + शी + अच्

(4) तनयः—तन् + कयन् (औ ादि :) (5) उपपत्तिः—उप + पद् + क्तिन् (भावे) (6) स्तनन्धयः—स्तन + धे + —मुम् comes after the last vowel of स्तन (7) अवाप्स्यसि—अव + आप् + लृट्—स्यसि ।

Conjug tion.—(1) आप् (to obtain) आप्नोति (लट्) आप, आपिथ (लिट्) आपत्, आपताम्, आपन् (लुङ्) आप्ता (लुट्) आप्स्यति (लृट्) आपयति (णिच्—लट्) आपिपत् (णि च्— ुङ्) आप्तः (क्त.) ।

Ch ng of voic .— . वर्द्धयन्त्या त्वया.... नन्धयप्रीतिः . अवाप्स्यते ।

R rk.—The rearing up of young plants generates the same interest in the mind as one feels in the bringing up of one's child. Válmiki says that by rearing up the young plants, Sitá will be able to know what a mother's love for her child is like, even before she becomes mother herself.

अनु ग्रहप्रत्यभि न्दिनीं तां
वा ल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
साय गाध्यासितवेदिपार्श्वं
स्वमाश्र ं शान्त गं निनाय ॥ ७९ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—अनु ग्र—अनुग्रहम् (He.) शान्तमृगम्— ान्तमुनिम् (Vijay.) शान्तमुखम् (He.) ान्तसुखम् (Nand.) ।

Pr s rder.—दयार्द्रचेताः वाल्मीकिः अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं ताम् आदाय सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं ान्तमृगं स्वम् आश्रमं निनाय ।

xplan tio by u f yn ny —दयार्द्रचेताः (करुणार्भिषिक्तचित्तः) वाल्मीकिः (प्राचेतसः) अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं (स्वीकृतवाल्मीक्यनुग्रहां) तां (सीताम्) आदाय (गृहीत्वा) सायं (र नी-मुखे) गाध्यासितवेदिपार्श्वं (हरिणाधिष्ठितवेद्युपान्तं) शान्तमृगं (विनीत मृ, ा निरस्तसत्त्वसञ्चारं) (ीयम्) आश्रमं (तपोवनं) निनाय (प्रापयामास) ।

bst nc .—सीता मुनेः का ्यपूरितं वचनं ानन्दं प्रतिजग्राह—

परमदयालुर्महर्षिस्तामादाय यं कीयं तपोवनमाजगाम, तत्र हरिणाः रजनीमुखे य नवेद्याः पार्श्वे सुखमुपविविशुरन्ये विनीतसत्त्वाश्च सन्ध्यागमनात् निरुद्ध-सञ्चाराः तत्रैवावतस्थिरे।

anjivani.—अनुग्रहेति। (दयार्द्रचेताः) [स्याभिषिक्तचित्तः] (वाल्मीकिः) [प्राचेतसः] अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्ताम् [अनुग्रहप्रत्यभि-नन्दिनीं] [स्वीकृतवा गीक्यनुग्रहां] (तां) सीतां (आदाय) [गृहीत्वा] (सायं) [रजनीमुखे] मृगैः अध्यासितवेदिपार्श्वम् अधिष्ठितवेदिप्रान्तं [मृगाध्या-सितवेदिपार्श्वं] [हरिणाधिष्ठितवेदिप्रान्तं] (शान्तमृगं) [विनीतसत्त्वं वा नि र सत्त्वसञ्चारं] (स्वं) [स्वकीयम्] (श्रमं) [तपोव ं] (निनाय) [ापयामा] ॥ ৩৫ ॥

n li.—দয়ার্দ্রচিত্ত বাল্মীকি (তদীয়) অনুগ্রহের অভিনন্দনকারিণী তাঁহাকে (সীতাকে) গ্রহণ করিয়া সায়ংকালে স্বকীয়াশ্রমে উপনীত হইয়াছিলেন,—যথায় বেদির পার্শ্বে মৃগগণ উপবিষ্ট ছিল এবং অন্যান্য জন্তু-সমূহ প্রশান্তভাবে অবস্থান করিতেছিল। ৭৯।

ngli h rendering.—The kind-hearted Válmiki, taking her who thanked him for his kindness, brought her to his own hermitage where, on the approach of evening, the deer were resting by the sides of the altar, and all (other) animals were quiet. (79.)

Gr mm tic l note , &c., &c.

a .—(१) अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनी (उपपद) ताम् (२) दयया आर्द्रं दयार्द्रम् (तृतीयातत्) तादृ चेतो यस्य दयार्द्रचेताः (बहु) (3) वेद्याः वा वेदेः पार्श्वं वा पार्श्वः वेदिपार्श्वं वा वेदिपार्श्वः (षष्ठीतत्) मृगैः अध्यासितं मृगाध्यासितम् (तृतीयातत्) तादृशं वेदिपार्श्वं यत्र वा य मृगाध्यासितवेदिपार्श्वः (बहु) तम् (4) न्ताः, विनीताः मृगाः, अन्तर्वी यत्र वा यस्य शान्तमृगः (बहु) तम्।

C s - nding.—(१) अ ग्रहप्रत्यभिनन्दिनीम् qualifies ताम् which refers to Sitá (२) दयार्द्रचेताः qualifies वाल्मीकिः which is the nominative of the finite verb निनाय (3) सायम्—अव्ययं, used in the 7th case, कालाधिकरणे सप्तमी (4) मृगाध्यासित-

-वेदिपाश्वम्, । गम् and क्षम् qualify आश्रमम् which is indirect object of the root नी in निनाय (5) ताम्—This is direct object of the root नी in निनाय ।

D riv ti .—(1) अनुग्रहः—अनु + ग्रह् + अप् (भावे) (2) प्र भिनन्दिनी—प्रति + अभि + नन्द् + णिनिः + ङीप् (3) वाल्मीकिः—वल्मीक + इञ् । The sage वाल्मीकि when engaged in deep medi-tation for a long term of years, was covered up by an ant-hill (वल्मीक). As he had to be extricated from this ant-hill, his appellation became वाल्मीकि । (4) आदाय—आ + दा + ल्यप् (5) आर्द्र म्—अर्द् + र , अ of the root is lengthened (6) अध्यासि ।—अधि + आस् + क्त (मणि) टाप् (7) आश्रमः—आ + श्रम् + घञ्—The penultimate vowel of the root is not lengthened in alliance with घञ्, because the root is ending in म् । The word आ is both masculine and neuter—"आ मो ब्रह्मचर्यादौ वानप्र वने मठेऽस्त्रियाम्"—(मे०) (8) निनाय—नी + लि ट्— । The root नी governs double objects—The direct object is ताम् and the indirect is आ म् (*V.* पप्रच्छ, Sl. 27.) ।

Conju ti n—(1) नी (to lead, to carry) नयति—ते (लट्) निनाय, निन्यतुः, निनयिथ, नि नेथ, निन्यिव । निन्ये, निन्यिषे (लि) अनैषीत्, अनैष्टाम्, अनैषुः । अनेष्ट, अ षाताम्, अनेषत (लुङ्) ता (लुट्) नेष्यति—ते (लृट्) नाययति (णिच्— ट्) अनीनयत् (णि —लुङ्) नीतः (क्तः) ।

Ch n of voi .—दयार्द्रचेतसा वाल्मीकिना अनुग्रहप्रत्यभि-नन्दिनी सा...निन्ये ।

शान्तमृगम्—It bears double meanings. Here मृग means animals but not deer. (1) On the approach of evening, the ani als in the hermitage could not move hither and thither, so they became शान्त (quiet) ( ) The animals of the hermitage were शान्त, *i. e.* tame. This was due to the influence of the devotion of the *Rishis*. (*V.* Sanji.)

rk.—Sitá thanked Válmiki for his kindness in

offering her shelter in his hermitage, and Válmiki very soon took her there. When they reached the hermitage, it was evening. The deer had laid themselves down to rest by the sides of the altar, and perfect quiet reigned everywhere, as no other animal stirred about.

तामर्पयामास च शोकदीनां
तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशो-
रन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥

मूः स्थ पाठान्तरम्—तामर्पयामास च—समर्पयामास सः (Chá.) ाम्—कला (Nand.) तदागम—समाग (Nand.) साराम्—सारा (Nand.) अन्त्याम्—अन्त्या (Nand.)।

Pro der.—शो दीनां तां तदागमप्रीतिषु तापसीषु च. पितृभिः निर्विष्टसारां हिमांशोः अन्त्यां कलां दर्शः औषधीषु इव, अर्पयामास ।

Explan tion by use of synonym :—शोकदीनां (शोककातरां) तां (सीतां) तदागमप्रीतिषु (तत्प्राप्तिहृष्टासु) तापसीषु च (तपस्विजायासु च), पितृभिः (अग्निष्वात्तादिभिः) निर्विष्टसारां (पीतस्थिरां ?) हिमांशोः (चन्द्रमसः) अन्त्याम् (अवशिष्टां) ाम् (अं) द : (अमावस्या- का :) औषधीषु इव (फलपाकान्तासु तासु इव), अर्पयामास (दत्तवान्)।

ubst nce—अमावस्याकालो यथा पितृणां पानानन्तरं रेखामात्रावशिष्टामतिक्षीणां चन्द्रमसः अन्त्यां कलामौषधीष्वर्पयति, तत्संयोगाद् यथा औषधयः प्रदीप्यन्ते, तथा वाल्मीकिः पतिवर्जनदुःखेन भृशविद्धुतामन्तःशोकेन भुक्तदेहसारां शरीरमात्रावशिष्टामतिक्षीणां वैदेहीं तपस्विनीषु र्पयामास—तां प्राप्य ता औषधय इवानन्दभरेण प्रदीप्तमुखकान्तिकाः जाताः ।

anjivani—तामिति । (शोकदीनां) [पतिपरित्यागदुःखेन शं- विह्व ां] (तां) सीतां, तस्याः सीतायाः आगमेन प्रीतिर्यासां तासु [तदागमप्रीतिषु] [तल्लाभहृष्टासु] (तापसीषु) [तपस्वि भार्यासु] (च) (पितृभिः) अग्नि ्वात्तादिभिः (निर्विष्टसारां) भुक्तसारां (हिमांशोः) [चन्द्रम :] (ाम्) अवशि ष्टां (्त्याम्) [ ] (दर्शः) अमावस्याकालः (औषधीषु इव)

[लपाकान्तासु लतास्विव], (अर्पयामास) [दत्तवान्]—अत्र धरा र— "पिबन्ति विमल गेम विभिदा तस्य या क ा। सुधामृतमयी ु ा तामिन्दो पितरो मुने" इति। वा —"अमाया तु सदा गेम ओषधी प्रतिपद्यते' इति ॥ ८० ॥

nj1v ni pl 1ned.—(1) "पिबन्ति ... मुने—The deties and the *Pitris* drink up the moon by turns. The fifteenth सुधामृतमयी *Kala*, which is sacred, is drunk up by the *Pitris*.

(2) "अमायाँ... प्रतिप ते"—In the new moon (अमावस्या) the moon enters the *Oshadhi* plants *i. e* plants that dry up as soon as their fruits are ripe.

n l1.—পিতৃগণকর্তৃক পীতসারা হিমাংশুর অবশিষ্ট কলাকে অমাবস্যা যেরূপ ওষধিগণের নিকট অর্পণ করে, তদ্রূপ (বাল্মীকি) শোক-দীনা তাঁহাকে ত াভহেতু প্রীত তাপসীগণের নিকট অর্পণ করিয়াছিলেন। ৮০।

ngl1 h r nd ring—He entrusted her, weighed down with grief, to the female ascetics who rejoiced at her arrival, just as Darsa (*i. e.* Amávasyá) entrusts the last degit of the moon whose essence has been drunk up by the *Pitris*, to (the keeping of) the herbs. (80)

Gr mmatical not , &c., &c.

श —(1) गेकेन दीना गेकदीना (तृतीयातत्) ताम् (2) तस्या. आग . तदागम (षष्ठीतत्) तेन प्रीतिर्यासा ता. तदागमप्रीतय. (बहु) तासु (3) निविष्ट. सारो यस्या. सा निर्विष्ट रा (बहु) ताम् (4) हिमा, शीत . भव यस्य हिमांशु (बहु) तस्य।

C ndin .—(1) तदागमप्रीतिषु qualifies तापसीषु which is उद्देश्य and उपमेयपद having for its विधेय and उपमानपद, ओषधीषु—Both are सामीप्याधारे सप्तमी (2) पितृभिः—अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया 'निर्विष्ट' इत्यस्य (3) निर्विष्टसाराम् and अन्त्याम् qualify क ाम् which is विधेय and उपमानकम having for its उद्देश्य and उपमेयकर्म, ताम्

which refers to Sitá (4) द :—This is विधेय and उपमा र्ता having for its उद्देश्य and उपमेय र्ता, वाल्मीकि: which is understood here.

Deriv tion.—(1) अर्पयामास—ऋ + णिच् + लिट्—णल् (2) दीना—दी + क्त (कर्त्तरि) + टाप् (3) आ म:—आ + मम् + अप् (भावे) (4) तापसी—तपस् + ण्=तापस । तापस + ङीप् (5) निर्विष्ट:—निर् + वि + क्त (कर्मणि) "निर्वेशो भृतिभोगयो:"—अमर: (6) अन्त्या—अन्त + यत् (भवार्थे) + टाप् (7) दर्श:—द + घ: (कर्मणि) "पुंसि संज्ञायां घ: प्राये "—पा० सूर्येन्दू सङ्गच्छेते अस्मिन् । द means मावस्या (new moon) "अमावा । त्वमावस्या दर्श: सूर्येन्दुसङ्गम:"—अमर:—"पच्चान्तेऽक्ष्णो दर्शने च दर्श: सूर्येन्दुसङ्गमे"—(मे०) (8) ओषधी— ोष + धा + कि (धिकरणे) ओषधि + ङीष् by the Várttika 'कृदिकारादक्तिन:'—पा० वा० ।

Conjug tion.—(1) —(*V.* XIII., 65.)।

Ch ng f voic .—शोकदीना सा...निर्विष्ट ररा...अन्त्या कला दर्शं ...अर्पयामासे ।

☞ The names of the *Pitris* are:—(1) वैराजा. (2) अग्निष्वात्ता: (3) वर्हिषद: (4) सुकाला: (5) आङ्गिरस: (6) सुस्वधा: and (7) सोमपा: ।

The first three are without form. The other four are corporeal. These *Pitris* and deities drink up the *Kalas* of the moon by turns. The last *i. e.* the 16th *Kala* goes to herbs and plants on the day of the new moon.

i il .—Here वाल्मीकि is compared to दर्श, तापसी to ओषधी and सीता to the last चन्द्रकला ।

Re rk.—It is said that the last digit of the moon, the essence of which is drunk up by the gods and the *Pitris* by turns, goes to the herbs on the new-moon day; and this makes them grow and be luxuriant. The poet compares this assignment to the herbs of the last digit of the moon to the entrusting of Sitá (by Válmiki) to the care of the female ascetics. Sitá, stricken by sorrow and affection

had become as faint, pale, and thin to a vanishing point, like the last digit of the moon. As thus latter makes the herbs luxurinat, so there was great rejoicing among the female ascetics on Sitā's arrival. The idea is beautiful, though somewhat queer.

ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीप-
मास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः।
तस्यै सपर्य्यानुपदं दिनान्ते
निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—वितेरुः—विभेजुः, वितेनुः (Nand)।

Prose order.—ताः तस्यै सपर्य्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोः इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम् अन्तः आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पम् उटजं वितेरुः।

Explanation by use of synonyms.—ताः (तापस्यः) तस्यै (सीतायै) सपर्य्यानुपदं (पूजानन्तरं) दिनान्ते (सायंकाले) निवासहेतोः (वासार्थम्) इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपं (तापसतरुतैलप्रज्वलितदीपम्) अन्तः (अभ्यन्तरे) आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पं (प्रसारितपूतमृगचर्मशयनम्) उटजं (पर्णकुटीरं) वितेरुः (ददुः)।

Substance.—ताः पस्विन्यः यथाविधि सीतां प्रपूज्य सायमागते शयनार्थं तस्यै पर्णकुटीरमेकं दत्तवत्यः—यस्याभ्यन्तरे तापसतरुतैलपूरितः प्रदीपः प्रज्वलितोऽभूत्—पवित्रमृगचर्मरचिता शय्या काचिद् आस्तीर्णासीत्।

Sanjivani.—ता इति। (ताः) तापस्यः (तस्यै) सीतायै (सपर्य्यानुपदं) पूजानन्तरं (दिनान्ते) सायंकाले, निवास एव हेतुः तस्य (निवासहेतोः) निवासार्थमित्यर्थः—"षष्ठी हेतुप्रयोगे" (२।३।२६। पा०) इति षष्ठी—"इङ्गुदी तापसतरुः" इत्यमरः—इङ्गुदीस्नेहेन कृतप्रदीपम् [इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपं] तैलपूरितदीपम्] (अन्तः) [अभ्यन्तरे] आस्तीर्णं मेध्यं, शुद्धम् अजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिन् तम् [आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पं] [प्रसारितपूतमृगचर्मशयनम्] (उटजं) पर्णशालां (वितेरुः) ददुः ॥ ८१ ॥

Sanjivani explained.—(१) "षष्ठी हेतुप्रयोगे" [In

alliance with हेतु, and when the sense of cause is conveyed, a word takes the 6th case.] ।

Beng li.—সেই তপস্বিনীগণ পূজানন্তর সায়ংকালে তাঁহার বাসের নিমিত্ত তাঁহাকে একটী পর্ণশালা দান করিয়াছিলেন, তাহার অভ্যন্তরে ইঙ্গুদীতৈলপূরিতপ্রদীপ প্রজ্বলিত এবং শয্যার নিমিত্ত পবিত্র মৃগচর্ম আস্তীর্ণ ছিল। ৮১।

English rend ring.—After her (proper) reception, they assigned to her at the end of day, for her habitation, a cottage, in which burned a lamp fed by *Ingudi-oil* and inside which was stretched a bed, consisting of holy deer-skin. (81.)

Gr m tic l not , &c., &c.

ma sa.—(1) इङ्गुदीनां, तापसतरूणां स्नेह, तैलम् इङ्गुदीस्नेहः (षष्ठीतत्) तेन कृतः इङ्गुदीस्नेहकृत. (तृतीयातत्) तादृशः प्रदीपः यस्मिन् स इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपः (बहु) तम् (2) मेध्यम् अजिनं मेध्याजिनम् (कर्मधा) तदेव तल्पं मेध्याजिनतल्पम् (रूपककर्मधा) आस्तीर्णं मेध्याजिनतल्पं यस्मिन् स आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पः (बहु) तम् (3) पदस्य पश्चात् अनुपदम् (व्ययीभावः) सपर्य्यायाः अनुपदम् सपर्य्यानुपदम् (षष्ठीतत्) (4) दिनस्य अन्त. दिनान्तः (षष्ठीतत्) तस्मिन् (5) निवासस्य हेतुः निवासहेतुः (षष्ठीतत्) तस्य (6) उटैः, पर्णैः जायते इति उटजः (उपपद) तम्।

C s - nding.—(1) इङ्गुदी.. प्रदीपम् and आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पम् qualify उटजम् (2) तस्यै—सम्प्रदाने चतुर्थी (3) सपर्य्यानुपदम्—अव्ययम्, क्रियाविशेषणम् (4) निवासहेतोः—"षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी—(*V.* Sanji. Exp.)।

D riv tion.—(1) स्नेहः—स्निह् + घञ् (भावे) (2) प्रदीपः—प्र + दीप् + कः or घञ् or अच् (कर्त्तरि) (3) आस्तीर्णम्—आ + स्तॄ + क्त. (कर्मणि) (4) मेध्यम्—मेध् + यत् (कर्मणि) (5) पर्य्या—सपर + =सपर्य्य + अ (भावे) The roots formed by प्र s get the affix अ added to them in feminine "अप्र यात्"—पा॰ The root सपर्य्य is formed by the affix यक्। Hence, अ is added to it, and

the resultant, पर्या is feminine. (6) उटजः—उट + जन् + ड (कर्त्तरि) The word उट is both masculine and feminine. "मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्"—अमरः (7) वितेरुः—वि + तॄ + लिट्—उस्।

Conjugation.—(1) तॄ—(*V.* Sl 52.)।

Ch ng of voice.—ताभिः .इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपः . आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पः उटजः वितेरे। Or ताभिः.... ...वितेरे।

R mark.—The cottage assigned to Sitá was homely and the furniture inside it was primitive. Yet they breathe, as it were, peace, holiness and quietude which are rarely to be met with in the palaces of kings.

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती
प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः।
वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं
पत्युः प्रजासन्ततये बभार ॥ ८२ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—विधिना—विविधा (Chá. Su.) विबुधा (Vijay. Va.)।

Pr s ord r.—तत्र अभिषेकप्रयता वसन्ती विधिना अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा व _ ल्किनी सा पत्युः प्रजा न्ततये वन्येन रीरं बभार।

xplanation by use of ynonyms.—तत्र (तस्मिन्नाश्रमे) अभिषेकप्रयता (स्नानपूता) वसन्ती (अवतिष्ठमाना) विधिना (शास्त्रोक्तनियमेन) अतिथिभ्यः (अभ्यागतेभ्यः) प्रयुक्तपूजा (त त् ारा) वल्कलिनी (वल्क वासाः) सा (सीता) पत्युः (भर्त्तुः) प्रजासन्ततये (सन्ता ाविच्छेदाय) वन्येन (वनोद्भवेन कन्दमूलादिना) रीरं (वपुः) बभार (पुपोष)।

Sub t nce.—वाल्मीकेराश्रमेऽवति माना सीता तपस्विनीधर्ममाचचार। सा प्रत्यहं तमसावारिणि स्नानेन पूतदेहा वल् परिदधाना च सती यथाविधि अतिथिसत्कारं विधाय पत्युर्वंशरक्षणाय वनोद्भवेन कन्दमूलफलादिना शरीरं पुष्ट्वा कालं निनाय।

njiv ni.—तत्रेति। (तत्र) आश्रमे, अभिषेकेण स्नानेन प्रयता

नियता [अभिषेकप्रयता] [स्नानपूता] (वसन्ती) [अवतिष्ठमाना] (विधिना) घा ेष (अतिथिभ्यः) [अभ्यागतेभ्यः] (प्रयुक्तपूजा) कृत पूजा (वल्कलिनी) [वल्कलवासाः] (सा) सीता (पत्युः) [भर्तुः] (प्रजासन्ततये) सन्तानाविच्छेदाय (वन्येन) न्दमूलादिना (शरीरं) [देहं] (बभार) पुपोष ॥ ८२ ॥

Bengali.—সেই আশ্রমে বাস করিয়া (নিত্য) স্নানপূতা বল্কলধারিণী সীতা অতিথিসৎকারে নিযুক্তা হইযাছিলেন এবং পতির সন্তানাবিচ্ছেদের নিমিত্ত বনোদ্ভব (কন্দমূলাদি) দ্বারা শরীর পোষণ করিয়াছিলেন। ৮২।

English r ndering.—There, dressed in bark-cloth, offering hospitality to guests, according to the injunctions of the *Sa´stras*, purified by ablutions (in the water of the Tamasá) and residing (in the hermitage), she maintained her body on the products of the forest for the development of her husband's progeny. (82.)

rammatic l otes, &c., &c.

am ´sa.—(1) प्रकर्षे यता प्रयता (प्रादिः) अभिषेकेण प्रयता अभिषेकप्रयता (तृतीयातत्) (2) प्रयुक्ता पूजा यया सा प्रयुक्तपूजा (बहु) (3) अविद्यमाना (द्वितीया) तिथिर्येषां ते अतिथयः or अविद्यमा ातिथयः (बहु) 'नञोऽस्त्यर्थानाम्—' (*V.* अकामम् , X. 19.) (4) प्रजानां सन्ततिः, अविच्छेदः प्रजासन्ततिः (षष्ठीतत्) तस्यै।

Case- nding.—(1) अभिषेकप्रयता, वसन्ती, प्रयुक्तपूजा and वल्कलिनी qualify सा which refers to Sitá (2) विधिना—प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया (3) अतिथिभ्यः—'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्'—इति सम्प्रदाने चतुर्थी (4) प्रजासन्ततये—तादर्थ्ये चतुर्थी (5) प ः—शेषे षष्ठी 'प्रजा' इत्यनेन सम्बन्धः।

D rivation.—(1) अभिषेकः—अभि + सिच् + घञ् (भावे) (2) प्रयता—प्र + यम् + क्त (र्तरि) + टाप् (3) वसन्ती—वस् + शतृ + ङीप् (4) पूजा—पूजि + अङ् (भावे) (5) विधिः—वि + धा + कि (रणे) (6) अतिथिः—अत् + इथिन् (औणादिकः) (7) वन्येन—वन + यत् (भवार्थ, 3rd q. s.) (8) वल्क लिनी—वल्क ल + इनि + ङीप् (9) शरीरम्— +

ईरन् (औणादिकः) (10) सन्तति.— सम्+तन्+क्तिन् (करणे) "सन्ततिः स्यात् पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्" (मे०) (11) बभार—भृ+लिट्—णल्।

Conjug ti n—(1) भृ (to maintain, to hold) बिभर्त्ति, बिभृते। भरति—ते (लट्) अबिभः, अबिभृताम्, अबिभरुः, अबिभृत। अभरत्—त (लङ्) बभार, बभ्रे, बिभराञ्चकार, बिभरामास, बिभराम्बभूव, बिभराञ्चक्रे (लिट्) अभार्षीत्, अभृत (लुङ्) भर्त्ता (लुट्) भरिष्यति—ते (लृट्) भारयति (णिच्-लट्) अबीभरत् (णिच्-लुङ्) भृतः (क्तः)।

Ch ng of voi .—...अभिषेकप्रयतया वसन्त्या.. प्रयुक्तपूजया वल्कलिन्या तया...बभ्रे।

Remark.—What a si ple and austere life did Sitá lead! She gave just such nourishment to her body as was necessary to maintain it for the development of her husband's progeny in her womb. The good of her husband was always foremost in her mind.

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्
किमु त्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता।
शशंस सीतापरिदेवनान्त-
मनुष्ठितं शासनमग्रजाय॥ ८३॥

मूलस्य पाठान्तरम्—देवनान्तम्—देवितान्तम् (He. Vijay. Chá.) अपि हन्ता—निहन्ता (He. Vijay. Va. Su.) अभिहन्ता (Nand.) शक्रजितः—शत्रुजितः (Nand.)।

Pros rder.—प्रभुः अधुना अपि सानुशयः स्यात् किम्? उत्सुकः क्रजितः हन्ता अपि सीतापरिदेवनान्तम् अनुष्ठितं सनम् अग्रजाय स।

xpl tion by u f sy ny s —प्रभुः (राजा) अधुना अपि (इदानीमपि) सानुशयः (सानुतापः) स्यात् (भवेत् किम्)? उत्सुकः (उद्विग्नमनाः) क्रजितः (मेघनादस्य) हन्ता अपि (विनाशकस्य) .सीतापरिदेव ा (जानकीविलापान्तम्) अनुष्ठि (निष्पादितं) शासनम् (आज्ञाम्) अग्रजाय (ज्येष्ठाय) (निवेदयामा)।

Substance—"सीतां विहाय महाराज साम्प्रत प्रगाढानुतापानलेन दह्यते किम्" मेघनादहन्ता सौमित्रिरयोध्यां प्रत्यागच्छन् उद्विग्नमना पथि इति चिन्तयन् राजधानीं प्राप। तत तच्छासनपालनादारभ्य सीताया सन्देश सव-मामूल तस्मै अग्रजाय निवेदयामास च।

Sanjivani.—अपीति। (प्रभु) राजा (अधुना अपि) (सानुशय) सानुताप (स्यात् किं ?) [भवेत् किम ?] इति काकु —(उत्सुक) [उद्विग्न-मना] (शक्रजित) इन्द्रजित (हन्ता) [नाशक] लक्ष्मण (अपि) (सीता-परिदेवनान्त) सीताविलापान्तम् (अनुष्ठित) [सम्पादितं] (शासनम) [आदेशम] (अग्रजाय) [जेष्ठाय] (शशस) [निवेदयामास] ॥ ८३ ॥

Sanjivani Explained—(१) 'काकु'—This is an ejaculation, proceeding from grief, fear, and anger.

Bengali.—"রাজা কি এক্ষণে অনুতাপপ্রাপ্ত হইয়া থাকিবেন ?" (এই ভাবিয়া) মেঘনাদহন্তা (লক্ষ্মণও) সীতার বিলাপাবধি তদীয়াজ্ঞাপালন অগ্রজসন্নিধানে নিবেদন করিয়াছিলেন। ৮৩।

Engish rendering.—"Has the king become repentant by this time ?" Having thus become anxious, the destroyer of Indrajit also communicated to his elder brother the execution of his command, terminating in the lamentation of Sitá (83)

Grammatical notes, &c, &c.

Samása—(१) अनुशयेन सह वर्त्तमान सानुशय. (बहु) (2) शक्रं जयतीति शक्रजित् (उपपद) तस्य (3) सीताया परिदेवन सीतापरिदेवनम् (षष्ठीतत्) तत् अन्त यस्य तत् सीतापरिदेवनान्तम् (बहु) (4) अग्रे जात. इत्यग्रज (उपपद)।

Case-ending.—(१) शक्रजित —कृद्योगेऽनुक्ते कर्मणि षष्ठी—तृच् is a कृत् affix which is admitted to the root हन् in हन्ता। In alliance with it, 'शक्रजित.' adopts the 6th case. शक्रजित हतवान्, तस्य हन्ता—"कर्त्तृकर्मणो कृति"—पा० (2) सीतापरिदेवनान्तम् and अनुष्ठितम् qualify शासनम् (3) अग्रजाय—कथनार्थधातुयोगे चतुर्थी।

Derivation—(१) प्रभु—प्र+भू+डु. (कर्त्तरि) (2) अनुशय.—

अनु + शी + अच्—"अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयो"—अमर (3) उत्सुक—उद् + सु + क्विप्—आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् तुगभाव—आगम is not obligatory, so त् does not come after the short vowel of the root उत्सु + कन् (संज्ञायाम्) (4) शक्रजित—शक् + जि + क्विप् (6th c. s) तुक् (त्) comes after the short vowel of the root by the rule "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्"—पा० (5) हन्ता—हन् + तृच् (कर्त्तरि, भूते) (6) शशंस—शंस् + लिट्—णल् (7) परिदेवनम्—परि + देव् + ल्युट् (भावे) (8) अग्रज—अग्र + जन् + ड (कर्त्तरि)।

Conjugation—(1) शंस् (to speak) शंसति (लट्) शशंस, शशंसतु (लिट्) अशंसीत्, अशंसिष्टाम, अशंसिषु (लुङ्) शंसयति (णिच्-लट्) अशशंसत् (णिच्-लुङ्) शंसिता (लुट्) शंसिष्यति (लृट्) शस्त (क्त)।

Change of voice—प्रभुणा सानुशयेन भूयेत ? उत्सुकेन हन्त्रा शशंसे।

अपि in अधुना अपि indicates शङ्का (doubt)

अपि in शक्रजितोऽपि indicates पक्षान्तर (on the other hand)।

Remark.—Lakshmána, having become anxious to know if his elder brother had become repentant by this time, communicated to him the fact of the execution of his command together with the lamentation of Sitá.

बभूव रामः सहसा सवाष्प-
स्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥

मूलस्य पाठान्तरम्—सहसा—सपदि (Va. Din.) सवाष्प—प्रवाष्पः (He Vejay. Din.)।

Prose order—सहसा सवाष्प रामः तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव बभूव, कौलिनभीतेन तेन वैदेहसुता गृहात् निरस्ता, मनस्त न। Mallinátha places 'न' before 'मनस्त.'।

Explanation by use of synonyms—सहसा

(पदि, तत्क्षणम्) सवाष्पः (साश्रुनयनः) रामः, तुषारवर्षी (हिमवर्षी) इन्दुचन्द्र इव (पौषशशाङ्क इव) बभूव (अभूत्), ौलिनभीतेन (जनापवाद-शङ्कितेन) तेन (रामेण) वैदेहसुता (जानकी) गृहात् (राजभवनात्) निरस्ता (निर्वासिता), मनसः (हृदयात्) न (न निरस्ता) ।

ubst nce.—पौषरजन्यां सुधाकरो यथा मन्तात् तुहिनावृतः अविरतं हिमानि वर्षति, तथा समुज्ज्वलम् कान्तिः रघुनन्दनः क मुखात् जानकी-विलापोद्दन्तं निशम्य सपदि नयनाभ्यामश्रूणि विससर्ज । सततं सीतागतं दयं तस्यासीत्—केव ˙ लोकापवादभयात् स सहधर्मिणीं प्रियतमां विदेहराजनन्दिनीं गृहान्निर्वासितवान्, स्वहृदयात्तु न निर्वासयामास ।

njiv ni.—बभूवेति । (सहसा) सपदि (सवाष्पः) [साश्रुनयनः] (रामः) [रघुनन्दनः] (तुषारवर्षी) [हिमवर्षी] (इन्दुचन्द्र इव) [पौषशशाङ्क इव] (बभूव) [भूत्] श्रुतया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रं तुल्योऽभूत् —"पौषे तैषसहस्यौ द्वौ" इत्यमरः । युक्तश्चैतदित्याह— ौलिनात्, लोकाप-वादात् भीतेन [कौलिनभीतेन] [जनापवादत्रस्तेन] (तेन) रामे (वैदेहसुता) सीता (गृहात्) [भवनात्] (निरस्ता) [निर्वासिता] (न मनसः) चित्तात् निर ा—पश्चस्यास्तसिल् ॥ ८४ ॥

eng li.—সহসা সাশ্রুলোচন রাম তুষারবর্ষী পৌষশশধরের তুল্য হইয়াছিলেন। তিনি (কেবল) জনাপবাদভীত হইয়া বিদেহরাজসুতাকে গৃহ হইতে নিষ্কাশিত করিয়াছিলেন, কিন্তু মন হইতে দূরীভূত করেন নাই। ৮৪।

English r ndering.—At once did Râma become tearful, like the moon of the month of *Pausha*, shedding dews. The daughter of the king of Videha was banished from home, through the fear of calumny, but not from his mind. (84)

Gr matic l n t , &c., &c.

.—(1) वाष्पे ह वर्त्तमानः वाष्पः (तु योगवत्) (2) तुषारं वर्षतीति तुषारवर्षी (उपपद) (3) सहस्यस्य, पौषस्य चन्द्रः इन्दु-चन्द्रः (षष्ठीतत्) (4) कौलीनात् भीतः कौलिनभीतः (पञ्चमीतत्) ते (5) वैदेहस्य सुता वैदेहसुता (षष्ठीतत्)।

Cas - ndi .—(१) इसा—अव्ययं, क्रियाविशेषणम् (२) रामः—This is उद्देश्य and उपमेयकर्त्ता having for its विधेय and उपमानकर्त्ता, सहस्यचन्द्रः (3) सवाष्पः qualifies रामः and तुषारवर्षी qualifies सहस्यच :(4) कौलीनभीतेन qualifies तेन which is अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया (5) गृहात्—अपादाने पञ्चमी—"ध्रुवमपायेऽपादानम्"—पा० (6) वैदेहसुता—उ ेकर्मणि प्रथमा (7) मनसः—अपादाने पञ्चमी—"ध्रुवमपायेऽपादानम्"।

D riv ti n.—(१) तुषारवर्षी—तुषार + वृष् + णिनिः (ताच्छील्ये) (२) सहस्यः—सहस् (strength) + यत् (साधुर्थे) "पौषे तैषसहस्यौ द्वौ"—अमरः (3) कौलीनम्—(*V.* Sl. 36.) (4) निरस्ता—निर् + अस् + क्त (कर्मणि) + टाप् (5) मनसः—मनस् + तसिल् in the place of the 5th case.

Conjug ti .—(१) अस् (to throw) अस्यति (ट्) आस, आसतुः (लिट्) आस्यत्, आ ताम्, आस्यन् (लुङ्) असिता (लुट्) असिति (लृट्) आसयति (णिच्- ट्) आसिसत् (णिच्-लुङ्) अ :(क्तः)।

Ch ng of voice.— सवाष्पेण रामेण तुषारवर्षिणा सहस्यचन्द्रेण ...बभूवे, कौलिनभीतः : वैदेहसुतां...निरस्तवान्,...।

e rk.—In the month of *Pausha*, the oon becomes enveloped in mist, and dews fall in abundance at night, so that it seems as if the moon is shedding tears. The poet compares Ráma, bursting into tears at what he heard from Lakshmana, to the moon of the month of *Pausha*. The comparison is beautiful. The cause of Ráma's bursting into tears is attributed to the fact that Ráma, knowing Sitá to be perfectly innocent, adored her in his heart, but he felt compelled to banish her from home, on account of the baseless slander of the people.

नि च्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागुरूकः।
भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं
राज्यं रजोरिक्तमनाः ॥ ८५ ॥

Prose order.—धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूक रजोरिक्तमना स स्वयमेव शोकं निगृह्य भ्रातृसाधारणभोगम् ऋद्धं राज्यं शशास ।

Explanation by use of synonyms.—धीमान् (प्रशस्तबुद्धि, विचक्षण इति यावत्) वर्णाश्रमावेक्षणजागरूक. (ब्राह्मणादिवर्णब्रह्मचर्य्याद्याश्रमसरक्षणे अप्रमत्त) रजोरिक्तमना (रजोगुणशून्यचेता) स. (राम) स्वयमेव (आत्मनैव) शोकं (भार्य्याविच्छेददुःख) निगृह्य (निरुध्य) भ्रातृसाधारणभोगम् (अनुजै सह तुल्यभावेनोपभुक्तम्) ऋद्ध (सर्वैश्वर्य्यसम्पन्न) राज्य (राजत्व) शशास (पालितवान्) ।

Substance—रामो बुद्धिबलेन सीताविरहदुःखम् अन्तर्निरुध्य कामक्रोधादिशून्य आत्मानं संयम्य च सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणाञ्च संरक्षणे अवहितचित्त सन् भ्रातृभि सह तुल्यभोगं समृद्धिसम्पन्नं राज्यं पालयामास ।

Sanjivani.—निगृह्येति । (धीमान्) [प्रशस्तबुद्धि] वर्णानाम् आश्रमाणाञ्च अवेक्षणे, अनुसन्धाने जागरूक, अप्रमत्त [वर्णाश्रमावेक्षणजागरूक] [ब्राह्मणादिवर्णब्रह्मचर्य्याद्याश्रमसरक्षणे अप्रमत्त] "जागरूक" (३।२।१६५। पा०) इति ऊकप्रत्यय —(रजोरिक्तमना) रजोगुणशून्यचेता (स) राम (स्वयमेव) [आत्मनैव] (शोकं) [सीताविरहदुःख] (निगृह्य) निरुध्य भ्रातृभि साधारणभोगं [भ्रातृसाधारणभोगम] [अनुजै सह तुल्यभावेनोपभुक्तं । शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तम इत्यर्थ —(ऋद्धं) [समृद्धिसम्पन्नं] (राज्यं) [राजत्व] (शशास) [पालयामास] ॥ ८५ ॥

Sanjivani Explained—(1) "जागरूक"—The root जागृ adopts the affix ऊक in the sense of habit

Bengali.—বুদ্ধিমান্ বর্ণাশ্রমরক্ষণে অবহিতচিত্ত রজোবিহীনমনাঃ সেই রাম স্বয়ংই সীতাশোক সংবরণ করিয়া ভ্রাতৃগণের সহিত তুল্যভাবে ভুক্ত সমৃদ্ধ রাজ্য শাসন করিয়াছিলেন । ৮৫ ।

English rendering.—That king, possessed of wisdom, vigilant in his supervision over the castes and the (different) stages of life, and having a mind free from *Rajoguna*, himself restraining his grief, ruled over his rich kingdom which he enjoyed in common with his brothers. (85)

Grammatical notes, &c, &c.

Sama'sa.—(१) वर्णाश्च आश्रमाश्च ते वर्णाश्रमा (द्वन्द्व) तेषाम् अवेक्षण वर्णाश्रमावेक्षणम (षष्ठीतत्) तस्मिन् जागरूक वर्णाश्रमावेक्षणजागरूक (सप्तमीतत्) (२) भ्रातृभि साधारण भ्रातृसाधारण (तृतीयातत्) तादृश भोग यस्य तत् भ्रातसाधारणभोगम् (बहु) (३) रजसा रिक्त रजोरिक्तम् (तृतीयातत्) तादृश मनो यस्य स रजोरिक्तमना (बहु)।

Case-ending.—(१) स्वयम—अव्यय, प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया (२) धीमान्, रजोरिक्तमना and वर्णाश्रमावेक्षणजागरूक qualify स which refers to Ráma (3) भ्रातृसाधारणभोगम् and ऋद्धम qualify राज्यम् which is the object of शशास।

Derivation—(१) निगृह्य—नि + ग्रह् + ल्यप् (२) धीमान्—धी + मतुप् (प्राशस्त्ये) "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। सम्बन्धेऽस्ति विवक्षाया भवन्ति मतुबादय"॥ भर्तृहरि। (3) वर्ण—(*V* Sl. 38.) 'वर्णौ द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णन्तु चाक्षरे"। (अ०) (4) जागरूक—जागृ + ऊक (ताच्छील्ये) "जागुरूक" (*V*. Sanji. Exp) (5) ऋद्धम—ऋध् + क्त (कर्त्तरि) (6) राज्यम्—राजन् + यत्—राज्ञो भाव कर्म वा—In alliance with यत्, the न् of राजन् elides (7) रज—(*V*. XIII., 37.) (8) शशास—शास् + लिट्—णल्।

Conjugation.—(१) ग्रह्—(*V* XIII, 71) (२) शास् (to govern) शास्ति (लट्) शाधि (लोट्-हि) अशात् (लङ्-दिप्) अशात्, अशा (लङ्-सिप्) शशास, शशासतु (लिट्) अशिषत् (लुङ्) शासिता (लुट्) शासिष्यति (लृट्) शासयति (णिच्-लट्) अशशासत् (णिच्-लुङ्) शासित्वा, शिष्ट्वा (क्त्वाच्) शिष्ट (क्त)।

Change of voice.—धीमता वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकेण रजोरिक्त-मनसा तेन शशासे।

धीमान्—The force of the epithet is this However heavy his grief might have been, Ráma was possessed of wisdom to endure it

वर्णाश्रमावेक्षणजागरूक—The force of this epithet is as follows In spite of his heart-breaking separation from